

Mahendra Rai Editor

Nanotechnology in Skin, Soft Tissue, and Bone Infections

 Springer

Mahendra Rai · Alka Yadav · Editors

Nanobiotechnology in Neurodegenerative Diseases

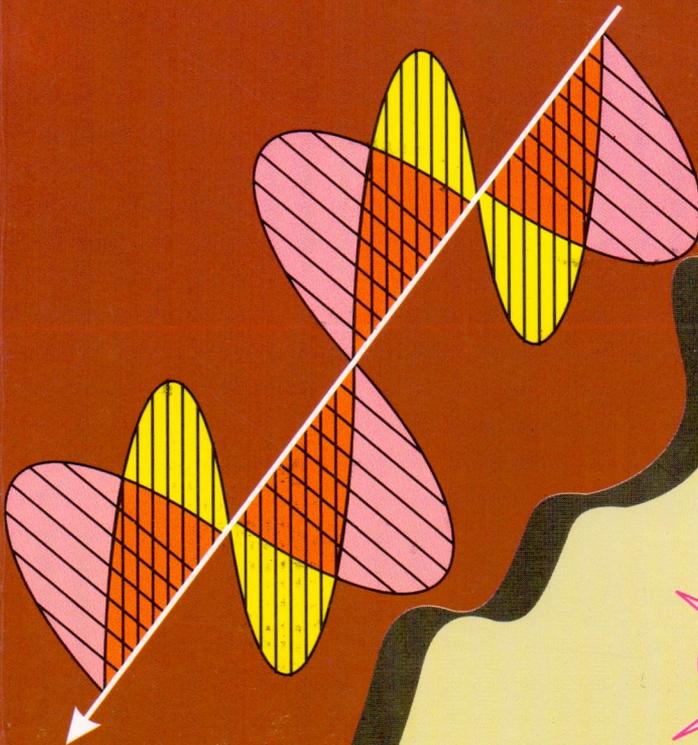
 Springer

Pragati's

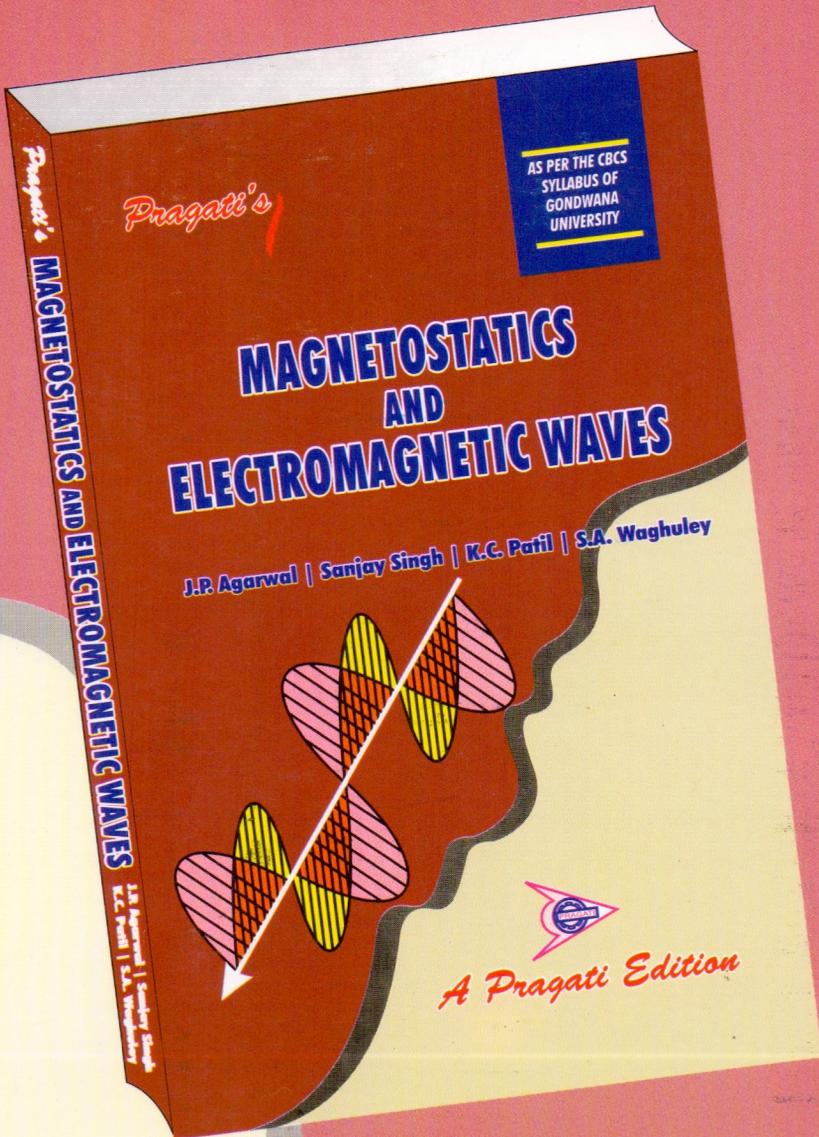
AS PER THE CBCS
SYLLABUS OF
GONDWANA
UNIVERSITY

MAGNETOSTATICS AND ELECTROMAGNETIC WAVES

J.P. Agarwal | Sanjay Singh | K.C. Patil | S.A. Waghuley

A Pragati Edition

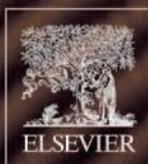

PRAGATI PRAKASHAN

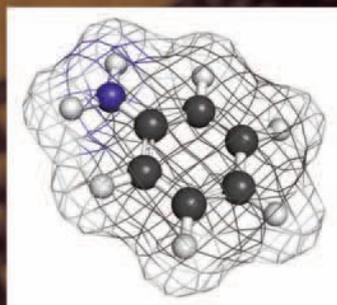
PRAGATI BHAWAN,
240, W.K. Road, Meerut – 250 001
Tele/Fax : 0121–2643636, 2640642
SMS/Ph. : 0121–6544642, 6451644
www.pragatiprakashan.in
e-mail : pragatiprakashan@gmail.com

ISBN 938715159-X

9 789387 151598

POLYANILINE BLENDS, COMPOSITES, AND NANOCOMPOSITES

EDITED BY
P. M. VISAKH, CRISTINA DELLA PINA
AND ERMELINDA FALLETTA

Elsevier

Radarweg 29, PO Box 211, 1000 AE Amsterdam, Netherlands
The Boulevard, Langford Lane, Kidlington, Oxford OX5 1GB, United Kingdom
50 Hampshire Street, 5th Floor, Cambridge, MA 02139, United States

Copyright © 2018 Elsevier Inc. All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher. Details on how to seek permission, further information about the Publisher's permissions policies and our arrangements with organizations such as the Copyright Clearance Center and the Copyright Licensing Agency, can be found at our website: www.elsevier.com/permissions.

This book and the individual contributions contained in it are protected under copyright by the Publisher (other than as may be noted herein).

Notices

Knowledge and best practice in this field are constantly changing. As new research and experience broaden our understanding, changes in research methods, professional practices, or medical treatment may become necessary.

Practitioners and researchers must always rely on their own experience and knowledge in evaluating and using any information, methods, compounds, or experiments described herein. In using such information or methods they should be mindful of their own safety and the safety of others, including parties for whom they have a professional responsibility.

To the fullest extent of the law, neither the Publisher nor the authors, contributors, or editors, assume any liability for any injury and/or damage to persons or property as a matter of products liability, negligence or otherwise, or from any use or operation of any methods, products, instructions, or ideas contained in the material herein.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

A catalog record for this book is available from the Library of Congress

British Library Cataloguing-in-Publication Data

A catalogue record for this book is available from the British Library

ISBN: 978-0-12-809551-5

For information on all Elsevier publications visit our website at
<https://www.elsevier.com/books-and-journals>

Working together
to grow libraries in
developing countries

www.elsevier.com • www.bookaid.org

Publisher: Matthew Deans

Acquisition Editor: David Jackson

Editorial Project Manager: Jennifer Pierce

Production Project Manager: Paul Prasad

Designer: Greg Harris

Typeset by TNQ Books and Journals

9.4	Polyaniline/Starch-Based Composites and Nanocomposites ...	249
9.4.1	Advantages of Starch/Polyaniline Composite	251
9.5	Polyaniline/Seaweed-Based Composites and Nanocomposites	251
9.6	Polyaniline/Other Natural Polymer-Based Composites and Nanocomposites	251
9.7	Conclusions.....	252
	References.....	252

**CHAPTER 10 Applications of Polyaniline-Based Blends,
Composites, and Nanocomposites..... 257**

S.A. Waghuley

10.1	Introduction.....	257
10.2	Methods of Synthesis of Polyaniline.....	258
10.3	Synthesis of Polyaniline-Based Materials.....	259
10.4	Applications of Polyaniline-Based Composites	259
10.4.1	Electronic Applications.....	259
10.4.2	Polyaniline-Based Composite for Conducting Applications	265
10.4.3	Polyaniline-Based Composites for Packing Application.....	268
10.5	Conclusions.....	270
	References.....	271
	Further Reading.....	277

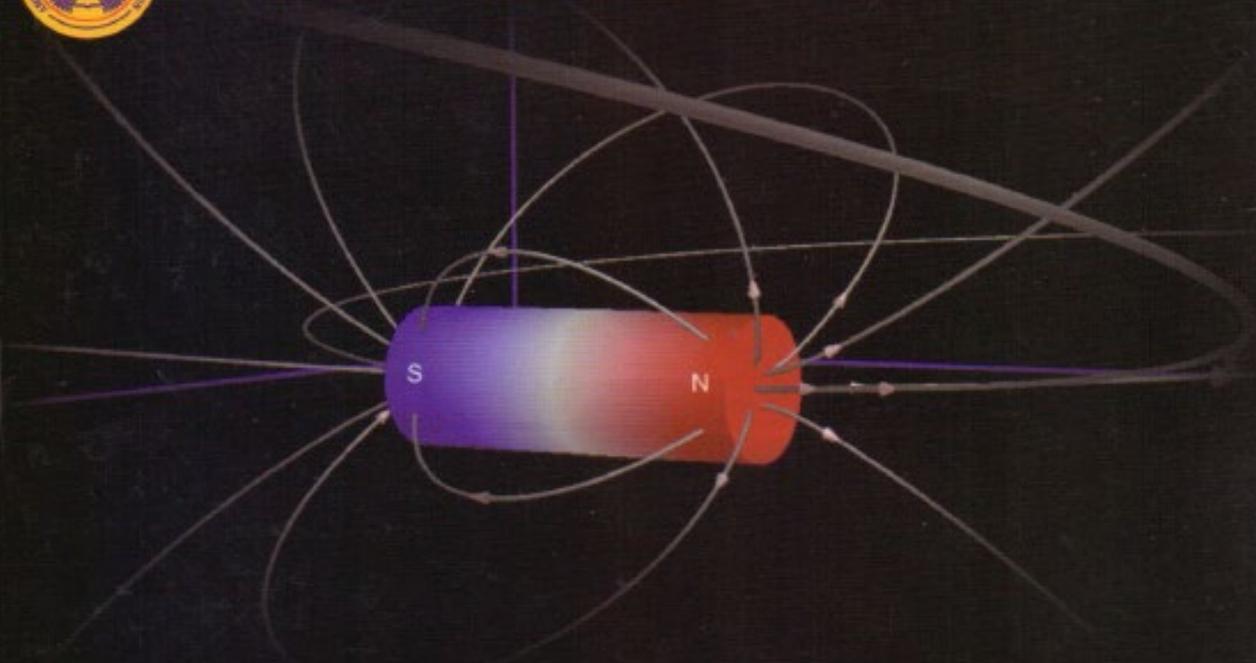
**CHAPTER 11 Other Applications of Polyaniline-Based Blends,
Composites, and Nanocomposites..... 279**

*Noushin Ezzati, Ebadullah Asadi, Roger M. Leblanc,
Mohammad H. Ezzati, Shiv K. Sharma*

11.1	Introduction.....	279
11.2	Application in Energy Storage	280
11.3	Application in Corrosion.....	283
11.4	Application in Electromagnetic Interference Shielding.....	289
11.5	Application in Polyaniline Composites.....	293
11.6	The Major Challenges and Future Scope of Work	294
11.7	Conclusion.....	296
	References.....	296

AMRAVATI UNIVERSITY PHYSICS TEACHERS' ASSOCIATION

A TEXT BOOK OF

PHYSICS

B.Sc. PART - II, THIRD SEMESTER

- EDITORS**
- Dr. S. A. Waghuley
 - Dr. V. S. Kalyamwar
 - Dr. S. S. Kawar

- AUTHORS**
- Dr. S. S. Arsad
 - Dr. Y. S. Sakhare
 - Dr. K. R. Nemade
 - Mr. G. S. Mendhe
 - Dr. G. A. Aghalte
 - Dr. R. R. Risodkar

DnyanPath[®]
Publication
Write well - Right now
ISO 9001 : 2015

DnyanPath Edition

OUR OTHER TITLES

Text Book of Physics

First Semester of B.Sc.

Text Book of Physics

Second Semester of B.Sc.

Text Book of Physics

Third Semester of B.Sc.

Text Book of Physics

Fourth Semester of B.Sc.

Text Book of Physics

Fifth Semester of B.Sc.

Text Book of Physics

Sixth Semester of B.Sc.

DnyanPath[®]
Publication
Write well - Right now
ISO 9001 : 2015

Our Distribution : Mumbai - Pune - Nagpur - Hyderabad - Patna

Main Branch : Mahatma Fule Sankul, Infront of Abhiyanta Bhavan, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 visit us : www.dnyanpathpublication.com

Email : info@dnyanpathpublication.org | dnyanpathpub@gmail.com

₹ 105 /-

ISBN: 978-93-87278-51-6

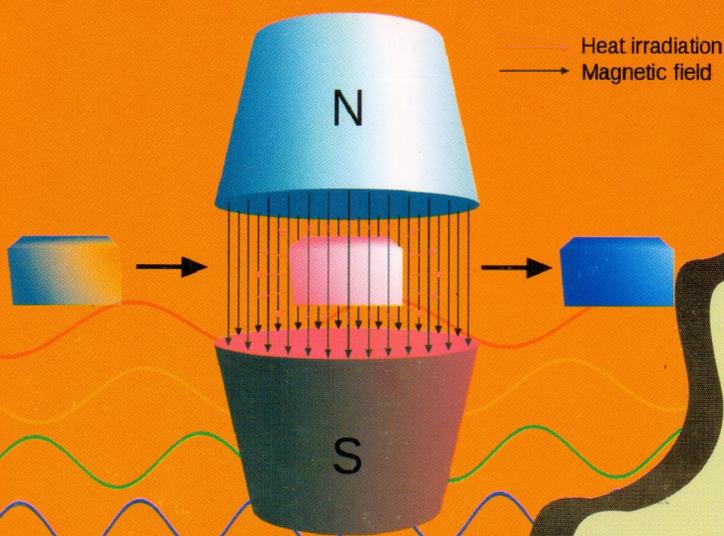

Pragati's

AS PER THE CBCS
SYLLABUS OF
GONDWANA
UNIVERSITY

VECTOR ANALYSIS AND ELECTROSTATICS

J.P. Agarwal | Sanjay Singh | K.C. Patil | S.A. Waghuley

A Pragati Edition

Pragati's

VECTOR ANALYSIS AND ELECTROSTATICS

Pragati's

AS PER THE CBCS
SYLLABUS OF
GONDWANA
UNIVERSITY

VECTOR ANALYSIS AND ELECTROSTATICS

J.P. Agarwal | Sanjay Singh | K.C. Patil | S.A. Waghuley

J.P. Agarwal | Sanjay Singh
K.C. Patil | S.A. Waghuley

A Pragati Edition

PRAGATI PRAKASHAN

PRAGATI BHAWAN,

240, W.K. Road, Meerut – 250 001

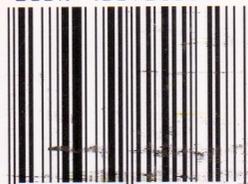
Tele/Fax : 0121-2643636, 2640642

SMS/Ph. : 0121-6544642, 6451644

www.pragatiprakashan.in

e-mail : pragatiprakashan@gmail.com

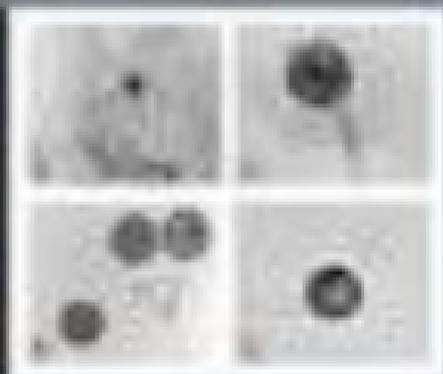
ISBN 938715162-X

9 789387 151628

PYTHIUM

Diagnosis,
Growth and
Management

Author
Thibaut P. J.
Kumar S., PhD, Director
School of Ingham

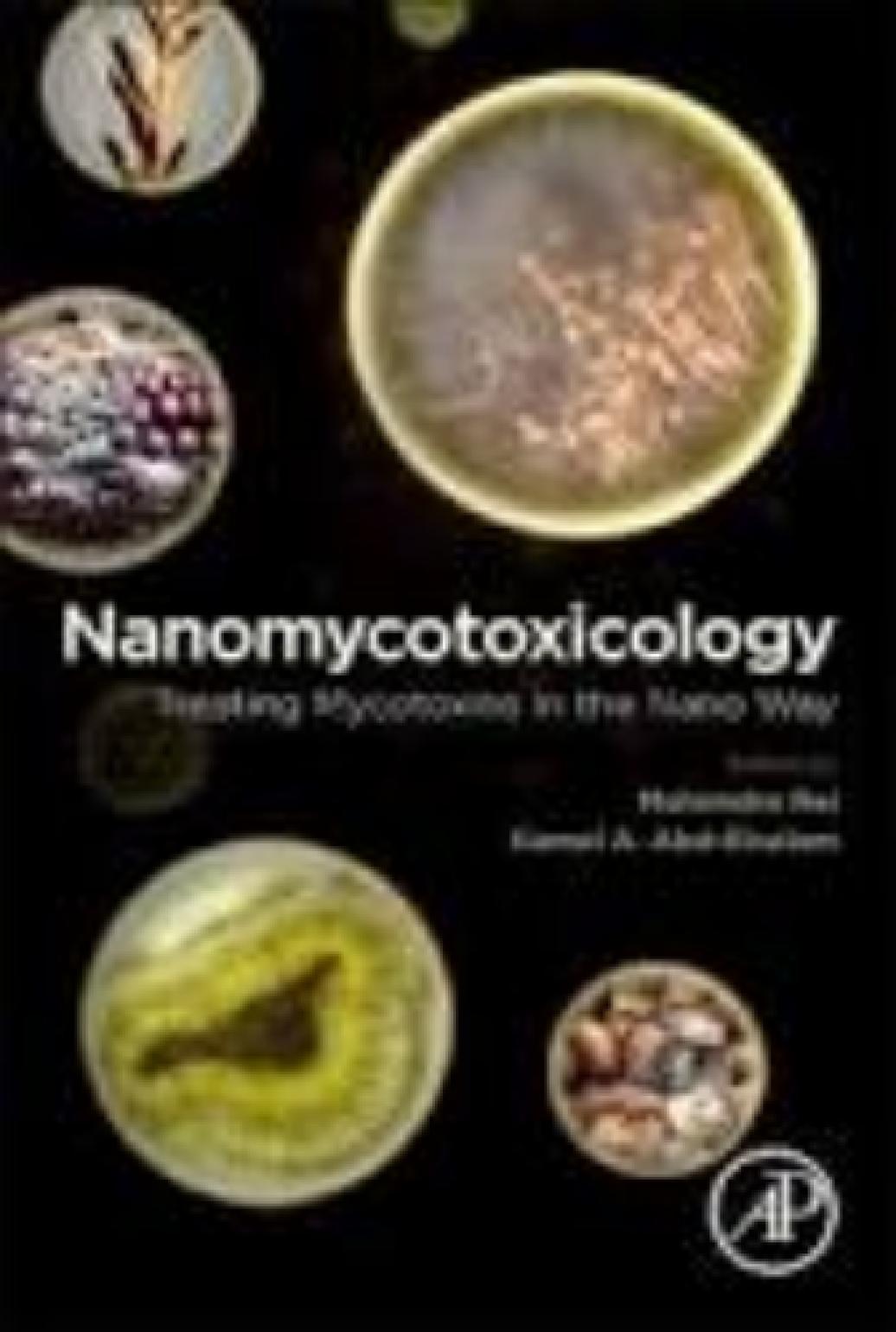
J. R. Jones
and
Associates
10000 10th Street
North, Calgary, Alberta
T2C 1C8, Canada
Phone: (403) 243-7777
Fax: (403) 243-7778
www.jrjones.com

Sushama Talegaonkar
Mahendra Rai *Editors*

Nanoformulations in Human Health

Challenges and Approaches

 Springer

The background of the cover is black and features several circular inset images. At the top left, there is a small circular image showing a plant stem with brown, fuzzy growth. Below it is another circular image showing a cluster of purple and white spores. In the top right, a large circular image shows a petri dish with a dense, brownish, fuzzy growth. At the bottom left, a circular image shows a petri dish with a yellowish, fuzzy growth. At the bottom right, a circular image shows a cluster of brown and white spores. The title and authors' names are printed in white text on the black background.

Nanomycotoxicology

Treating Mycotoxins in the Nano Way

Edited by
Hafsa Reda
Samir A. Abd-Elrhman

MYCOTIC KERATITIS

Editors

Mahendra Rai

Marcelo Luis Occhiutto

CRC Press
Taylor & Francis Group

A SCIENCE PUBLISHERS BOOK

Sustainable Bioenergy

Advances and Impacts

Edited by
Mahendra Rai
and Avinash K. Ingle

ETHNOBOTANY

Local Knowledge and Traditions

Editors

José L. Martínez
Amner Muñoz-Acevedo
Mahendra Rai

CRC Press
Taylor & Francis Group

A SCIENCE PUBLISHERS BOOK

Mahendra Rai · Bushra Jamil Editors

Nanotheranostics

Applications and Limitations

 Springer

Mahendra Rai
Avinash P. Ingle
Serenella Medici *Editors*

Biomedical Applications of Metals

 Springer

Mahendra Rai
Avinash P. Ingle
Serenella Medici *Editors*

Biomedical Applications of Metals

 Springer

CLINICAL MICROBIOLOGY EXAMINES,
TREATMENT AND PROPHYLAXIS OF INFECTIONS
DISEASES (ENTREPRENEURSHIP AND INNOVATION)

3

THE MICROBIOLOGY OF CENTRAL NERVOUS SYSTEM INFECTIONS

Edited by **Kateryna Ken**
and **Mahendra Rai**

Mahendra Rai · Jayanta Kumar Biswas
Editors

Nanomaterials: Ecotoxicity, Safety, and Public Perception

 Springer

Mahendra Rai
Carolina Alves dos Santos
Editors

Nanotechnology Applied To Pharmaceutical Technology

 Springer

Mahendra Rai
Ranjita Shegokar *Editors*

Metal Nanoparticles in Pharma

 Springer

Essential Oils and Nanotechnology for Treatment of Microbial Diseases

Edited by
**Abderrahim Bel, Jacques Epelme and
Marcel G. Sime**

Springer

www.springer.com

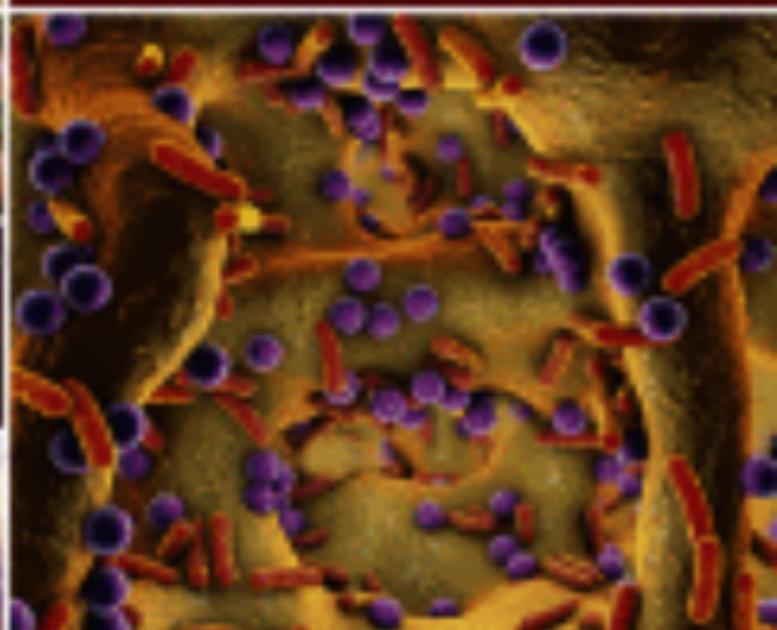

CLINICAL MICROBIOLOGY: DIAGNOSIS,
TREATMENT AND PROPHYLAXIS OF INFECTIONS
SEVENTH EDITION EDITED BY KATERYNA KEN AND MAHENDRA RAI

2

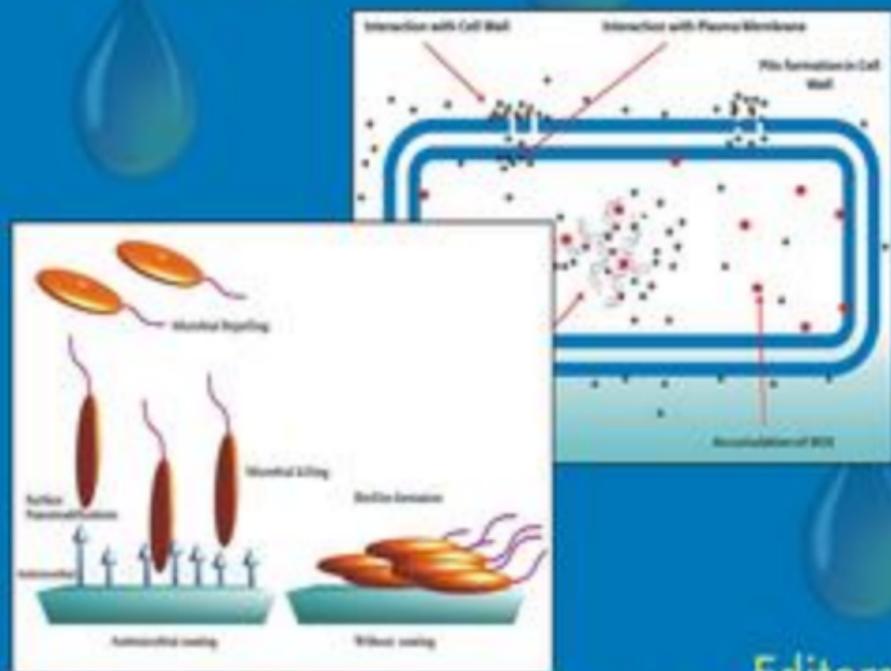
THE MICROBIOLOGY OF
**SKIN, SOFT TISSUE, BONE
AND JOINT INFECTIONS**

Edited by **Kateryna Ken**
and **Mahendra Rai**

Essential Oils and Nanotechnology for Treatment of Microbial Diseases

Editors

**Mahendra Rai, Susana Zacchino and
Marcos G. Derita**

 CRC Press
Taylor & Francis Group
A SCIENCE PUBLISHERS BOOK

Green Chemistry and Sustainable Technology

Mahendra Rai

Silvio Silvério da Silva *Editors*

Nanotechnology for Bioenergy and Biofuel Production

 Springer

CLINICAL MICROBIOLOGY METHODS,
TREATMENT AND PREVENTION OF INFECTIONS

1

THE MICROBIOLOGY OF RESPIRATORY SYSTEM INFECTIONS

Edited by **Kataryna Koe**
and **Mahendra Rai**

ANTIBIOTIC RESISTANCE

Mechanisms and New Antimicrobial Approaches

Katerina Koe and Mahendra Patel

GEOMICROBIOLOGY

Editors

S.K. Jain

A.A. Khan

M.K. Rai

Science
Publishers

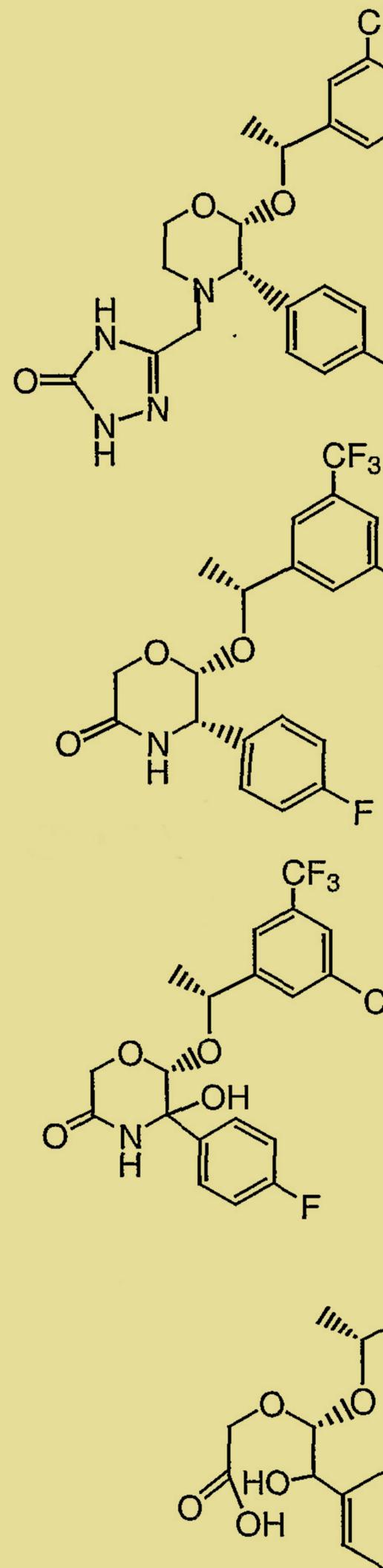
CRC Press
Taylor & Francis Group

Phytosecondary Metabolites

Isolation, Characterization &
Biological Properties

Anita S.Patil

Plant Secondary Metabolites

Plant Secondary Metabolites

**Isolation, Characterization and
Biological Properties**

Anita S. Patil

**Studera Press
New Delhi**

© 2019 Studera Press. All rights reserved.
ISBN 978-93-85883-19-4

No part of this work may be reproduced, utilised, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means – electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise – without the prior permission of the publisher and copyright owner. Although every precaution has been taken to verify the accuracy of the information contained in the book, the publisher assume no responsibility for any error or omissions.

No liability is assumed for damages that may result from the use of information contained within. The publisher is not associated with any product or vendor mentioned in the book.

The author/authors would heartily appreciate healthy criticisms, suggestions for improvement, and detection of error, if any, from the readers, which will be gratefully acknowledged.

Published by

Studera Press

1586/113, FF, Tri Nagar, Delhi – 110 035, India

Tel: 011-27383728

E-mail: info@studerapress.com

Website: www.studerapress.com

Printed in India

International Journal of Health, Physical Education & Computer Science in Sports

A Peer Reviewed (Refereed)
International Research Journal

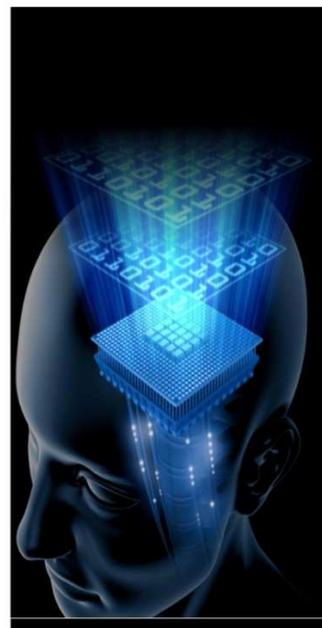
Published by :
Indian Federation of Computer Science in Sports
www.ijhpecss.org & www.ifcss.in

ISSN 2231-3265
(Online and Print)

Volume - 23 No. 1
QUARTERLY
July 2016 to September 2016

Publication Impact Factor I2OR 3.565
ISRA Journal Impact Factor 3.579
Index Journal of

CONTENTS

S.No.	Name of the Articles	Page No's
1	Relationship of Selected Anthropometrical variables to Performance of High School Male Kabaddi Players in Mandya District-Mr. Devaraju C. T.	1-2
2	A Study on Self Concept of Sprinters, Middle & Long distance runners for Effective Performance -Dr. K. Pravin Kumar,Mr.J.Babu Lal	3-4
3	Comparison Between Genders On Total Mood Disturbance (Tmd) Prior To Competition -Lim Boon Hooi	5-8
4	Study of electrical activity for some of the working muscles and its relation with some bio kinematic variables and performance of front lifted stroke for National Badminton Team Players-Dr. Bushra Kadhim Abdulradha, Anaam Jafar Sadiq	9-13
5	Comparison Of Athletic Ability Among Chasers, Dodgers And All rounder Female Kho-Kho Players- Mr. Channappa C	14-15
6	Comparison Of Selected Anthropometric Measurments Between Football And Hockey Players Of Himachal Pradesh University-Dr. Hari Singh,Dr. Gaurav,O.L.S Kullu, H.P	16-18
7	Body composition profile of elite Indian male and female archers: a comparative study – Dr. S.K.Dey,Monalisa Debnath, Madhurima Roy, Subhra Chatterjee(nee Karmakar),	19-25
8	Association of Physical Activity with Mental Health among School Teachers-Mr. Sarbjit Singh,Prof. Dalwinder Singh	26-29
9	Effects Of A 12-Week Resistance Training Program On Biomotor Abilities Of Malaysian Sports School Athletes-Entheran Subramaniam'Lim B. Hooi	30-36
10	A Comparative Study of State anxiety between team sport and individual sport players of Swami Shardhanand College-Mohit Rana,Dr .Inder Mohan Datta	37-40
11	Indian Cinema's Contribution in Sports-Mrs. S. Jagadeeswari	41-43

12	Effect Of Mental Imaginary Training On Psychological Variables Among Women Students -Ms V.Yashika, Dr.G.Vasanthi	44-46
13	Comparative Study Of Breath Hold Time And Body Mass Index (Bmi) Between Rural And Urbanamong Obese Women-S.Monisha, Dr. R. Venkatesan,	47-49
14	Effective Study Of S.A.Q Training and Tempo Training on Muscular Strength and Breath Holding Time among Junior cricket Players-S.Mohanasundaram,Dr. G.Vasanthi	50-52
15	Comparative Study Of Resting Pulse Rate And Flexibility Between Rural And Urban among Obese Women -S.Monisha, Dr.R.Venkatesan	53-55
16	Trends And Technology In Weightlifting – A Theoretical Review -Dr. Bharat Z. Patel	56-57
17	Effect of Plyometric training on selected physical fitness variables among school Athletes-Dr.S.Nagarajan,Mr.J.Rajesh Kumar	58-61
18	A Study Of Sedentary People Regular Walkers And Yoga Practitioners On Selected Body Composition Variables,Meenu Manju Chahal	62-65
19	Effects Of Yoga And Pranayama On Reductionof Stress In Teachers: A Study -Dr. C. Kiran Chakravarthi	66-67
20	Construction of Physical Fitness Norms for University Women of Rayalaseema Region in Andhra PradeshM. Nagaraju,Prof. Syed Kareemulla	68-69
21	Stress and Mental Health College Students, styles of Athletes -Mr. Nagarjuna sangem,Mr. S. Kiran Kumar Goud: Dr. P. Bhasker	70-72
22	Comparative Study Of Anxiety Level Between Inter Collegiate Volleyball And Weightlifting Male Players -Dr. Bharat Z. Patel	73-74
23	Effect of Intensity of Aerobic Exercise on Serum Levels of Apelin and Inflammatory, Metabolic and Lipid Profiles inSedentary YoungWomen Sudabeh Jafarzadeh, Najme rezaeian	75-77
24	Effect of One Session of Low versus High Intensity Aerobic Training on Serum Levels of Nesfatin-1, and Tumor Necrosis Factor-α and Insulin Resistance in Young Sedentary Overweight and Obese Women-Neshat Alavian' Najme rezaeian	78-80

25	Effect of intensity of aerobic exercise on serum levels of chemerin and tumor necrosis factor- α and insulin resistance in overweight and obese women -Maryam Mohammadi Farid, Najme rezaeian	81-83
26	Effect of one session of high versus low intensity aerobic exercise on serum levels of lipocalin-2 and tumor necrosis factor- α and insulin resistance in sedentary women-Sedighe Bahadori, Najme rezaeian	84-86
27	A Comparative Study of Marital Adjustment of Player and Non Player Women-Dr.Tanuja S. Raut	87-90
28	Effects Of Plyometric And Speed Training Exercises On Related Fitness And Physiological Variables Of Male Football Trainees Of Ambo Fifa Goal Project Academy In Ethiopia-Haile Iticha Bulti, Dr.P.Johnson	91-96
29	The Effect Of Plyometric And Speed Training Exercises On Related Fitness And Physiological Variables Of Female Youth Soccer Trainees Of Ambo Fifa Goal Project Academy Of Ethiopia-Haile Iticha Bulti,Dr.P.Johnson	97-102
30	Physical Fitness Components As Predictors Of Kabaddi Performance- D. Reddi Bhaskara,Dr.D.Krishna Murthy	103-106
31	Effect Of Yogasanas And Meditation On The balance Ability Of The Older Women -Lakshmi Devi,Johnson. P	107-109
32	Effect Of Regular Practice Of Yogasanas And Pranayama On The Upper Respiratory Tract Infection Status Post Their First 10 Km Run Among Recreational Young Women Runners-Lakshmi Devi,Johnson. P	110-112
33	A Comparative Study of Agility among Wushu Players and Boxers of Hyderabad District-Prof.L.B.Laxmikanth Rathod,Prof.Rajesh Kumar Dr. K.Deepla, Dr.B.Sunil Kumar	113-115
34	Assessment Of Talent Identification And Players' Success Rate: With Specific Reference To Addis Ababa Basketball Projects.- Dr. Aschenaki Taddese and Mr. Ayenalem Mechalo	116-121
35	The Effect of Selected Combined Exercise for Eight Weeks on the Predictor Indexes of Cardiovascular Disease in Girls – Maryam Mirhoseiny, Behrooz Imeri, Minoo Dadban	122-127
36	The Effect of 8 Weeks Training with Revoflex Extreme on Plasma Fibrinogen of Adult Women – Vahideh Moslemipour, Behrooz Imeri, Minoo Dadban Shahamat	128-133

37	The Effect of 8 weeks Training with Revoflex Extreme on Lipid Profile of Adult Women	134-143
38	Design, Development and Evaluation of 3D Virtual Environment Based as Psychological Intervention Tool for Volleyball Players- Tan M. J., A.H. Omar, Dayang Tiawa Awang Hamid, M Syaifuddin Mohd& Lim B.H.	144-152
39	Sport science Students' perception of their instructors caring and factors that affect student teacher caring relationship-Demissie Gashu	153-160
40	Effect of Strength and Plyometric Exercises for development of Performance in Shot Put Throwers of Hyderabad District in Telangana Venkata Rama Rao Manyam, Dr.Shafiuddin Sharfoddin Shaikh	161-163

A Comparative Study of Marital Adjustment of Player and Non Player Women

Dr.Tanuja S. Raut
Asst. Professor, PGTD Physical Education,
SGB, Amravati University,
Email Id :tanuja_kathilkar@yahoo.co.in
Mob No. 8275068780

Abstract:-

The purpose of the study to compare between marital status of player and non player women. For this purpose survey method was used. Data were gathered with the help of test inventory "Marital Adjustment inventory" Which is standard inventory constructed by Har Mohan Singh. 60 subjects were selected as a sample. Out of 60, Thirty (30) were married women players and 30 were married nonplayer women aged from 25 to 40 years out of 30 women player 8 were 25 to 30 years old and 22 player women were more than 31 years, out of 30 nonplayer women 10 were from 25 to 30 years range and remaining 20 were more than 31 years. All above were selected on the available sampling method. All the subjects were from the under jurisdiction of SGB Amravati University (Amravati, Akola, Buldhana, Yawatmal, Washim Districts) All subjects were working Women. Statistical treatment was done. Result shows that there was mean in marital adjustment level of player and non player women .This difference is not significant at 0.05 level of confidence at df 58.

Key Words: Marital Adjustment, Player, Non Player

Introduction

Life presents a continuous chain of struggle for existence and survivals "Says Darwin The observation is very correct as we find in our day to day life. Every one of us strives hard for the satisfaction of his needs. In struggling to achieve something if one finds that results are not satisfactory, one either changes one's goal or the procedure.

Adjustment is a signal of harmonious relationship between a man and his environment. One has to fit oneself in the prevailing circumstance. When we adjust ourselves by ourselves in order to fit certain demands of our environment. The conditions in the environment are in a continuous chain of changes. We change our nature in order to fit certain demands of our environment. The conduction in the environment are in a continuous chain of changes. Thus the process of adjustment is continuous process. We try to change or modify our behaviors for bringing a perfect understanding between ourselves and our environment. For example if an urban girl is married to rural boy and made to live a village life she has to change her behavior, her habits and her way of life for accommodating herself in the changed circumstances. According to R.P.Taneja "Adjustment refers to process of adapting behavior to a changed environment"

Marital Adjustment:

Married family life is the main part of human being, in that part women is playing various important roles. For the satisfactory married life flexibly, adjustment, co-ordination, satisfaction, co-operation are the important factors. Success in other important areas of life is depend upon the in family life, so that this area is most important area.

Marriage life is the complex process, as two person with different environment, different background, different thinking power are comes together to fulfill their predetermined objects. While facing the new situation she have to adjust with new role new arising problems. At that time some things happens like her mind but some are opposite of it. In a family life when some one is thinking about her, she must think about the happiness of her remaining family members. If both success in the entire process, we should say it's a happy marriage life that means Marital adjustment.

Generally we knows that players try to adjust themselves in any situation and try hard to win and get over the situation. On the basis of above statement the adjustment level in women players are greater than non player women. Marriage is the important part of women's of and she should have adjust in various aspect of married life. Adjustment in any field whether it is social, economical, family or cultural it is expected by our society that women should adjusted.

Researcher think that due to sports women players are more adjustable in all aspects of life. To find out the reality of this thinks researcher take keen interest in A comparative study of Marital status of players and non players women.

Methodology:

The method adopted for the study was survey method for this study researcher selected test inventory "Marital Adjustment inventory" Which is standard inventory constructed by Har Mohan Singh. 60 subjects were selected as a sample. Out of 60, Thirty (30) were married women players and 30 were married nonplayer women aged from 25 to 40 years out of 30 women player 8 were 25 to 30 years old and 22 player women were more than 31 years out of Nonplayer women 10 were from 25 to 30 years range and remaining 20 were more than 31 years. All above samples were selected on the basis of available sampling method. All the subjects were from the under jurisdiction of SGB Amravati University (Amravati, Akola, Buldhana, Yawatmal, Washim Districts). All subjects were working Women and their nature of work also different from each other. The purpose of the study was to compare marital adjustment level between player and Nonpayer women.

Administration of Test:

For the data collection marital adjustment inventory was personally given to the subjects. This inventory is in two parts A part is for husband and B Part is for I wife. Each part includes 10 questions. After giving the inventory direction were given to the subjects for how to fill the inventory. The subjects were asked to mark Yes or No on the place provided on the inventory. Rating scales ranges from 1 to 10 on positive and negative side of each question. Each Yes or No item is to be answered by placing mark on only one point out of 10 point rating scale ranging from +1 (least favorable and +10 (most favorable) only selected answers are recorded and scored. The final result was drawn from scoring key supplied with inventory.

Statistical Analysis and Discussion:

After collecting a data statistical analysis was performed. Researcher used't' test to compare the marital adjustment level between players and Nonplayer women.

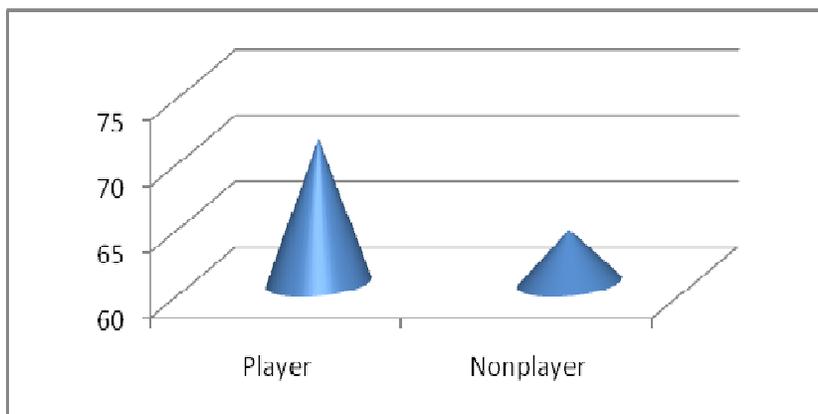
Table 1:Comparison of Marital adjustment level of players nonplayer women

S.No.	Name of Group	Mean	SD	MD	Calculated 't'	Tabulated 't'
1	Player	71	2.97	7	0.74	2.00
2	Nonplayer	64	3.01			

Level of significance 0.05 at 58 df=2.00

Above table shows that there is difference between mean of marital adjustment level of players and non-player women, player women were found more adjustable than non player women. To find this difference is significant or not at the significant level 0.05 researcher further calculated't' test. There was no significant difference because calculated t-value is lesser than tabulated t-value of 2.00 at 0.05 level of confidence.

Graph;-1

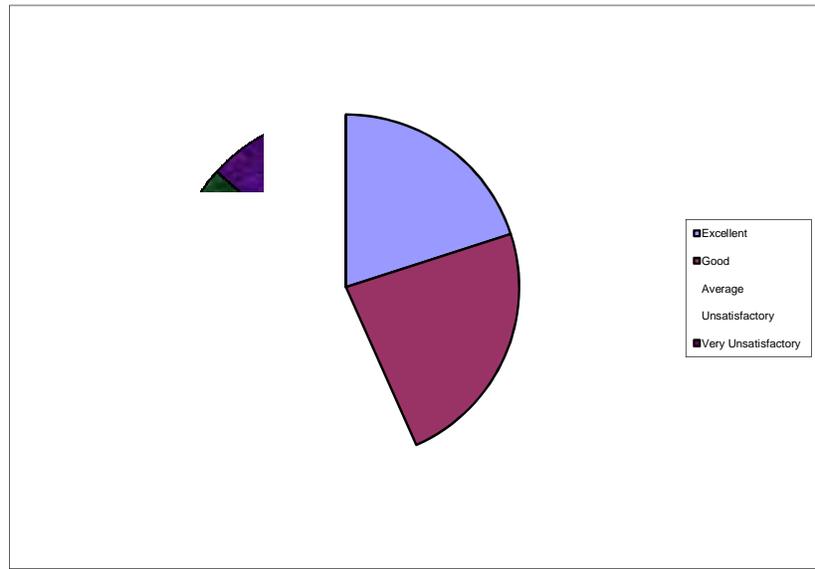
On the basis of standard norms (Which is available with inventory) how many player and Nonplayer women lies in different categories which is shown below.

Table No.2:Classification of marital adjustment of player and non player women on the basis of norms

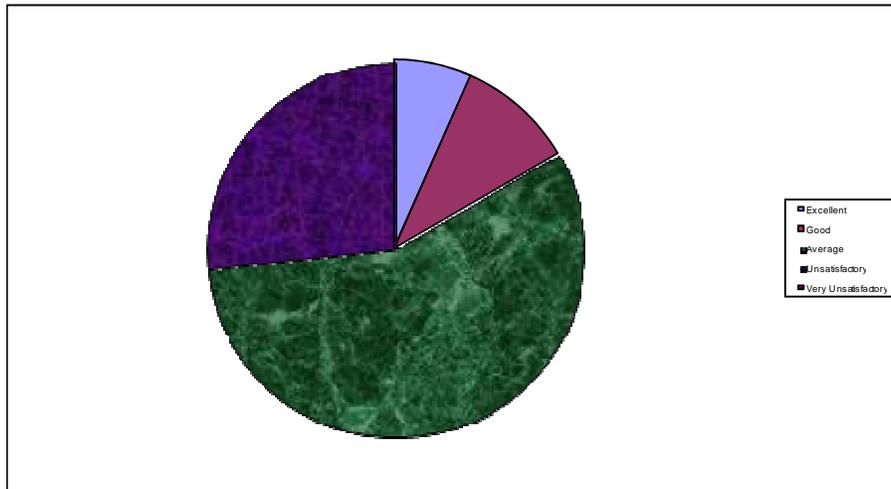
Norms	Players		Non-players	
	No. Score	Percentage	No. Score	Percentage
Excellent	6	20%	2	6.6%
Good	7	23.33%	3	10.0%
Average	13	43.33%	17	56.6%
Unsatisfactory	4	13.33%	8	26.6%
Very Unsatisfactory	0	0%	0	0

Above table shows that 20% women's player marital adjustment level is excellent, whereas only 6.6% non player women lines on excellent category 23.33% women players marital adjustment is good & only 10% non players women marital adjustment is good. 43.33% women players' marital adjustment is in average & 56.55% non player women marital adjustment is in average category. 26.66% non player women marital adjust women marital adjustment is unsatisfactory category. It has been seen that no one women's marital adjustment is in very unsatisfactory category.

Players

Non-Player

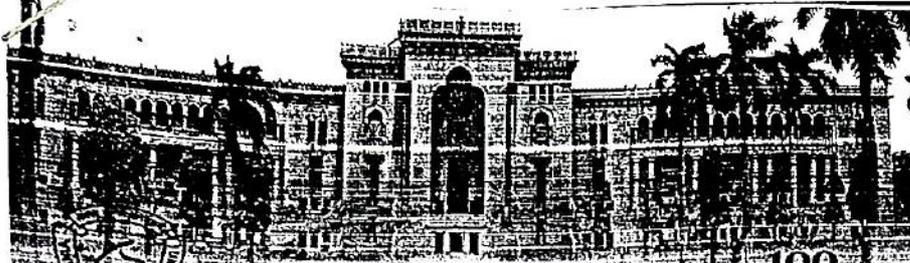

Conclusion:

On the basis of above discussion it is concluded that there is no significant difference in the marital adjustment level of women players & non player women but on the basis of mean, players marital adjustment level is greater than non player women on the category basis women players are good and only 5 non player women are in good category of adjustment from the above conclusion researcher think that for the adjustment one should know his or her own strength & weakness, an adequate level of aspiration, does not possess critical or fault finding attitude, flexibility in behavior capable to struggle with odd circumstances & all these qualities are developed by sports therefore it may be possible percentage of marital adjustment in player women are more than that of non players women.

References :

- S.K. mangal, education psychology, Tandon publications, ludhiana.
- C.T. Morgan, Introduction to psychology, mc Graw hill Book company, 1961 (2nd edi.)
- Kuppuswamy, B.; An Introduction to social psychology Bombay, Asia publishing house, 1971.
- Dumville, Benjamin; The fundamentals of psychology London, university Tutorial press ltd. 1938 (3rd ed.)

**CENTENARY
CELEBRATIONS**
1917-2017

OSMANIA UNIVERSITY
HYDERABAD, TELANGANA STATE, INDIA

ISSN 2231-3265
(Online and Print)

**PROCEEDINGS OF THE
INTERNATIONAL
CONFERENCE ON
PHYSICAL EDUCATION
FITNESS AND
SPORTS SCIENCE 2017**

Volume - 27 No. 2
QUARTERLY
July 2017 to September 2017

**International Journal of
Health, Physical
Education & Computer
Science in Sports**

UGC APPROVED JOURNAL

International Federation of
Physical Education, Fitness and
Sports Science Associations

Published by : Indian Federation
of Computer Science in Sports
www.ijhpcss.org & www.ifcss.in

**Organized by : Department of Physical Education,
Osmania University, Hyderabad, T.S. India**

Publication Impact Factor I2OR 3.565

ISRA Journal Impact Factor 3.579

Index Journal of

**A Peer Reviewed (Refereed)
International Research Journal**

CONTENTS(Speakers)

S.No.	Name of the Articles	Page No's
1	Contribution of Technology and Innovation in Physical Education - Dr. Lim Boon Hooi	i-vii
2	Over viewing The Market Segmentation And Service Quality In Tourism And Beach Sport Market -Dr. Nguyen Tra Giang	viii-xii
3	Self Empowering Strategies in Low Self Esteem Players by using NLP and Self Talk Techniques to win the game – Dr. C.Veerender	xiii-xvii

CONTENTS

S.No.	Name of the Articles	Page No's
1	Effect Of Yogic Practices On Selected Body Composition Measures And Total Cholesterol Among Obese Children -Dr. S. CHIDAMBARA RAJA	1-3
2	Sports Facilities in School and Its Impact on Society -Kum. Chennamma D. Chilamur,Dr. D. M. Jyoti	4-6
3	Phenomenological Study On sexual Orientation Disorder (Lesbian) And Sexual Behavior Of Women Athletes -Komarudin, SitiBaitul Mukarromah	7-12
4	Frequency And Risk Factors Of Lumbar Pain Among Postgraduate Students Of A Sports And Physical Education In Andhra Pradesh-Dr. Y. Kalyan Kumar, Dr. A. Kaleemulla,	13-14
5	Effect Of Yogic Practices On Selected Motor Fitness Components Of Sri Krishnadevaraya University Women Students -Dr. C. Kiran Chakravarthi	15-17
6	Analysis On The Effect Of Yogasana's And Brisk Walk On The Aerobic Capacity Among Middle Aged Women Dr.Y.Kaiyan Kumar, Dr.A.Vijaya Kumar	18-19
7	Analysis Of Shinsplint Injury Among Female Basketball Players In Andhra Pradesh-Dr.T.P.Kambi Reddy,R.Sabir Ahamad	20-22
8	Analysis On The Effects Of Aerobic Dance And Step Dance Exercises On Blood Lipid Profiles Among University Female Students -Dr.Y.Kalyan Kumar, Dr.P.Murthaiah	23-24
9	A Comparative Study Of Circulorespiratory Fitness Among Cricket And Kho-Kho Players Of University -Prof. Dr. Karanjkar R.P.	25-26
10	A Study On Health And Fitness For Healthy Modern Technological Lifestyle Dr. Srinivas Nallella	27-31
11	Effect Of Yogic Exercises On Depression Level Among On College Students Kum.Annapurna.M.Hiremani,Dr.D.M.Jyoti	32-33
12	Performance Of Male And Female Athletes At Telangana Engineering Colleges Athletic Meet -Ravinder. Jetta	34-36
13	Effect Of Circuit Resistance Training And Aerobic Training On Muscular Strength Parameter Of College Men -Dr. M.Sivasankar Reddy,Penna Bhaskara	35-39
14	A Study On Assessment Of Sex Sports Participation On Anxiety Performance Of Male And Female Students-Kum.Shobha.Hadapad,Dr.Rajkumar.P.Malipatil	40-42
15	The Effective Use Of Medical Plants For Increasing Performance Of Players In India At International Level -Prof. Halse B. P.	43-45
16	Importance Of Surya Namaskar-Alli Naresh, Prof. L. B. Laxmikanth Rathod	46-47
17	Analysis On The Effects Of Different Intensities Of Bolly fit Dance Training Total Cholesterol Among Middle Aged Women -Dr.G.Sarah Sarojini, S.Latha Devi	48-50
18	Study Of Anthropometric Parameters And Fitness Of Telangana State's Agriculture University Students -Vangapalli Sridhar Reddy, K Shiva Krishna, Butti Prabhakar	51-52
19	Comparative Analysis On Endurance And Agility Among Rural And Urban Basketball Players Of Warangal-Ailalaih Chedupelly,Dr.Srinivas Nallella	53-54
20	A Significant Study On Physical Fitness Components Between Tribal And Non Tribal Students Of Warangal District -Dr. G. Sunitha,Padma Mudam	55-56
21	A Significant Study On Motor Ability Of Secondary School Level Among Boys And Girls At Hyderabad -Dr. S. Srinivas Rao	57-59
22	Effect Of Yogic Training On Physical Fitness Among High School Girls In Hyderabad Public School, Hyderabad-G. Kavitha,Prof. K. Deepla	60-63

23	Study On Development Of Eye-Hand Co-Ordination Among Male Table Tennis Players Of Hyderabad District-D.Malles,Prof. B. Sunil Kumar	64-66
24	Effect Of Training Methods On Physical Fitness And Physiological Variables Of Kabaddi Players Among Secondary School Students Of Telangana State-V. Bhumanna,Prof. P. Ramesh Reddy	67-70
25	Analytical Study On Physical Fitness Among Basket Ball Players & Hand Ball Players -B. Naga lakshmi	71-73
26	Impact Of The Junk Food On Physical Fitness And Wellbeing -Mr. B. Ravi Prasad ,Dr. B. Sunil Kumar	74-76
27	Evaluation Of Muscular Endurance Among The Technical Education Students Y. Srinivas Reddy,Prof. P. Venkat Reddy,Prof. Y. Gopikrishna	77-79
28	Yoga For Mental Health And Illness - Kum.Sheethal Mane, Dr. D. M. Jyoti	80-82
29	Impact Of Weight Training On Selected Coordinative Abilities On College Level Men Kabaddi Players -Gude Narasimha Rao,Ramaiah	83-85
30	Significant Study On Anxiety Among Men & Women Basket Ball Players Of Warangal District -Dr. P. Bhaskar	86-87
31	A Study Of Economic Impact Of Sports Events In India-Dr. Ravi Bhushan,Dr. PravinShiledar,Dr. BA Sarpate	88-91
32	Survey Of Sports Facilities In Universities Of Maharashtra-Dr.PravinShiledar,Dr. Ravi Bhushan, Dr. SA Wangujare	92-94
33	A Study On Sports Fitness And Injury -Dr. Ashok M. Waghmare	95-97
34	A Theoretical Study On Role And Importance Of Yoga In Sports -Dr. Geetha Subraya Prabhu	98-100
35	Effect Of Dexterity Interventions To Improve coordinative Abilities In Children-Dr.G.Vinod Kumar,	101-104
36	Sports Nutrition it's Planning -Prof. Subhash M. Wankhade	105-107
37	Exposure Draft Of Standard Physical Fitness Battery Test For Youth And Young Adults In India -Mr.S.Sathish Kumar, Dr.G.Vinod Kumar	108-109
38	Development Scenario of Indian Sport Women in Olympic Games -Arati Sharma	110-111
39	Effect Of High Intensity Plyometric Training With And Without Psychometric Practices On Speed Of Long Jumpers -B.R.S. Lakshmana Reddy Dr. R. Chinna Reddy	112-113
40	Impact of Yoga, Social Life Patterns and Problems among the Students in Current Scenario -Umesh S.Vyas	114-116
41	A Comparative Study Of The Level Of Aggression Between The Santosh Trophy And Inter-University Football Players Of The State Of Arunachal Pradesh -John Lama, Dr. A. Praveen	117-119
42	Effect of Circuit Training for development of Speed among Middle Distance Runners of Hyderabad -Engam Jyothi, G.Akhila, Dr.Rajesh Kumar, S.Rajini, Rakesh Kumar Chakra, K.Venkanna	120-122
43	Effect Of Interval Training Program On Fitness Ability Of Basketball Players-Dr. Nilesh Lohar	123-125
44	A comparative Study of Aggression between Kabaddi and Athletic Players- Dr. Murlidhar S. Rathod, Dr. Premlata T. Choudhari	126-128
45	A Comparative Study of Physical Fitness Components between Cricket and Baseball players- Dr. Mahesh A. Bembade, Dr. Nalla Bhaskar reddy	129-130
46	Study of correlation between performance and his anthropometric body measurements of 110m Hurdle of National Player - Dr.Sachin Chamle, Dr. Manoj Reddy	131-133
47	Nutrition and athletic performance-An Overview - Dr.Palle Bhaskar Reddy, Mrs. S. Bhavani Rajeshwari	134-135

48	Gender barrier in sports : Challenges and Remedies – Shamshad Begum, Dr Palle Bhaskar Reddy	136-137
49	A Study On Cognitive Ability Of School Aged Children – Dr.Sandip Kumar Mandal	138-140
50	Effect Of Parent's Literacy On Physical Fitness Of Their Son" – Dr.Patel Navinchandra Nathabhai, Dr.Ramesh Arjanbhai.	141-144
51	"Effect of father LITERACY on physical fitness of their son" - *Dr. Mohanbhai Arjanbhai Patel, **Dr. Ramesh Arjanbhai	145-148
52	Effect Of Compex Training With Core Exercise Programme On Selected Physiological Variables Among Foot Ball Players- -Dr. Aditya Kumar Das, L.Vineel Kumar, N.Ravi, A.Rakesh	149-152
53	Importance Of Sports Training – Mahesh R.Patil	153-154
54	Job Stress And Mental Health Among Government Sector Workers And Private Sector Workers – Dr. Bhaskar Salvi, Prof. Haricham Gajbhiye	155-157
55	Effect Of Mallkhamb Training On Selected Physical Fitness Variables Among College Level Boys – Dr.S.Saraboji, N.Ravi, Dr.R.GawrisankarPrasad	158-159
56	Muscle Enzyme Markers, Renal And Liver Function Tests During Preparatory And Precompetition Phase Of Male Hockey Players –Sandeep Kumar,Dr.Sunil Purohit	160-164
57	Reaction Time In Cricket Players – Dr. M. Sivasankar Reddy, Dr. B. Suman	165-167
58	Effect Of Callisthenic Exercises, Aerobic Exercises And Combination Of Callisthenic And Aerobic Exercise On Selected Physical Fitness Variables Of High School Female Students – Kalyani, Prof. B. Sunil Kumar	168-171
59	Study On Morphological Characteristics Of Basketball, Handball And Volleyball Male Players – Krishna R.Yadav, Prof.Sunder Raj Urs	172-175
60	The Effect Of Dehydration On The Sport Performance – Jayaram Anil	176-177
61	Job satisfaction and organizational commitment: A study among physical education school teachers – Dr. Ramachandrudu, Mahesh Korram	178-180
62	Yoga And Psychological Effects On Martial Art Players – Dr.B.Sarpate, Dr.Mahesh Rajenimbalkar, Prof. Samir P. Bavikar	181-182
63	Postural Disorders Of Lower Extremity & Its Effect On Selected Motor Abilities In 9 To 14 Years Age School Children – Dr.Quershi Haroon Rasheed, Mrs. Sujatha Sreenivas	183-185
64	A Comparative Study Of Trunk Flexibility And Balance Of Yoga Practitioner And Non Yoga Practitioner – Dr. Hanumanthayya Pujari	186-188
65	Motivation And Recreation Among Indoor And Outdoor Wrestling – MR GANGADHAR.T, Smt. Koteboramma	189-190
66	Selected Anthropometric Profiles Of The U17 Male Youth Soccer Premier League Players Of Ethiopia In The 2015/16 League Season – Dr. A. Pallavi, Laake Reda Hailu	191-196
67	Development Of Kabaddi Offensive Skill Tests For Higher Primary School Boys – Basanangouda Laxmeshwar, Dr .K K Amarnath	197-199
68	Impact Of Small Sided Games On Selected Physiological Variable Of University Men Science Students - A.Siddhartha, Dr.K.Deepla	200-201
69	Statistical Analysis Model View On The Impact Of Spss In Physical Education – A Study – Dr. E. Krishna Kishore	202-207
70	Social Networks In Physical Education Enhancement – Dr Rajanna, Dr. PrasannaKumar .Shivasharanappa	208-209

71	Benefits Of Yogasanas In Daily Life – A.Ravi kumar	210-212
72	Teacher's Role in Character Development - Mr. Nagarjuna Sangem, Mr.Namindla Ramesh	213-215
73	Physical Fitness And Health Of Childhood And Adolescence – Beeraiah E	216-217
74	Effect of Asana and Pranayama on Anxiety of Obese Women – Gopa De, DrBalwant Sing	218-219
75	A Lifestyle: Professional VS Academic Students – Dr. Tanuja S. Raut	220-222
76	Effect Of Plyometric Training On Selected Coordinative Abilities On College Level Women Volleyball Players – Ms. V.Lakshmi Sujatha, Mr.T.Vasudeva Rao, Mr. MD.Nagendra Kumar	223-225
77	Influence Of Media And Sport – Dr. P. C. Dabre	226-226
78	Effects of Yogasanas on Heart Rate – Deepa S Rathod, Dr. Sakpal Hoovanna	227-228
79	A Critical Analaysis On The Effect Of Physical Exercise On Shooting Ablity Of Basketball Players Of Hyderabad – E.B.Srikanth, Prof.K.Deepla, T.Rajender	229-231
80	A Comparative Study On Physical Fitness Components Among Kabaddi And Kho-Kho Players Of High School Boys Of Warangal Dist – Yasmin	232-233
81	Comparative Analysis Of Motor Fitness And Body Composition Among Basket Ball, Foot Ball And Volley Ball Players – Dr. Thakur Arjun Singh N, K. Sridhar Kumar	234-236
82	A Study On Physiological And Physical Variables Of Basket Ball Players In Sangareddy District Of Telangana – M. Umesh	237-237
83	Effect Of Exercise And Diet On Fitness To Perform Regular Physical Activities- Dr. L.C.S.Khanna	238-239
84	Distress And Quality Of Life In Type II Diabetic Patients: Role Of Physical Activity – KadariDevaraju, Gursinga Lakshman Kumar	240-242
85	Role Of Athleticism In Becoming A Soccer Dynamo: A Review – Kariga Anitha, Prof. L.B. Laxmikanth Rathod	243-244
86	Computer Science In Sports - *Dr.M.Sridevi, **K. Yashwanth, ***K. Manoj	245-246
87	High Intensity Interval Training for Better Fitness – Dr. P. V. Pingle	247-248
88	Effect of Interval Training for Development of Endurance among Middle and Long Distance Runners of Hyderabad District – D.Hari	249-250
89	Analytical Study Of Muscular Strength And Muscular Power Among Cricket Players At Warangal District – Barupati Gopi	251-253
90	Importance Of Motivation & Training In Sports – Basa madhu	254-255
91	Study Of Anthropometric Parameters And Fitness Of Telangana State's Agriculture University Students – Vangapalli Sridhar Reddy	256-257
92	Effect Of Fitness Training With And Without Life Style Counseling On Cardiorespiratory Endurance And Level Of Smoking Among Treatment Seeking Smokers – Mr.G.Chandra Prakash, Dr.P.K.Senthil Kumar	258-261
93	Efficacy Of Concurrent Aerobic And Resistance Training On Maximal Oxygen Uptake And Body Surface Area In Sedentary Males – S.Selva Muruga Mani, Dr. P.K.Senthil Kumar	262-264
94	Effect Of Specific Skill Training And Neuromuscular Training On Speed And Agility Among Badminton Players – Mr.T.Ganesh Kumar, Dr.P.K.Senthil Kumar	265-267
95	Physical Activity And Fitness To The Students And Adults – G. Preethi	268-270
96	Nutrition And Sports Performance In Young Athletes – Santhosh Adam, DR.M.S. Pasodi	271-272

97	The Philosophy Of Yoga – Dr. Janaiiah Chimata	273-275
98	The History Of Yoga From Ancient To Modern Times In India – Dr.CH. Saidulu	276-277
99	A Study on Self Concept of Sprinters, Middle & Long distance runners – Dr. K. Pravin Kumar, A.Manjula, J.Babu Lal	278-279
100	A Comparative Study Of Sports Competitive Anxiety Among The Female Kho –Kho Players Of Andhra University Area - Dr. P. Gowri Sankar, Dr. P.Johnson	280-281
101	Comparison Of Body Power Among Hammer Throwers And Discus Throwers Of Hyderabad – K.Ravi Kumar, S.Chandrashekar Goud, S.Swamulu	282-283
102	Role Of Yoga In Health Management – Dr.A.Praveen Kumar, A.Kiran Kumar	284-285
103	Effect Of Alcohol Consumption In Sports – Suraram Suresh Kumar	286-287
104	Role Of Emotional Intelligence In Reducing The Problems Of Inter Collegiate Women Kho-Kho Players – K. Lakshmi Rajyam, Dr.D. Krishna Murthy	288-290
105	Yoga- A Way To Boost Athletic Performance – Dr. S. Seetaram, Dr.Govindarao Itraju	291-293
106	Hot Spot Technology In The Sport Of Kho-Kho – Madhu Babu Kodela, Dr Dola Sanjay S, S.Swapna, D.V.Lakshmana Rao	294-296
107	The Effects Of Drugs In Sports Performance – Yadagiri Pythara, G.Rajesh, Vijay Kumar	297-298
108	Yoga and Sports: a Way of Peaceful Life – Dr. Govind Sadashivrao Martale	299-301
109	Effect Of Different Packages Of Yogic Practices On Mental Health, Plasma Glucose, Self Esteem Cortisol, High Density Lipoproteins, Anxiety Variables Among Overweight Female In Chennai – Dr.R.Venkatesan	302-304
110	Comparative Study On The Immediate Effects Of Deep Breathing Exercises With Pep Device Verses In-centive Spirometry With Epap On Preventing Pulmonary Complications Following Cardiac Surgical Patients – V. Kiran, Dr. R. Venkatesan	305-307
111	A Study To Find Out The Persons Who Lack Flexibility By Using Modified Sit And Reach Test Among Middle Aged Overweight Men – R. Radhakrishnan, Dr. R. Venkatesan, P. Senthil	308-310
112	Effect Of Different Strength Training On Speed explosive Power on Men Athletes – Prof. R.Subramanian, Dr.A.Jayachitra,	311-313
113	Reducing Stress Through Yoga Asanas – B.Ramesh Babu	314-315
114	Dark Chocolate: A Boost For Athletes' Performance – Review – A.Satyanarayana, M.Thomas	316-317
115	A Significant Study On Health Related Physical Fitness Components On Basketball And Hand Ball Players At Warangal – P. Kishan, Dr. P. Ravi Kumar	318-319
116	A Pilot Study Examining Injuries Among Hyderabad Footballers – Taha Yahya Dahawi, Dr.Kalpana Zarikar	320-321
117	Effect Of Two Training Methods On Performance Of Long Jump Of Selected School Students – K. Shankaraiah Dr. MD. Moiz Ahmed	322-323
118	Impact Of Physical Training Programme (Summer Vacation) On Reaction Time Among Inter-Collegiate Male Athletes – Dr. K.L. Swaroop, Dr. T.Veeraiiah Chowdary,	324-325
119	Quantitative Evaluation Of Aerobic Endurance By Cooper 12-Min Run Test On Physical Education Trainees Of Hyderabad, India – A.Shakru, Dr.Ch.Raja Rao, J.Ramalaxmaiah	326-327
120	A Comparative Study On Motives For Competition Among The Women Sports Participants Of Sri Krishnadevaraya University At Inter Collegiate Level – Ms B.Uma Maheswari, Dr.R.Rajeswari	328-329
121	Experimental Study on Management of Foot Deformities in School Girls: With Reference to Yoga – Dr. G. K. Dokrat	330-331
122	A Study Of Sports Competitive Anxiety Among Kabaddi And Volleyball Trainees In Sports Authority Of India – Dr. Manik M. Rathod, Dr. Premlata T Chaudhari	332-333

A Lifestyle: Professional VS Academic Students

Dr. Tanuja S. Raut

Astt. Prof . P.G.T.D. (Physical Education)

SGB Amravati University Email : tanujaraut13@gmail.com

Abstract:

Lifestyle is a living style which not only affects the individual who adopts it but also affects the society. The term lifestyle was propounded by Alferd Adler in 1929. In the university campus Professional and Academic both types of department are available. All are from master degree, but nature of their course are different hence researcher is interested to see their lifestyle, entitle "A Lifestyle: Professional VS Academic Students". The main aim of this study was to compare the lifestyle of professional and academic courses students. For this researcher selected 20 academic (10 Zoology & 10 Botany) and 20 professional course students (10 MBA & 10 LLM) from SantGadge Baba Amravati University, (MS). All subjects were selected with purposive sampling method from second year master degree, their age was 22 to 25 years. To see the lifestyle of the subjects researcher used standardized lifestyle scale by S.K. Bawa and Sumanpreet Kaur. This scale contains 60 valid items belonging to six different dimension of lifestyle i.e. (Health conscious lifestyle, Academic oriented lifestyle, Career oriented lifestyle, Socially oriented lifestyle, Trend Seeking lifestyle, Family oriented Lifestyle). Statistical analysis was done on the basis of 't' test to find out difference between various dimensions of lifestyle of Professional and Academic courses students. The level of significance was kept at 0.05. In the various dimensions of lifestyle Academic student are better in Health conscious, academic oriented and family oriented lifestyles but Professional courses students are better than academic students in career oriented, socially oriented and trend seeking dimension of lifestyles. Study shows that overall lifestyle of professional and academic courses student it shows there are no marketable difference in their lifestyle. Overall lifestyle of both categories shows average lifestyle.

Introduction

Lifestyle is a living style which not only affects the individual who adopts it but also affects the society. The term lifestyle was propounded by Alferd Adler in 1929. It defines the attitude, values and somewhat exhibits the social position. Moreover it also includes pattern of social relations, consumptions, entertainments and dressing style. It reflects person's views, habits, and etiquettes and the way of life which has the direct influence on the type of services that person gives or requires. Lifestyle is a way used by people, groups and nations and is formed in specific geographical, economic, political, cultural and religious text. Lifestyle is referred to the characteristics of inhabitants of a region in special time and place. It includes day to day behaviors and functions of individuals in job, activities, fun and diet. Lifestyle of youth in India is taking a rapid turn with the fast changing world. Influence of globalization, modernization, changing needs of the society and awareness is making the youth more and more ambitious, hence affecting their lifestyle. It can be studied through their orientation to career, society, family, education and trend seeking attitude. The way one lives has a great impact on the competencies of an individual to get success and satisfaction in life. Every individual has different way and style of living. Thus, lifestyle can be defined as "a person's pattern of living expressed through his/her activities, interests and opinions." Owing to this fact he/she may have health oriented lifestyle, family oriented, academic oriented or career oriented lifestyle. Keeping this in mind the scale of lifestyle for youth has been constructed having the following dimensions:

Health Conscious Lifestyle: The lifestyle in which the individual always remains conscious for keeping himself physically fit and fine.

Academic Oriented Lifestyle: It refers to the lifestyle of an individual who always remain involved in his academic field.

Career Oriented Lifestyle: An individual's lifestyle said to be career oriented when he is always curious to gain more and more knowledge in his career.

Family Oriented Lifestyle: A person is always in close touch with his family and shares each and every moment of his/her daily activities with family.

Socially Oriented Lifestyle: An individual, who always participates in social activities and is always keen to do good for society.

Trend Seeking Lifestyle: An individual, who is keen to adopt new fashion and always willing to update himself with new trends.

Today, wide changes have occurred in lifestyle of all people particularly in young generation. Malnutrition, unhealthy diet, smoking, alcohol consuming, drug abuse, stress and so on, are the presentations of unhealthy life style that they are used as dominant form of lifestyle. Besides, the lives of students face with new

changes. For instance, emerging new technologies within IT such as the Internet and virtual communication networks, lead our world to a major challenge that threatens the physical and mental health of individuals. The challenge is the overuse and misuse of the technology. In the university campus both types of department are available and both types of students are studying. All are from master degree, but nature of their study are different hence researcher is interested to see their lifestyle. Under taken a study entitle **A Lifestyle: Professional VS Academic Students**

Methodology:

The main aim of this study was to compare the lifestyle of professional and academic courses students. For this researcher selected 20 academic (10 zoology & 10 Botany) and 20 professional course students (10 MBA & 10 M.Com) from Sant Gadge Baba Amravati University, (MS). All subjects were selected with purposive sampling method from second year master degree, their age was 22 to 25 years. To see the lifestyle of the subjects used standardized lifestyle scale by S.K. Bawa and Sumanpreet Kaur, This scale contains 60 valid items belonging to six different dimension of lifestyle i.e. (Health conscious lifestyle, Academic oriented lifestyle, Career oriented lifestyle, Socially oriented lifestyle, Trend Seeking lifestyle, Family oriented Lifestyle) Each as five optional responses, strongly agreed, agreed, indifferent, disagree & strongly disagree, the positive items are scored as (4,3,2,1,& 0) and negative items scores are vice versa. Scale was given to the subject according to the availability of their time. For the statistical analysis 't' test was used. After collecting the data statistical analysis done with the help of 't'- test. Level of significance kept at 0.05.

Statistical Analysis:

Statistical analysis was done on the basis of 't' test to find out difference between various dimensions of lifestyle of Professional and Academic courses students. The level of significance was kept at 0.05.

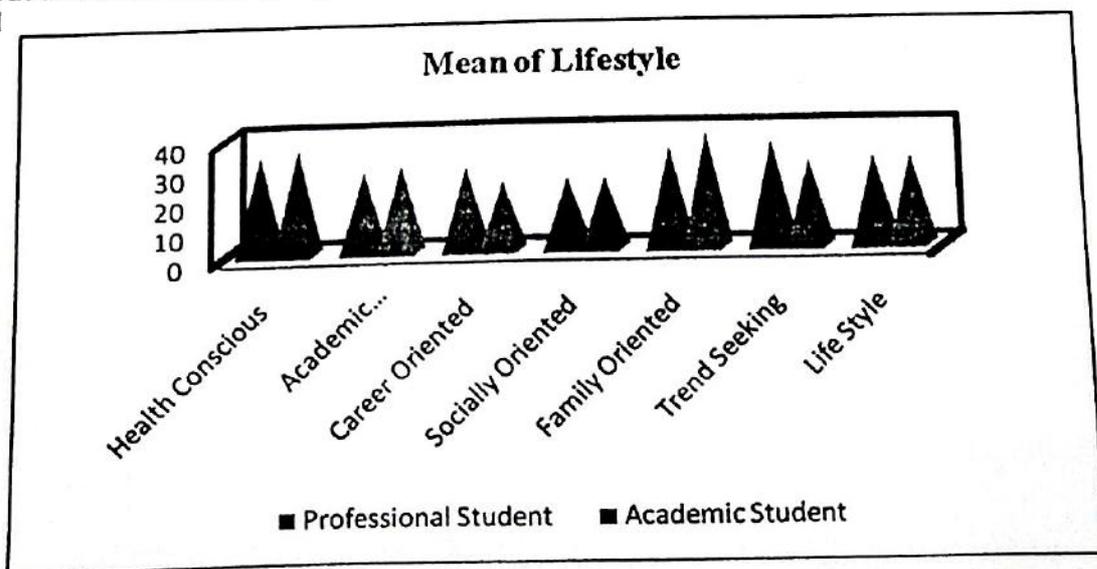
Table no: 1

Variables	Professional Student		Academic Student		MD	SE	't' TEST
	Mean	SD	Mean	SD			
Health Conscious	33.25	5.99	35.4	5.15	2.15	5.52	1.22
Academic Oriented	27.4	5.90	29.4	3.06	2.00	4.94	1.34
Career Oriented	28.35	4.76	23	4.43	5.35	4.82	3.67*
Socially Oriented	24.00	7.00	23.9	4.43	0.10	6.96	0.13
Family Oriented	33.6	6.17	38.5	5.44	4.9	6.34	2.66*
Trend Seeking	35.65	5.00	28.5	8.26	7.15	4.76	3.30*
Life Style	30.31	7.07	29.78	7.72	0.53	6.44	0.55

Tabulated 't' 0.05 (38) = 2.02

Table No - 1 reveals that there were difference between mean of lifestyle of Professional and Academic courses students, Academic courses students shows more Health Conscious, Academic Oriented and Family Oriented lifestyle than the Professional courses students. In these three dimensions of lifestyle, Academic students mean value are respectively 35.4, 29.4 & 38.5 which is greater than the Professional course students i.e. 33.25, 27.4 & 33.6. After calculating 't' test it shows that in only one dimension of lifestyle i.e. Family Oriented dimension of academic students shows significant difference on 0.05 level of significance at 38 df. The mean of Career Oriented (28.35), Socially Oriented (24) and Trend Seeking (35.65) dimension of lifestyle of professional courses students are greater than the academic courses students which is respectively Career Oriented (23), Socially Oriented (23.9) and Trend Seeking (28.5), In only two dimensions, career oriented and trend seeking of lifestyle are shows significant difference at 0.05 level of significance. But in the socially oriented dimension of lifestyle it is not found significant. The mean of lifestyle of professional courses students 30.31 and the mean of academic courses student is 29.78 the mean difference is 0.53. Researcher calculated 't' test to find out these difference is significant or not. It shows there is no significant difference.

Graph No - 1

Conclusion

In the various dimension of Academic student are better in Health conscious, academic oriented and family oriented lifestyles but Professional courses students are better than academic students in career oriented, socially oriented and trend seeking dimension of lifestyles. Study shows that overall lifestyle of professional and academic courses student it shows there are no marketable different in their lifestyle. Overall lifestyle of both categories shows average lifestyle. This may due to maturity level of both categories students may same, their purpose of degree, atmosphere, and living standard may same. Various key factors such as adequate sleep, exercise, nutrition, behavior can be suggested for healthy life style In regard to each factor, the systematic planning in micro and macro level can be established. It can provide a social and individual healthy lifestyle.

References

- BakhtariAghdam F. To survey of life style in boy and girl students in Tehran dormitory. Master of sciences thesis in health education. Tehran Univ Med Sci. 2004
- Rahnavard Z, Zolfaghari M, Kazemnejad A, Zarei L. The relation between female teenagers' life style and osteoporosis prevention. Iran J Nurs Midwifery Res. 2006.
- Navidian A, Abedi MR, Baghban I, Fatehizadeh M, Poorsharifi H. The effects of motivational interviewing on lifestyle modifications of clients suffering from hypertension. J Iran Univ Med Sci. 2009
- Kostl RI, Panagiotakos DB, Tountas Y, Mihos CC, Alevizos A, Mariolis T, et al. Parental bodymass index in association with the prevalence of overweight/obesity among adolescents in Greece; dietary and lifestyle habits in the context of the family.2008 Jul;51(1) doi: 10.1016/j.appet.2008.02.001 Epub 2008 Feb 14.
- Elzeiny NA. Health and lifestyle survey: Communitys attitudes to health and barriers toward life style changes. J Egypt Public Assoc. 2000.
- King DE, Mainous AG 3rd, Carnemolla M, Everett CJ (2009) Adherence to healthy lifestyle habits in US adults, 1988-2006. Am J Med.
- [https://en.wikipedia.org/wiki/Lifestyle_\(sociology\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Lifestyle_(sociology))

ISBN: 978-93-5321-784-6

ANCHOR 2018

Conference Proceedings

**A National Conference on Honoring,
Organizing & Recognizing
*Women in Sports***

Published by

Principal

Maharashtriya Mandal's

Chandrashekhar Agashe College of Physical Education

Pune, India

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

SN	Table of Contents	Page
7	Impact of Sports Cinema for Motivating of Youth in Sports Activities <i>Dr. Sandeep Jagannath Jagtap & Prof. Limbaji K. Pratale</i>	41
8	A Study on Anxiety Behavior among the Sportswomen and Non Sportswomen of North Maharashtra University <i>Mr. Limbaji K. Pratale & Dr. Sandeep Jagannath Jagtap</i>	44
9	Comparative Study of Reaction Time Between Kho-kho and Kabaddi Players <i>Gulam Mohmad Dar</i>	48
10	Integrating Core Subjects with Physical Education at 'The HDFC School, Pune <i>Mrs. Amruta Prabhu & Mr. Himanshu B Tiwari</i>	51
11	The Identification of Dropout Causes in Young Competitive Women's in Sports <i>Nikhil Laxman Sonone</i>	55
12	Classes to Masses: An Inclusive Physical Education Intervention Programme to Improve Active Lifestyle among Junior College Students <i>Sangeeta. R. Bhide & Dr. Sharad. S. Aher</i>	58
13	Obstyrace: A Fitness Competition for Masses <i>Dr. Sharad S. Aher, Dr. Yogesh H. Bodke & Shirish More</i>	61
14	Comparative Study of Coordinative Ability and Balance among Women Wrestlers in Different Weight Categories <i>Dr. Sumia Ramzan & Ms. Mubarah Ramzan</i>	63
15	A Descriptive Study of Female PE Teachers Use of Health and Fitness Mobile Apps their Physical Activity Behavior and Physical Activity Index <i>Nishigandha R. Patil & Dr. Prof. Shraddha Naik</i>	68
16	Physical Fitness Status of Students Based on Obesity <i>Abhay Jagtap</i>	76
17	Testing Standardized Norms for the Freestyle Wrestling Game <i>Dr. Manoj N. Reddy & Dr. Nalla Bhaskar Reddi</i>	83
18	Comparison of Health Related Physical Fitness Factors of Pune City and Pune District First Year under Graduate Girl Students of Savitribai Phule Pune University <i>Dr. Shrikant Mahadik</i>	88
19	Construction and Standardization of Korfball Skill Test for Collegiate Woman Players of Pune University <i>Dr. Surekha S. Daptare</i>	91
20	The Effect of Bokwa Training on Psycho-physical Fitness Variables of Working Women <i>Miss. Swati Vaidya & Prof. Vasanthi Kadhiraavan</i>	95
21	Study of Health Status of Woman Sweepers in Relation with Physiological Variables <i>Dr. Tanuja S. Raut</i>	99
22	Study of Participation of Women at Mountaineering Activities <i>Dr. Ameet D. Prabhu</i>	102

Study of Health Status of Woman Sweepers in Relation with Physiological Variables

Dr. Tanuja S. Raut

HOD – PE, SGB Amravati University Amravati

Email: tanujaraut13@gmail.com, Mob:-8275068780

Abstract

The researcher is of the view that the work of sweeping without taking adequate precaution it may be hazardous for the health. As the sweepers had to sweep for a long period of time in order to keep the dwelling place very tidy and clean by doing. So they come in direct contact with the dirt, garbage and other impurities which may contain contagious material while sweeping a lot of dust and other contagious/ infectious materials gets in to the air. Which might direct enters in her body and a reset of which their health status may be badly affected. So the researcher takes keen interest in selecting of a problem. "Study of Health Status of Woman Sweepers in relation with physiological variables"

It was hypothesized that there will be poor health status of women's sweepers of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati For the present study the 40 Women's Sweeper of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati were selected by simple random sampling method. The age group of the subject was 30-40 years. The study was delimited to the following physiological variables: Hemoglobin, Blood pressure, Exhale capacity and Heart rate. The necessary data were collected by the administration of various tests. To see the Health Status of women's sweeper researcher first calculated percentage according to given standard norms of various parameters. Finding of the study shows that only 37.5% subjects are having normal Hb %, 27.5% high exhale capacity, only 25% are having normal heart rate and 30% normal BP%. Near about 65 to 70% are not having proper physiological health status according to the standard norms.

Keywords: Health, women sweepers, physiological variables

Introduction

The study of human physiology dates back to at least 420 BC and the time of Hippocrates, also known as the father of medicine. The critical thinking of Aristotle and his emphasis on the relationship between structure and function marked the beginning of physiology in Ancient Greece, while Claudius Galenus (c. 126–199 AD), known as Galen, was the first to use experiments to probe the function of the body. Galen was the founder of experimental physiology.

With reference to health, women possess a greater life expectancy than men, but are also more likely to experience illness, violence and poverty. Women also have been found to be practice better health habits, although "over a lifetime ... they suffer more ill health and are more frequent users of the health caresystem". In general, women are poorer than men and make up the vast majority of low-income singleparents. As well, they often carry a double workload, one in the workplace and one in the home. Women have a distinctive relationship with "health" in our society partly because of their reproductive capacities, but also because of their multiple roles. Women provide most unpaid and informal health careservices and play a key role in influencing the health behaviour of others in their families. In relation to the professional health care system, women represent approximately 80% of all health care women's workers and tend to be stratified in the low-paying and low-status positions.

The sweeping of streets is such a simple and humble occupation that it rarely attracts technical interest of the managers responsible for such activities. However, many cities spend between 30 to 50 percent of their solid waste budgets on street cleansing. It is a service for which a wide variety of tools, equipment and methods, both manual and mechanical, are available, and it is one in which there is often great scope for financial saving by the introduction of more efficient methods. This is an area in which public relations are very important. Much of the work arises directly from shortcomings in public behavior, such as throwing litter on the streets and open spaces.

The researcher is of the view that the work of sweeping without taking adequate precaution it may be hazardous for the health. As the sweepers had to sweep for a long period of time in order to keep the dwelling place very tidy and clean by doing. So they come in direct contact with the dirt, garbage and other impurities which may contain contagious material while sweeping a lot of dust and other contagious/ infectious materials gets in to the air. Which might direct enters in her body and a reset of which their health status may be badly affected. So the researcher takes keen interest in selecting of a problem. "Study of Health Status of Woman Sweepers in relation with physiological variables".

Hypothesis

It was hypothesized that there will be poor health status of women's sweepers of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Methodology

For the present study the 40 Women's Sweeper of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati were selected by simple random sampling method. The age group of the subject were 30-40 years. The study were delimited to the following physiological variables: Haemoglobin, Blood pressure, Exhale capacity and Heart rate. The necessary data were collected by the administration of various tests.

- Haemoglobin: Sahli's haemoglobin meter (comparator)
- Blood pressure: Sphygmomanometer, stethoscope
- Exhale capacity: Peak Flow Meter
- Heart rate: Manually

Statistical Analysis:

To see the Health Status of women's sweeper researcher first calculated percentage according to given standard norms of various parameters and then chi-square was applied the level of significance was kept at 0.05.

Table1
Percentage of Physiological variables

Parameters	Category	Actual No Sweepers	Percentage (%)
Hemoglobin	Low	25	62.50%
	Normal	15	37.50%
	High	00	00.00%
Exhale Capacity	Poor	16	40.00%
	Average	13	32.50%
	High	11	27.50%
Heart Rate	Good	00	00.00%
	Normal	10	25.00%
	Poor	30	75.00%
Blood Pressure	Low	09	22.50%
	Ideal	12	30.00%
	High	19	47.50%

The data of hemoglobin collected from street sweepers of Sant Gadge Baba Amravati University was referred to the standard Norms of Hemoglobin on the basis of which it was found that 25 sweepers out of 40 were with low level of hemoglobin this means 62% of the sweepers were having low level of hemoglobin and rest of 15 (37.5%) Sweepers were having Normal level of Hemoglobin.

The data of Exhale Capacity collected from street sweepers of municipal corporation and Sant Gadge Baba Amravati University was referred to the standard Norms of Exhale Capacity on the basis of which it was found the 16 sweepers out of 40 were found with low Exhale Capacity this means 40% of the sweepers were under Poor Exhale Capacity 13 Subjects were found with average Exhale capacity i.e. 32.5% of sweepers were under the category of average Exhale capacity and rest of 11 Sweepers was found with High Exhale capacity i.e. 27.5% of sweepers were under the category of High Exhale capacity.

The data pertaining to heart rate collected from street sweepers was referred to the standard norms, it was found that only 10 (25%) subjects had normal heart rate. and rest of 30 (75%) subjects had high Heart Rate.

The data related to blood pressure collected from street sweepers of Sant Gadge Baba Amravati University was referred to the standard norms given by Physiologists on the basis of which it was found that 19 sweepers out of 40 (47%) sweepers were having blood pressure, while 12 (30%) sweepers out of 40 had ideal blood pressure and rest of 09 (22.5%) sweepers had low blood pressure.

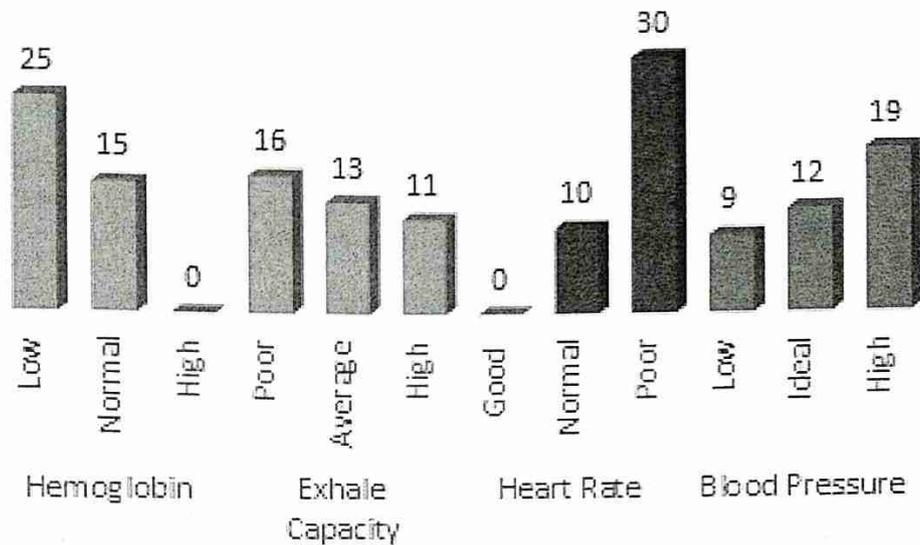

Fig. 1: Graph Showing Percentage of Physiological Variables

Conclusion

On the basis of statistical analysis and standard norms for the physiological variables it is concluded that percentage of more women sweepers of SGB Amravati University are having poor health status. Finding of the study shows that only 37.5% subjects are having normal Hb %, 27.5% high exhale capacity, only 25% are having normal heart rate and 30% normal BP%. Near about 65 to 70% are not having proper physiological health status according to the standard norms.

Causes may be women are not aware about their health, they may not have the knowledge about nutrition, and there is no regular health check up facilities. In India small town like Amravati no advanced apertures are used in this profession so sweepers are always in the high risk of health status.

References:

- Singh, A. et. al. (2008). *Essentials of Physical Education* (3rd ed.). New Delhi: Kalyani Publishers.
 Singh, R. P. (2008). *Fitness and Health Education*. New Delhi: Shree Publishers.

APPROACH TO HEALTH AND HYGIENE FOR HEALTHY LIFESTYLE

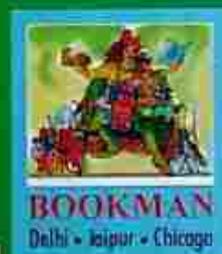

Dr. Tanuja S. Raut

Head
PGTD of Physical Education,
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati (MS)

Dr. Rajesh Kumar Das

PGTD of Physical Education,
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati (MS)

www.bookmandelhi.com

First edition published in 2018 by BOOKMAN

Head Office

BOOKMAN

B-41, Swan Park
Ashok Vihar, Phase-3
Delhi-110052

Mobile: 98689-32473, 85100-09600

E-mail: bookmandelhi@gmail.com

Branch Offices

BOOKMAN

60/46, Mansarover
Jaipur, Rajasthan
Pin-code: 302020

Mobile: 099996-66999

E-mail: bookmanjaipur@gmail.com

BOOKMAN

6337N

PULKASKI

Chicago 60646 (USA)

+1773-764-6567, +1847-431-1590

E-mail: bookmanusa@gmail.com

COPYRIGHT NOTICE

All rights are reserved by the Authors. No part of this book can be reproduced in any form without the prior permission of publisher/copyright owner.

© Authors

APPROACH TO HEALTH AND HYGIENE FOR HEALTHY LIFESTYLE

by

Dr. Tanuja S. Raut & Dr. Rajesh Kumar Das

ISBN: 978-81-934250-3-9

Laser Type Setting & Cover Design: BOOKTIME

Printed in India

About the Authors

Dr. Tanuja S. Raut is working as Associate Professor & Head, Department of Physical Education, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (MS). She had completed her Graduation & Post Graduation from Hanuman Vayayam Prasarak Mandal/Degree College of Physical Education, Amravati. She was earned M.Phil & Ph.D Degree in Physical Education by Sant Gadge Baba Amravati University In 1999 & 2004 respectively. She has also Qualified NET & SET. She participated and presented research papers in various National and International Conferences. Her research paper also published in various Journals. Under her supervision 10 scholars awarded Ph.D Degree.

Dr. Rajesh Kumar Das is working as a contributory teacher in Post Graduate Teaching Department of Physical Education, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (MS). He earned his Graduation & Post Graduation Degree from a renowned college i.e. Hanuman Vayayam Prasarak Mandal / Degree College of Physical Education, Amravati. He also completed BPEd & DYEd (Yoga) from Shri Shivaji College of Physical Education, Amravati. He completed his Ph.D from PGTD of Physical Education, SGBAU, Amravati. He has also Qualified NET/JRF. He participated and presented research papers in various National and International Conferences. His research paper also published in various Journals.

Next Books

Fundamental of Sports Bio-mechanics and Kinesiology
and
Sports Training and Nutritional aspects for Physical
Fitness and Wellness
are Coming Soon

Price: ₹ 250 \$25

Available at: www.bookmandelhi.com

ISBN 9788193425039

9 788193 425039

www.facebook.com/bookman

www.facebook.com/Health-Hygiene-Healthy-Lifestyle

Available at

amazon

AMRAVATI UNIVERSITY CHEMISTRY
TEACHERS' ASSOCIATION

A TEXT BOOK OF
Chemistry
FOR B.Sc., FIFTH SEMESTER

AUTHORS • Dr. S. G. Bhadange
• Dr. A. S. Aswar
• Dr. S. S. Thakare
• Mr. A. U. Ganar
• Dr. R. M. Jumle
• Dr. U. E. Chaudhari

EDITORS • Dr. P. R. Mandlik
• Dr. G. H. Murhekar
• Dr. S. P. Wagh

DnyanPath[®]
Publication
Write well - Right now
ISO 9001 : 2015

Copyright © 2017, By DnyanPath Publication, Amravati (Maharashtra)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**

A TEXT BOOK OF CHEMISTRY SEMESTER - V

ISBN 13 : 978-81-933884-2-6

Edition : First, June 2017

Second, June 2018

Third, June 2019

DnyanPath[®]
Publication
Write well - Right now
ISO 9001 : 2015

Mahatma Fule Sankul, Infront of Abhiyanta Bhavan,
Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Visit us : www.dnyanpathpublication.com

Contact us : info@dnyanpathpublication.org | dnyanpathpub@gmail.com

Phone : 08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.

Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

Price : ₹ 135/-

UNSYMMETRICAL SCHIFF BASE COMPLEXES: SYNTHESIS, SPECTROSCOPIC, THERMAL, ELECTRICAL AND BIOLOGICAL STUDIES

GAURAV B. PETHE¹, NANDKISHOR J. SURYAWANSHI, UMESH P MESHARAM¹ AND ANAND S. ASWAR*

Department of Chemistry,

SantGadge Baba Amravati University Amravati-444 602, M.S. India

¹Department of Chemistry,

Narayanrao Kale Smruti Model College Karanja (Gh.), Dist- Wardha, India

gaurav.pethe@gmail.com

Abstract: Unsymmetrical transition metal Complexes of Co(II), Ni(II), Zn(II) and Cd(II) with an unsymmetrical tetra dentate Schiff base ligand derived from 2-hydroxy-5-methyl acetophenone, 2-hydroxy-5-chloro-3-nitro acetophenone and carbohydrazide in 1:1:1 ratio have been prepared. All the complexes have been characterized by elemental analysis, UV-Vis and IR spectroscopy, magnetic measurements and thermal analysis. The complexes were found to be quite stable and decomposition of the complexes ended with respective metal oxides as an end product. The IR spectral data suggest that the ligand behaves as a dibasic tetradentate ligand with ONNO donor atoms sequence towards central metal ion. The solid-state electrical conductivity has been measured over 313-403 K temperature range and all the compounds showed semiconducting behavior as their conductivity increases with increase in temperature. The ligand and its complexes have also been screened for their antimicrobial activity using various micro-organisms and all of them were found to be moderately active against the organisms.

Key words: Unsymmetrical Schiff base, Transition metal complexes, d.c. conductivity, TGA, antimicrobial study

INTRODUCTION:

Schiff base play an important role in inorganic chemistry as they are easily prepared by a simple one-pot condensation of a carbonyl compound and primary amines and form stable complexes with most of transition metal ions. The development of the field of bioinorganic chemistry has increased interest in Schiff base complexes, since it has been recognized that many of these complexes may serve as models for bioinorganic important species [Wang et al and Fouda et al]. Unsymmetrical Schiff base ligands derived from substituted carbohydrazide have played an important part in revealing the preferred coordination geometries of metal complexes and have valuable importance in the coordination chemistry due to their preparative accessibility and structural variability [Raman et al and Bermejo et al]. The preparation of the metal complexes of unsymmetrical Schiff base of carbohydrazide and substituted hydroxyacetophenone has come from the desire to form simple unsymmetrical complexes for their physicochemical characterization and structural elucidation. In this study synthesis and characterization of the unsymmetrical Schiff base derived from 2-hydroxy-5-methyl acetophenone, 2-hydroxy-5-chloro-3-nitro acetophenone and carbohydrazide and its metal complexes was carried

Materials and methods

All the chemicals and solvents used as starting materials for the synthesis of ligand and its metal complexes were of analytical grade procured from SD's fine chemicals and Qualigens Chemicals. The metal salts used for preparation of complexes i.e. cobalt acetate dihydrate, nickel acetate dihydrate, zinc acetate dehydrate and cadmium chloride monohydrate were commercially available and used as received.

Synthesis of N''-[1-(2-hydroxy-5-chloro-3-nitrophenyl)ethylidene]-N'''-[1-(2 hydroxy-5-methyl phenyl) ethylidene] carbonohydrazide(H₂L) [Pethe et al]

An ethanolic solution of 2-hydroxy-5-methyl

acetophenone (2.4 g, 0.016 mol) was mixed with ethanolic solution of 2-hydroxy-5-chloro-3-nitro acetophenone (3.12 g, 0.016 mol) and to this mixture hot ethanol-DMF solution (60:40 v/v; 25ml) of carbohydrazide (1.44 g., 0.016 mol) was added drop wise with stirring. The mixture was refluxed on sand bath for about 7.5 h. The solvent was then partially evaporated under air and faint yellow coloured compound formed was suction filtered, washed with ethanol, petroleum ether and then dried in vacuo and crystallized from DMF. Yield: 66%, m.p.283°C.

12.58 (S, 1H, OH, phenolic), 12.47 (S, 1H, OH, phenolic), 10.10 (S, 1H, imino, NH), 10.17(S, 1H, imino, NH), 2.33 (S, 3H, Ar-CH₃), 2.81 (S, 3H, CH₃), 2.97 (S, 3H, CH₃), 6.84-8.07 (m, 5H, aryl-H).

The schematic representation of the synthesis of ligand H₂L is shown in figure 1.

Synthesis of Co(II), Ni(II), Zn(II) and Cd(II) complex

To a hot DMF solution (25 ml) of the organic ligand (1.0 mmol), a hot ethanolic solution of the appropriate metal salt (1.0 mmol) solution was added under continuous stirring. The resulting mixture was refluxed for 4-5 h. On cooling to room temperature the precipitate solid metal complexes was filtered, washed thoroughly with ethanol, DMF and petroleum ether to remove unreacted ligand and metal salts. Finally all complexes dried under vacuum at room temperature, (Yield: 60-75%).

Biological Activity

The antibacterial activity of ligand H₂L and Co(II), Ni(II), Zn(II) and Cd(II) complex was tested for their effect on the growth of microbial cultures. Solutions of 100, 200 and 300 ppm of the compounds in DMSO were used for the studies. These discs were placed on the already seeded plates and incubated at 35°C for 24h. The activity was determined by measuring the diameter (mm) of zones showing complete inhibition. For antifungal study Zapek-Dox agar (CDA) media was used.

MATERIALS AND METHODS :

Physical measurements:

Elemental analysis carbon, hydrogen and nitrogen were obtained using Carlo Erba 1108 analyser in micro analytical laboratory, CDRI, Lucknow. IR spectra were recorded on a Perkin-Elmer 597 spectrophotometer using KBr pellets at SAIF Punjab University, Chandigarh. ¹H NMR spectra of ligand were obtained using a Bruker Avance-II 400 NMR spectrophotometer in DMSO solvent at SAIF Punjab University, Chandigarh. The Electronic spectra of the complexes were recorded on Varian SE UV-NIR spectrophotometer at RSIC, IIT, and Chennai using MgO as reference. Magnetic Susceptibility was measured at room temperature by Gouy's method using Hg[CO(NCS)₂] as a calibrant and the diamagnetic corrections were made using Pascal's constants. The solid state d.c. electrical conductivity of compounds was measured by Zentech Electrometer in their compressed pellet form over 313-403 K temperature range. TG analysis of the complexes was carried out on Perkin Elmer TG-2 thermobalance in ambient air with a heating rate of 10C per minute. Metal contents of the complexes were analysed gravimetrically after decomposing the complexes with a mixture of HClO₄, H₂SO₄ and HNO₃ and then igniting to metal oxide. Biological activities of the ligand and its complexes were carried out against the bacteria *Escherichia Coli*, *Salmonella Abony*, *Staphylococcus Aureus*, *Pseudomonas Aeruginosa*, *Bacillus Subtilis*, *Aspergillus Niger* and *Candida Albicans* by the disc diffusion method [Bolos et al].

RESULTS AND DISCUSSIONS :

The reaction of 2-hydroxy-5-methyl acetophenone, 2-hydroxy-5-chloro-3-nitro acetophenone with carbonylhydrazide in hot DMF-ethanol yield the Schiff base (H₂L). The reaction of H₂L in DMF and appropriate metal salts in ethanol gives the complexes. The analytical data for the ligand and complexes are given in table 1. All the complexes are coloured solids, non-hygroscopic, air stable and insoluble in common organic solvents but sparingly soluble in DMSO. The elemental analysis shows 1:1 metal to ligand stoichiometry for all the complexes.

IR spectra

The IR spectra of the complexes were interpreted by comparing the spectra with that of the free ligand. The IR spectrum of the free ligand exhibits a band at 2992 cm⁻¹ due to intramolecular hydrogen bonded (OH) group. The absence of this band in the spectra of metal complexes indicates the breaking of the hydrogen bond and coordination of oxygen atom to the metal after deprotonation. The phenolic C-O stretching vibrations appeared at 1244 cm⁻¹, shifted towards higher frequencies at 1264-1280 cm⁻¹ in the spectra of complexes, suggesting that the -OH group takes part in the complexation [Singh et al]. The coordination through deprotonated phenolic oxygen is further supported by appearance of a new band in the region 518-540cm⁻¹ in all the complexes due to (M-O) stretching because of the formation of metal-oxygen bond. The disappearance of this band upon complexation indicates the breakdown of H-bonding follows

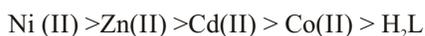
by deprotonation of phenolic OH group and the subsequent involvement of phenolic oxygen atoms towards coordination [Singh et al]. The bands at 1643cm⁻¹ (azomethine C=N) and 993 cm⁻¹ (N-N) shifted their position on complexation. The (C=N) band show red shift by 5-40cm⁻¹ and (N-N) band shows a blue shift by 12-20 cm⁻¹ thereby implying the coordination of azomethine nitrogen atom to the metal ion [Gupta et al, Maurya et al, Aurel et al, Bellamy et al, Sarkar et al]. The (N-N) and (C=O) band of the ligand at 3284 and 1710 cm⁻¹ respectively remains almost unaffected after complexation in all the complexes suggesting that ligand exist in keto form in free state as well as in all the complexes [Sarkar et al] and non-involvement of amido oxygen in coordination. The coordination of H₂O in the Co(II) and Ni(II) complex is indicated by the appearance of bands at 3222-3380, 1515-1543 and 828-856 cm⁻¹ assignable to (OH), (H₂O) and w(H₂O) modes respectively. The bands observed in the far-infrared regions 514-537 and 444-489 cm⁻¹ are assignable to (M-O) and (M-N) vibrations respectively [Badwaik et al].

Electronic spectra and magnetic properties

The electronic spectral data and magnetic moment values have been studied to obtain the geometry of the metal complexes. The Co(II) complex shows three bands at 10398, 16396 and 23930 cm⁻¹, due to ⁴T_{1g}(F)⁴T_{2g}(F), ⁴T_{1g}(F)⁴T_{1g}(P) and ⁴T_{1g}(F)⁴A_{2g}(F), transitions, respectively in an octahedral environment around the Co(II) ion [Hunoor et al]. The ligand field parameters, Dq, Racah interelectronic repulsion parameter (B'), nephelauxetic ratio (β) and ν₂/ν₁ of metal-ligand bond have been calculated for Co(II) complex and the values for Dq, B', β and ν₂/ν₁ are 532 cm⁻¹, 608 cm⁻¹, 0.62 and 1.48. The interelectronic repulsion parameter B for the Co(II) complex is 608 and it is found to be lower than the free Co(II) ion value (B') of 968cm⁻¹, which indicates orbital overlap and delocalization of d-orbitals. The magnetic moment value for the Co(II) complex is found to have 4.86 B.M., which is in good agreement with high spin octahedral geometry. Since spin only value for three unpaired electrons is only 3.88 B.M., the slight high value in the present case may be attributed to orbital contribution. The Ni(II) complex exhibits three bands at 10588, 16894 and 25946cm⁻¹ due to spin allowed transitions ³A_{2g}(F)³T_{2g}(F), ³A_{2g}(F)³T_{1g}(F) and ³A_{2g}(P)³T_{1g}(P), respectively, in an octahedral symmetry [Qingbao et al]. The ligand field parameters, Dq, Racah interelectronic repulsion parameter (B'), nephelauxetic ratio (β) and % covalency of metal-ligand bond have been calculated for Ni(II) complex and the values for Dq, B', β, ν₂/ν₁ and % covalency are 1060 cm⁻¹, 730 cm⁻¹, 0.63, 1.52 and 27.86. The values of observed for the complexes are lower than the Ni(II) free ion value which indicates the covalent character in the metal-ligand bonds. The reduction of Racah parameter (B') value from the free ion on chelation indicates the appreciable amount of covalent character in the metal-ligand bond. The ν₂/ν₁ ratio for Ni(II) complex is 1.56 and this lies in the usual range reported for majority of octahedral Ni(II) complexes. The Ni(II) complex has a magnetic moment of 3.12B.M. which lie in normal range expected for magnetically dilute octahedral complexes Ni(II) ion. The Zn(II) and Cd(II) complex under present study are diamagnetic. This is in accordance with the d¹⁰ (i.e. completely filled 'd' sub shells) configuration of Zn(II) and Cd(II) ion, both complex may have tetrahedral geometry.

Thermogravimetric study

An examination of the thermograms of H_2L and its metal complexes indicates that they are with varying thermal stability undergoing decomposition at different temperatures. The Co(II), Ni(II), Zn(II) and Cd(II) complex shows that these complexes undergo two stage decomposition pattern. The TG curve of Co(II), Ni(II) complex shows water elimination in between 142-285°C indicating the presence of coordinated water molecule in the complexes [% wt. loss, obs./calcd. Co(II) : 3.74/3.65 and Ni(II) 3.72/3.66 for coordinated water]. In the TG curve of Zn(II), and Cd(II) complex, there is no weight loss up to 240°C, and this rules out the presence of any water molecule in these complexes. The continuous and rapid weight loss has been observed above 244°C corresponding to thermal degradation of free part of the coordinated ligand along with the other groups present there in. A gradual weight loss above ~428°C corresponding to the degradation of actual coordination part of the ligand. The percent weight loss as compared from thermograms of the metal complexes suggests that the final product of decomposition in them corresponds to respective metal oxide. The half decomposition temperature of the compounds decreases in the order:

From the thermal decomposition data various kinetic parameters have been evaluated by using Horowitz-Metzger method [Horowitz et al]. The negative values of ΔS suggest a more ordered activated state than the individual reactants and may be possible through the chemisorption of oxygen and other decomposition products. No definite trend in the values of E_a is observed. The thermal decomposition data of the compounds is given in table 2.

Electrical conductivity measurements

The solid state d.c. electrical conductivity of the ligand and its complexes is given in table 1. The solid state d.c. electrical conductivity measured in compressed pellet from room temperature to 403 K. The solid state d.c. electrical conductivity increases with increasing the temperature [Katon et al]. The electrical conductivity (σ) varies experimentally with the absolute temperature according to the relation $\sigma = \sigma_0 \exp(-E_a/kT)$ where σ_0 is constant, E_a is the activation energy of electrical conduction, T is the absolute temperature and k is Boltzmann constant. In the solid state d.c. electrical conductivity measurements the plot of $\log \sigma$ vs $1/T$ are found to be linear over studied ranged temperature indicates their semiconducting behaviour [Bansod et al]. The values of electrical conductivity lie in range 1.04×10^{-11} to 2.64×10^{-5} eV.

Biological Activity

Minimum inhibitory concentrations of these compounds were determined by literature method [Lewiset al and Hamurcu et al]. The results for antibacterial study are interpreted by measuring the zones of inhibition of growth of the bacterial culture. Antibacterial screening of ligand and its complexes against *E. Coli*, *S. abnoy*, *S. aureus*, *P. aeruginosa* and *B. subtilis* strains were carried out. The results show (figure 2 and table 3) that the ligand exhibit good bio-cidal behavior towards all the bacterial streams. Zn(II) and Ni(II) complexes shows higher antibacterial activity against *P. aeruginosa* as compared to other bacterial strains. Co(II), Ni(II), Cd(II) complexes are highly active against *E. Coli* than *C. albicans*. Other metal complexes show moderate activity against all the bacterial and

fungal culture. Ni(II) and Zn(II) complexes has maximum antibacterial activity whereas Cd(II) and Zn(II) complexes has maximum antifungal activity. All the compounds were sensitive towards the micro organism screened in the present study. In general the results reveal that the antimicrobial activity of the ligand found to be enhanced on complexation with metal ions. It has been oftened that the metal complexes show enhanced antibacterial activity as compared to the free ligand against. The same microorganism under identical experimental conditions, this is due to complexation [Bolos et al]. This may be explained by chelation theory, according to which chelation or complexation reduces the polarity of central metal atom because of partial sharing of its positive charge with the donor group within the whole chelate ring system. This chelation increases the lipophilic nature of the central atom, which favor the permeation of the complexes through the lipid layer of the cell membrane and results in enhancement of activity.

ACKNOWLEDGMENTS

The authors wish to thank SAIF Chandigarh, CDRI Lucknow and RSIC, IIT Chennai for recording IR, NMR, elemental analyses and electronic spectra and also thankful to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati for providing necessary lab facility.

REFERENCES:

1. Wang Y, Yang ZY, Wang BD. (2005). Synthesis, characterization and anti-oxidative activity of Cobalt(II), Nickel(II) and Iron(II) Schiff Base complexes. *Trans Met Chem.*, 30:879–83.
2. Fouda AS, Badr GE, El-Haddad MN (2008). The inhibition of C-steel corrosion in nH_3PO_4 solution by some furfural hydrazone derivatives. *J Korean Chem Soc.*, 124–32.
3. Raman N, Muthuraj V, Ravichandran S, Kulandaisamy A. (2003). Synthesis, characterisation and electrochemical behaviour of Cu(II), Co(II), Ni(II) and Zn(II) complexes derived from acetylacetone and p-anisidine and their antimicrobial activity. *J Chem Sci.* 115:161–7.
4. Bermejo M. R., A.M. Gonzalez, M. Fondo, A. Garcia-Deibe, J. Maneriro Sanmartin, O.L. Hoyos and M. Watkinson, (2000). A direct route to obtain manganese(III) complexes with a new class of asymmetrical Schiff base ligands. *New J. Chem.*, 24 : 235-241.
5. Pethe G.B., Yaul A.R. and Aswar A.S., (2012). Synthetic, spectroscopic and thermal studies of some complexes of unsymmetrical Schiff base ligand. *J Therm Anal Calorim.* 107:97–103
6. Bolos C.A., G.S. Nikolov, L. Ekateriniadou, A. Kortsaris and D.A. Kyriakidis, (1998). Structure-Activity Relationships for Some Diamine, Triamine

- and Schiff Base Derivatives and their Copper(II) Complexes. *Metal-Base Drugs*, 5(6) : 323-332.
- Singh R.V., S.C. Joshi and R.Dwivedi, (2004). Synthesis and characterization of cobalt(II), nickel(II), copper(II), palladium(II) and dioxouranium(VI) complexes of the antipyrine Schiff base of 3 formylsalicylic acid. *Phosphorus Sulfur Silicon Relat. Elem.*, 179: 227–236.
 - Gupta K.C. and A.K. Sutar, (2007). Polymer anchored Schiff base complexes of transition metal ions and their catalytic activities in oxidation of phenol. *J. Mol. Catal. A: Chem.*, 272(1-2):64-67.
 - Maurya M.R., S. Khurana, C. Schulzke and D. Rehder, (2001). Dioxo- and Oxovanadium(V) Complexes of Biomimetic Hydrazone ONODonor Ligands: Synthesis, Characterisation, and Reactivity. *Eur. J. Inorg. Chem.*, 3 : 779-788.
 - Aurel P., H. Doina, H. Lonel and T.Catalin, (2008). Synthesis of some complexes of dioxouranium(vi) with di-halogeno-tetra-methyl salen ligands. *Rev. Roumaine de Chime.*, 53(3) : 177-182.
 - Bellamy L.J., (1968), *Advances in InfraRed Group Frequencies*, London: Methuen.
 - Sarkar S. and A.R. Mandal, (2000). Mixed-Ligand Peroxo Complexes of Vanadium Containing 2-Thiouracil and its 6-methyl Derivative. *Synth React Inorg. Met.-Org. Chem.*, 30(8) : 1477-1488.
 - Badwaik V. B. and A.S. Aswar, (2009). Carbohydrazone polychelates: synthesis, physicochemical characterization, solid state conductance and biological studies. *Russ. J. Inorg.*, 54: 1611-1618.
 - Hunoor R.S., B.R. Patil, D.S. Badiger, R.S. Vadavi, K.B. Gudasi, V.M. Chandrashekar and I.S. Muchchandi, (2010). Spectroscopic, magnetic and thermal studies of Co(II), Ni(II), Cu(II) and Zn(II) complexes of 3-acetylcoumarin-isonicotinoylhydrazone and their antimicrobial and anti-tubercular activity evaluation. *Spectrochim. Acta Part A*, 77: 838-844.

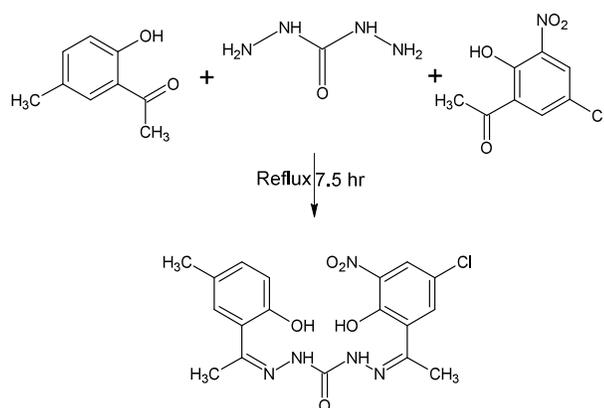

Fig 1: Synthesis of ligand (H₂L)

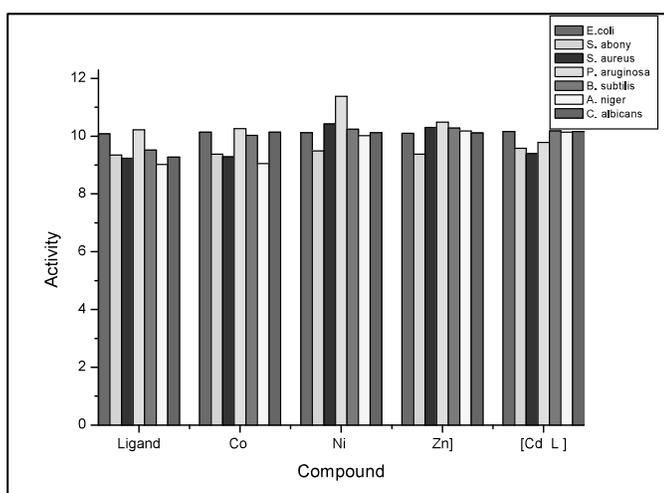

Figure 2: Antimicrobial activity of H₂L and its complexes

Table 1: Analytical and Physical data of ligand and its complexes

Sr. No.	Compound	Formula Weight (gmol ⁻¹)	Colour	Elemental analyses % found (calcd.)				Electrical Conductivity σ ($\Omega^{-1}\text{cm}^{-1}$) at 373 K	Activation energy (eV)
				C	H	N	M		
1	H ₂ L	419.81	Mustard	50.70 (51.50)	3.97 (4.32)	15.32 (16.68)	--	1.04×10^{11}	0.9875
2	[Co L (H ₂ O) ₂]	510.75	Light brown	41.65 (42.33)	4.53 (3.55)	13.24 (13.72)	11.06 (11.54)	3.67×10^{-6}	0.8352
3	[Ni L (H ₂ O) ₂]	510.51	Copper leaf	41.88 (42.35)	2.96 (3.55)	12.82 (13.74)	11.08 (11.50)	6.62×10^{-8}	0.8243
4	[Zn L]	481.19	Leaf brown	43.85 (44.93)	2.76 (2.92)	13.75 (14.55)	14.44 (13.59)	2.64×10^{-5}	0.8125
5	[CdL]	428.19	Mid buff	39.81 (40.93)	2.08 (2.67)	12.37 (13.26)	20.84 (21.28)	3.24×10^{-10}	0.7234

Table 2: Thermal decomposition data of ligand and its complexes

Sr. No.	Compound	MP*/Half Decomp. Temp. (°C)	Activation Energy 'Ea' (K J mol ⁻¹)	Frequency factor 'Z' (s ⁻¹)	Entropy Change 'ΔS' (J mol ⁻¹ K ⁻¹)	Free Energy Change 'ΔG' (K J mol ⁻¹)
1.	H ₂ L	283	11.22	19.48	-26.33	27.76
2.	[Co L (H ₂ O) ₂]	376	14.83	12.17	-26.06	31.14
3.	[Ni L (H ₂ O) ₂]	414	43.98	59.10	-25.88	70.96
4.	[ZnL]	438	27.92	32.12	-26.26	47.22
5.	[CdL]	374	38.38	39.72	-25.80	57.54

Table 3 Antimicrobial Activity of compounds

Sr. No.	Name of ligand and complex	Antimicrobial activity					Antifungal activity	
		Zones of inhibition (in mm) ←					→	
		<i>E.coli</i>	<i>S. abony</i>	<i>S. aureus</i>	<i>P. aruginosa</i>	<i>B. subtilis</i>	<i>A. niger</i>	<i>C. albicans</i>
1	H ₂ L	10.08	9.35	9.23	10.22	9.52	9.02	9.27
2	[Co L (H ₂ O) ₂]	10.14	9.38	9.28	10.26	10.03	9.05	10.14
3	[Ni L (H ₂ O) ₂]	10.12	9.49	10.42	11.38	10.24	10.02	10.12
4	[ZnL]	10.10	9.38	10.30	10.48	10.28	10.18	10.11
5	[CdL]	10.16	9.58	9.40	9.78	10.18	10.14	10.16

Concentration: 100 µg/ml

Synthesis, Characterization, Thermal and Catalytic Studies of Oxovanadium(IV) Complexes with Tetradentate *ONNO* Donor Ligands

Amit R. Yaul¹ · Gaurav B. Pethe¹ · Anand S. Aswar¹

Received: 21 September 2014/Revised: 11 August 2016/Accepted: 14 November 2016/Published online: 26 November 2016
© The National Academy of Sciences, India 2016

Abstract Oxovanadium(IV) complexes of N_2O_2 type Schiff bases derived by the condensation of 5-chloro-2-hydroxyacetophenone or 5-chloro-2-hydroxy-3-nitroacetophenone with *trans*-1,2-diaminocyclohexane have been synthesized and characterized by elemental analysis, IR and electronic spectra, magnetic moments, ESR, XRD and thermal analysis. The thermal behaviour of the complexes has been assessed using TG-DTG analysis and both the complexes exhibit loss of crystal water in first step whereas ligand segments in the subsequent steps. The various kinetic and thermodynamic parameters such as E_a , ΔH , ΔS , ΔG have been calculated from the TG data. The complexes act as oxidation catalysts for the oxidation of styrene in presence of hydrogen peroxide. The solid state electrical conductivity of complexes show their semiconducting behavior. The geometry around oxovanadium(IV) in both complexes is square pyramidal. The IR spectra suggest binegative tetradentate nature of the ligands with *ONNO* donor sequence sites of the azomethine nitrogen and phenolic oxygen. The crystal system, lattice parameters and unit cell volume of both the complexes have been determined by XRD and belongs to monoclinic crystallized system.

Keywords Tetradentate ligand · Oxovanadium(IV) · Thermogravimetry · Catalytic activity · EPR

1 Introduction

Vanadium is an essential trace element of plants and animals and has significant effect on normal growth [1]. Common oxidation state of vanadium are +4 and +5 and present in oxo cation (viz. VO^{2+} , VO_3^- , VO^{3+}). Day by day much research has been focused on the coordination chemistry of complexes of vanadium because of their interesting structural features. These complexes play an important role in the development of coordination chemistry related to catalysis and enzymatic reactions, magnetism and molecular architectures [2–4]. Traditional methods for the oxidation of organic substrates have involved the use of stoichiometric amounts of high valent metal compounds. This type of reaction generates large amount of toxic waste and is becoming less popular due to environmental concerns [5]. The use of vanadium complexes as oxidation catalysts is of unique interest and early work in this regard opened up new vistas to use the other transition metal complexes. Schiff base vanadium(IV) complexes take part in a number of oxotransfer reactions [6–8]. They are also very interesting model compounds for several biochemical processes [9–11]. The Schiff bases offer opportunities for inducing substrate chirality, tuning the metal-centered electronic factors and enhancing the stability [12, 13]. From the survey of existing literature [14, 15], it appears that VO(IV) Schiff bases complexes have been extensively used as biologically active complexes and as catalyst in chemical and petrochemical industries. In view of importance associated with the vanadium complexes, in the present paper we report synthesis and characterization of vanadium(IV) complexes involving N_2O_2 donor type Schiff base ligands: N,N' -(\pm)-*trans*-bis(5-chloro-2-hydroxyacetophenone)-1,2-cyclohexane-diamine (H_2L^1) and N,N' -(\pm)-*trans*-bis(5-chloro-2-

✉ Anand S. Aswar
aswar2341@rediffmail.com

¹ Department of Chemistry, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, MS 444 602, India

hydroxy-3-nitroacetophenone)-1,2-cyclohexanediamine (H_2L^2). We also report the oxidation of styrene by using $[VO(L^1)]\cdot H_2O$ and $[VO(L^2)]\cdot H_2O$ complexes as catalysts and H_2O_2 as oxidant.

2 Experimental

2.1 Materials

Vanadyl sulphate ($VOSO_4\cdot 5H_2O$) was obtained from Qualigens Chemicals. The other chemicals used were of analytical grade. *trans*-1,2-diaminocyclohexane was obtained from Across Organics and used as received.

2.2 Physical Measurements

IR spectra were recorded as KBr pellets using a Shimadzu 8201 spectrophotometer. Carbon, hydrogen and nitrogen contents were determined on a Carlo Erba 1108 elemental analyzer. Vanadium was estimated by gravimetric analysis as V_2O_5 . 1H NMR spectra of Schiff bases were obtained in $DMSO-d_6$ using a Bruker DRX-300 NMR spectrophotometer with TMS as an internal standard. Magnetic measurements were carried out by the Gouy method using $Hg[Co(CSN)_4]$ as calibrant at room temperature. Diamagnetic corrections were made using Pascal's constants. The solid-state reflectance spectra of the complexes were recorded in the range 200–1000 nm (as MgO) on a Beckman DK-2A spectrophotometer. Conductivities of 10^{-3} M solutions of the complexes were measured in DMSO at room temperature using Systronics model 304 conductivity meter. The X-band ESR spectrum of $[VO(L^1)]\cdot H_2O$ complex was recorded on Varian E-112 spectrophotometer at IIT, Mumbai using TCNE (tetracyanoethylene) as the g-marker in DMSO at 300 and 77 K. Thermogravimetric analyses

were performed on a TGA-2 Perkin Elmer thermal analyzer in the temperature range 40–700 °C at a heating rate of 10 °C min^{-1} . GC analysis was made on a Shimadzu 14B gas chromatography with SE-30 column and FID. The solid state electrical conductivity was measured by a conventional two probe method using Zentech electrometer in the temperature range 298–393 K. The powdered samples were pressed into pellets in a KBr die of 1.13 cm^2 cross sectional area by applying pressure of 3 t cm^{-2} in a spectralab hydraulic press. The activation energy was calculated using the equation $\sigma = \sigma_0 \exp(-E_a/kT)$. X-ray diffraction patterns were obtained with a BRUKER AXS, D8 ADVANCE (GmbH, Karlsruhe, West Germany) equipped with θ/θ goniometer and a Lynx Eye detector.

2.3 Synthesis of Schiff bases (H_2L^1) and (H_2L^2)

Both the Schiff bases (H_2L^1) and (H_2L^2) were prepared by a similar method: A hot methanolic solution (10 ml) of *trans*-1,2-diaminocyclohexane (10 mmol) was added drop wise to a hot methanolic solution of respective ketones (5-chloro-2-hydroxyacetophenone or 5-chloro-2-hydroxy-3-nitroacetophenone) (20 mmol in 40 ml) with continuous stirring and reaction mixture was refluxed on a water bath for 2 h. After cooling to room temperature, the coloured precipitate separated was filtered off, washed with methanol, and finally dried over calcium chloride. The purity of the synthesized compounds was checked by TLC. The reaction scheme of the Schiff base ligands preparation is given in Fig. 1. Yield 72–75%, m.p. (H_2L^1): 188 °C and (H_2L^2): 202 °C.

1H -NMR, δ_H (ppm):

(H_2L^1): 1.55–1.86 (m, 8H, CH_2CH_2), 2.34 (s, 6H, CH_3), 3.92 (m, 2H, CH), 6.74–7.58 (m, 6H, Ar-H), 15.40 (s, 2H, OH).

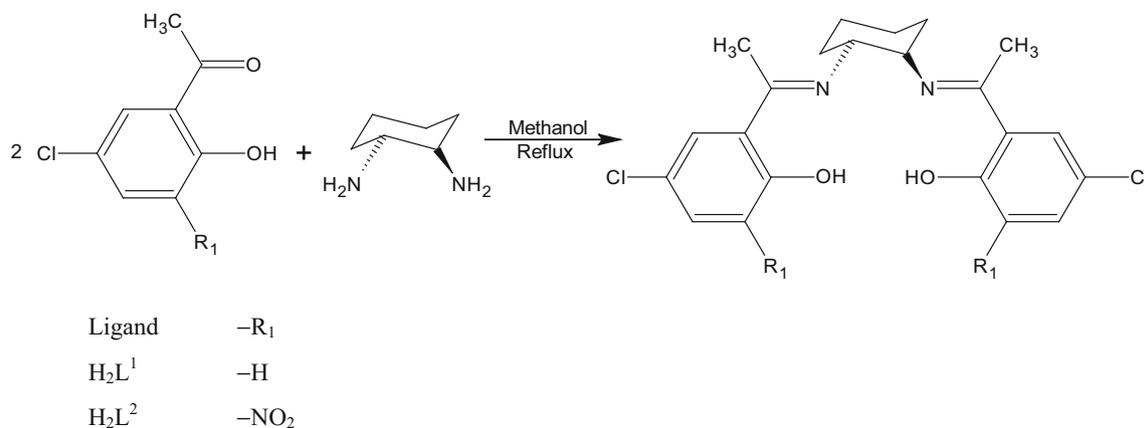

Fig. 1 Structure of Schiff bases

(H₂L²): 1.53–1.76 (m, 8H, CH₂CH₂), 2.56 (s, 6H, CH₃), 4.50 (m, 2H, CH), 7.93–8.01 (m, 4H, Ar–H), 16.40 (s, 2H, OH).

2.4 Synthesis of [VO(L¹)]·H₂O and [VO(L²)]·H₂O Complexes

Equimolar quantities (5 mmol) of vanadium salt (VOSO₄·5H₂O) and the ligand were dissolved separately in hot methanol (10 ml). Both the solutions were filtered and mixed in hot conditions. The reaction mixture was then refluxed for 4–6 h in a water bath and a coloured solution was concentrated (ca 50%) and kept at room temperature for overnight. Coloured compound thus separated was filtered under suction and washed successively with methanol and diethyl ether and dried over fused calcium chloride.

2.5 Oxidation of Styrene

The catalytic oxidation of styrene with [VO(L¹)]·H₂O and [VO(L²)]·H₂O complexes was studied. The catalytic reactions were carried out in 250 ml reaction flask fitted with water condenser. A general procedure was applied for all reactions. In a typical reaction, styrene (1.04 g; 10 mmol) and 30% H₂O₂ (2.27 g; 20 mmol) were mixed in 10 ml MeCN and the reaction mixture was heated in an oil bath with continuous stirring at 80 °C for 1–8 h. The catalyst to be tested was added into the reaction mixture and reaction was considered to begin. The reaction was monitored at various time periods and checked by the gas chromatography.

3 Results and Discussion

Vanadium complexes were found to be coloured solids, stable towards air and moisture at room temperature and insoluble in common solvents such as EtOH, CHCl₃, MeOH and water but soluble in DMF and DMSO. Elemental analysis suggests 1:1 metal–ligand stoichiometry for both the complexes (Table 1). The molar conductance

of all the complexes was measured in DMSO using 10^{−3} M solutions at room temperature and complexes show almost negligible conductivity values indicating their non-electrolytic nature.

3.1 Infrared Spectra

The IR spectra of the complexes are compared with those of the free ligands in order to determine the coordination sites that may involve in complexation. The IR spectra of ligands exhibit a broad band in the range 2875–2895 cm^{−1} assigned to intramolecular H-bonding (O–H⋯N) [16]. The ligands are relatively planar, with adequate intramolecular distances that favor formation of the hydrogen bond. This is also supported by high value of δ – OH in ¹HNMR spectra of ligands. Absence of this bands in the spectra of complexes indicates the breaking of the hydrogen bond and coordination of oxygen atom to the metal after deprotonation. This is further supported by an upward shift of ν(C–O) bands at 1302–1311 cm^{−1} (phenolic) to the extent of (6–18 cm^{−1}) in the spectra of complexes [17, 18]. Both the ligands exhibit a strong band around 1600 cm^{−1} attributed to the ν(C=N) stretching vibrations, which is shifted to lower frequency by 12–19 cm^{−1} after complexation, indicating the coordination of azomethine nitrogen to the vanadium ion [19]. This may be due to the donation of electrons from nitrogen to the empty *d*-orbital of the vanadium ion. Conclusive evidence of the bonding is also shown by the new bands in the spectra of complexes appearing at 403–423 and 525–560 cm^{−1} assigned to ν(V–O) and ν(V–N) stretching vibrations that are not observed in the spectra of ligands [20, 21]. The oxovanadium complexes exhibit an additional band near ~975 cm^{−1}, which is due to ν(V=O) vibration [22]. Both the complexes show broad bands in the region 3440–3500 cm^{−1} which are attributed to ν(OH) of crystal water molecule. This has been further confirmed by thermal analysis. Thus, from the IR spectra, it is concluded that both the ligands behave as dibasic tetradentate coordinating to the vanadium ion via the azomethine nitrogen and deprotonated phenolic oxygen atoms.

Table 1 Analytical and physical data for the ligands and their vanadium complexes

Compounds	Formula weight	Colour	Elemental analyses % found (calcd)			
			C	H	N	V
H ₂ L ¹	419.34	Yellow	62.80 (63.01)	5.12 (5.77)	6.09 (6.68)	–
H ₂ L ²	509.33	Dark salmon	52.22 (51.88)	4.01 (4.35)	11.82 (11.00)	–
[VO(L ¹)]·H ₂ O	502.28	Pale green	51.19 (52.61)	4.07 (4.82)	5.42 (5.58)	9.19 (10.14)
[VO(L ²)]·H ₂ O	592.27	Maroon	43.98 (44.61)	3.61 (3.74)	9.17 (9.46)	8.42 (8.60)

3.2 Magnetic Moment and Electronic Spectra

The electronic spectra of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes show three bands, in the range 727–750, 612–626 and 450–459 nm. These are assigned to ${}^2\text{B}_2 \rightarrow {}^2\text{E}$, ${}^2\text{B}_2 \rightarrow {}^2\text{B}_1$ and ${}^2\text{B}_2 \rightarrow {}^2\text{A}_1$, transitions, respectively. One more band is observed in the region 343–354 nm which may be due to the charge transfer transition, suggesting square pyramidal geometry around vanadium ion, in which the ligand lies in the basal plane and oxygen at the apical position [23]. The observed magnetic moments are found to be 1.84 and 1.69 B.M. for $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes respectively are very close to spin only value for d^1 system [24].

3.3 ESR Spectra

The X-band ESR spectrum of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex was recorded in DMSO at 300 and 77 K and data presented in Table 2. The room temperature (300 K) spectrum shows eight lines pattern, which is due to hyperfine splitting arising from the interaction of the unpaired electron with a ${}^{51}\text{V}$ nucleus having nuclear spin $I = 7/2$. This confirms the presence of a single oxovanadium(IV) cation as the metallic centre in the complex. In solution at 77 K (frozen state), the spectrum shows two types of resonance components, one set due to the parallel features and the other set due to the perpendicular features which indicate axially symmetric anisotropy with well resolved sixteen line hyperfine splitting, characteristic of interaction between electron and vanadium nuclear spin. The various parameters calculated from the spectrum and values obtained are in accordance with that of a molecule which exists in square pyramidal geometry [25, 26]. The observed order ($A_{\parallel} > A_{\perp}$ and $g_{\perp} > g_{\parallel}$) indicates that the unpaired electron is localized in d_{xy} orbital. The smaller g_{\parallel} indicates increase delocalization of unpaired electrons away from the metal nucleus which has been interpreted in term of increased covalency in the metal ligand bond.

3.4 Powder X-Ray Diffraction Study

The X-ray diffraction study of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ was carried out using $\text{CuK}\alpha$ radiation with $\lambda = 1.5418 \text{ \AA}$. The XRD patterns of both the complexes were

recorded at 2θ value between 3° and 45° and are shown in Figs. 2 and 3. X-ray crystal system has been worked out by trial and error method for finding the best fit between observed and calculated $\sin^2\theta$ values. The diffraction pattern reveals the crystalline nature of complexes. The unit cell parameters of complex $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$: $a = 11.7521 \text{ \AA}$, $b = 5.8683 \text{ \AA}$, $c = 27.6278 \text{ \AA}$, $\beta = 114.279^\circ$, $V = 1736.82 \text{ \AA}^3$; for $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$: $a = 5.500 \text{ \AA}$, $b = 11.7543 \text{ \AA}$, $c = 33.6449 \text{ \AA}$, $\beta = 135.18^\circ$, $V = 1936.76 \text{ \AA}^3$.

3.5 Thermal Study

The thermal behavior of both the complexes was characterized by TG-DTG analysis. The stages of decomposition, temperature ranges and the observed and calculated mass loss percentages are listed in Table 3. Both the ligands are decomposed in one step whereas $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes decomposed in three steps in the temperature range of 70–730 °C. The first decomposition step with an estimated mass loss of 3.46% (calcd. 3.58%) and 3.64% (calcd. 3.03%) within the temperature range 85–125 and 75–120 °C for $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes respectively, may be attributed to the loss of hydrated water molecule [27, 28]. The second decomposition step is found within the temperature range 120–325 °C with an estimated mass loss of 20.62% (calcd. 20.10%) and 31.90% (calcd. 32.58%), for $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ respectively which are reasonably accounted for the removal of $(\text{C}_2\text{H}_6\text{Cl}_2)$ and $(\text{C}_2\text{H}_6\text{Cl}_2\text{N}_2\text{O}_4)$ organic moieties from the complex. The remaining organic moiety $(\text{C}_{20}\text{H}_{16}\text{N}_2\text{O})$ and $(\text{C}_{20}\text{H}_{14}\text{N}_2\text{O})$ for $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes are removed in the temp range 280–730 °C with estimated mass loss 60.14% (calcd. 59.72%) and 51.12% (calcd. 50.31%) respectively. These steps are also marked by DTG peaks as shown in Figs. 4 and 5.

From the thermal decomposition data various kinetic and thermodynamic parameters such as energy of activation (E_a), frequency factor (Z) and entropy change (ΔS) have been evaluated by employing Coats–Redfern method [29] and values are summarized in Table 4. The activation energies of decomposition are found in the range 29.12–105.20 kJ mol^{-1} . There is no definite trend in the values of E_a among the different stages but the values of activation energy for the second and third stages are greater

Table 2 ESR spectral data of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex in DMSO solution at 300 and 77 K

Complex	A_{\parallel}	A_{\perp}	A_{iso}	g_{\parallel}	g_{\perp}	g_{iso}
$[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$	178	78	111	1.89	1.95	1.93

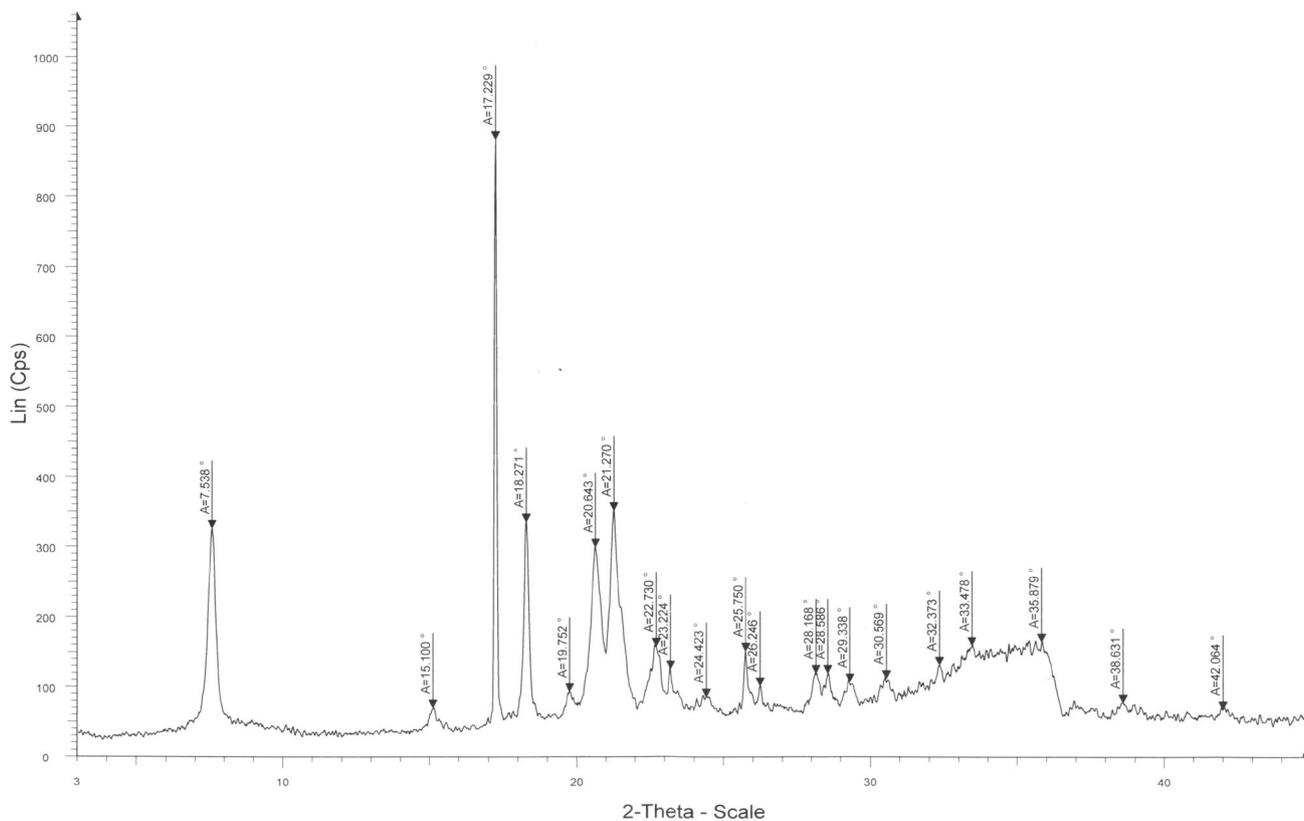

Fig. 2 The pattern of X-ray diffraction for [VO(L¹)]·H₂O complex

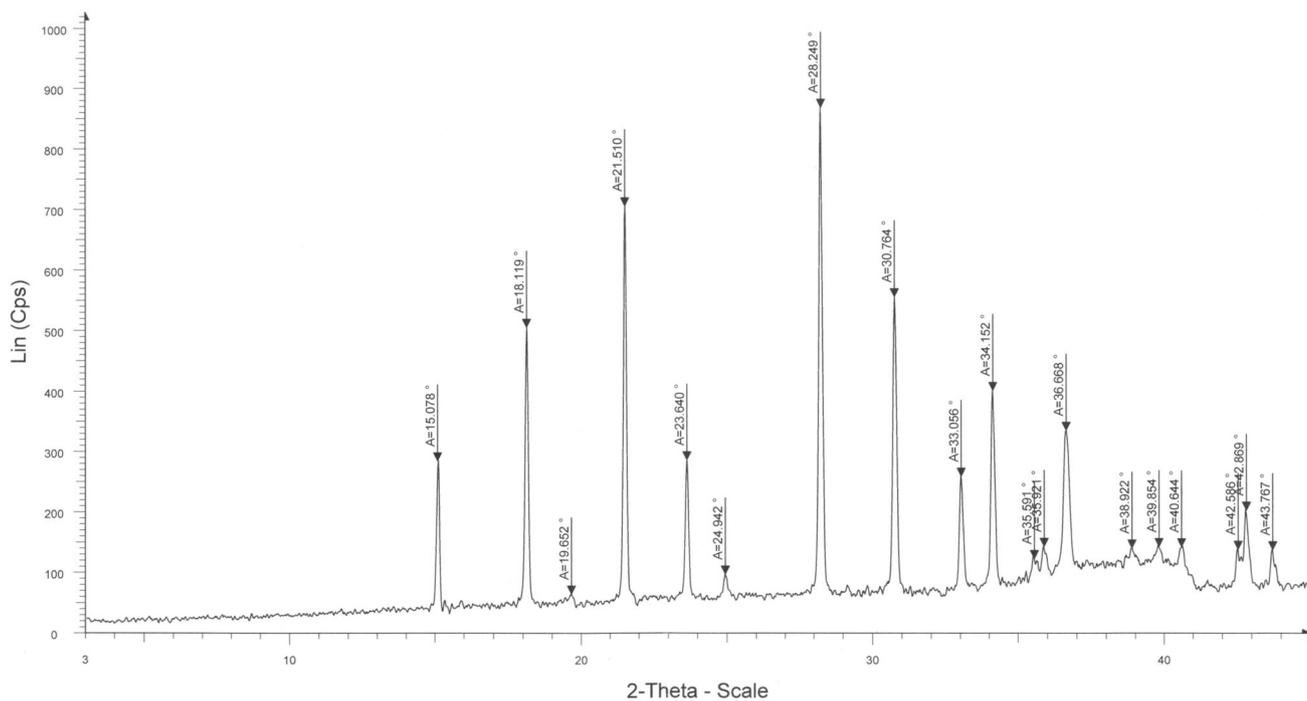
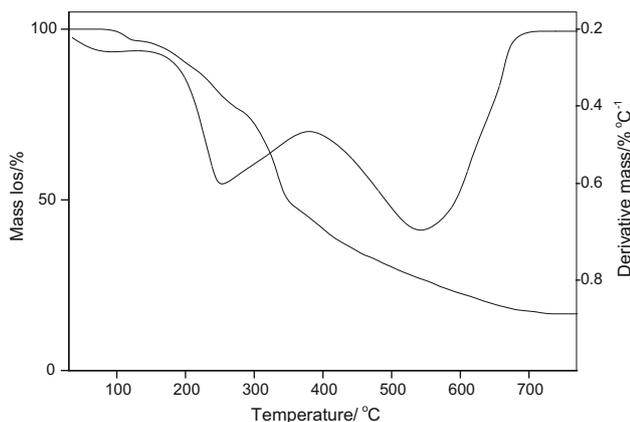
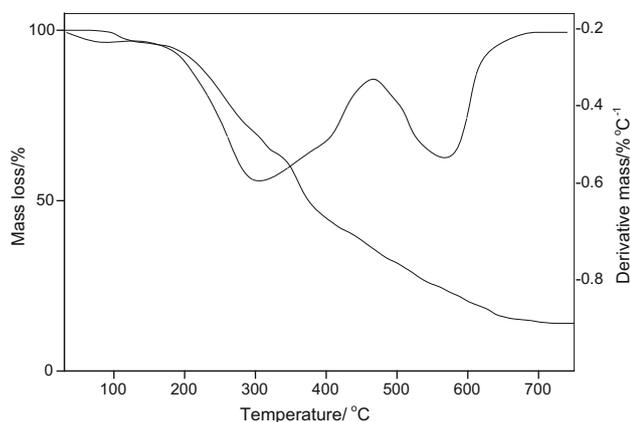

Fig. 3 The pattern of X-ray diffraction for [VO(L²)]·H₂O complex

Table 3 Thermal decomposition data of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complexes

Complex	TG range/ $^{\circ}\text{C}$	DTG peak/ $^{\circ}\text{C}$	Mass loss/% obs. (calcd)	Assignment
$[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$	85–125	89	3.46 (3.58)	Loss of one mole of lattice water molecule
	125–280	245	20.62	Removal of $(\text{C}_2\text{H}_6\text{Cl}_2)$ part of the ligand
	280–730	549	60.14	Removal of $(\text{C}_{20}\text{H}_{16}\text{N}_2\text{O})$ part of the ligand
			84.22 ^a (83.40)	Leaving the metal oxide residue
$[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$	75–120	92	3.64 (3.03)	Loss of 1 mole of lattice water molecule
	120–325	289	31.90	Removal of $(\text{C}_2\text{H}_6\text{Cl}_2\text{N}_2\text{O}_4)$ part of the ligand
	325–720	573	51.12	Removal of $(\text{C}_{20}\text{H}_{14}\text{N}_2\text{O})$ part of the ligand
			86.66 ^a (85.92)	Leaving the metal oxide residue

^a Total mass loss

Fig. 4 TG and DTG curves of $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex**Fig. 5** TG and DTG curves of $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex

than that of the first stage which reflects their more thermal stability. This may be due to the less steric strain occurring at that stage. The negative values of entropy of activation for the degradation process indicate more ordered activated complex than the reactants or the reaction is slow. The more ordered nature may be due to the polarization of bonds in activated state which might happen through charge transfer of electron transition. The positive sign of

ΔG for the complexes reveals that the free energy of the final products is higher than that of the initial compound, and all the decomposition steps are non-spontaneous processes. Also the values of ΔG increase significantly for subsequent decomposition steps of the complexes. This is due to the significant increase in the values of $T\Delta S$ from one step to another in the complexes.

3.6 Catalytic Activity

Oxidation of styrene, catalysed by $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ using aqueous 30% H_2O_2 as an oxidant was investigated. The reactions were performed under previously optimized conditions, specially catalyst, styrene and H_2O_2 in CH_3CN solution. The conversion of styrene with $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ and $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ was found 39 and 47% respectively. Analysis shows extremely low product selectivity of styrene oxide (>3%) in optimized conditions within 8 h. But the product selectivity of benzaldehyde is good (<65%) this may be due to the nucleophilic attack of strong oxidizing nature of H_2O_2 , on the styrene oxide formed in the first step, followed by the cleavage of the intermediate hydroperoxy styrene. Further, benzaldehyde formation may also be facilitated by direct oxidative cleavage of the styrene side chain double bond via a radical mechanism [30–32]. The catalyst solution was reused under the same condition, using same amounts of styrene and H_2O_2 . $[\text{VO}(\text{L}^2)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex shows higher activity as compared to $[\text{VO}(\text{L}^1)]\cdot\text{H}_2\text{O}$ complex and this may be due to the presence of electron withdrawing group on the ligand.

3.7 Electrical Conductivity

The solid state electrical conductivity (dc) of both the complexes was studied in the wide range of temperature 298–393 K. In both cases, the conductivity increases with increasing in temperature, indicating that the conductivity is a thermally activated process and these complexes are lie

Table 4 Kinetic data for decomposition of vanadium complexes

Complex	TG range/°C	Ea (kJ mol ⁻¹)	ΔS (JK ⁻¹ mol ⁻¹)	ΔH (kJ mol ⁻¹)	ΔG (kJ mol ⁻¹)
[VO(L ¹)]·H ₂ O	85–125	29.12	-59.33	28.78	49.63
	125–280	77.40	-91.35	63.91	68.14
	280–730	89.27	-161.45	171.12	192.31
[VO(L ²)]·H ₂ O	75–120	31.70	-57.39	29.18	49.20
	120–325	81.47	-90.15	68.15	72.38
	325–720	105.20	-128.31	163.27	190.48

in the range of typical semiconductors [33]. The general behaviour of electrical conductivity follows the Arrhenius equation: $\sigma = \sigma_0 \exp(-E_a/kT)$, where σ_0 is a constant, E_a is the activation energy of electrical conduction, T is the absolute temperature and k is Boltzmann constant. The plots of $\log \sigma$ versus $1/T$ for all the compounds are found to be linear over a studied temperature range. The electrical conductivity of the [VO(L¹)]·H₂O and [VO(L²)]·H₂O complexes are found to be 7.01×10^{-10} and $5.17 \times 10^{-11} \Omega^{-1} \text{cm}^{-1}$ at 373 K respectively. In [VO(L²)]·H₂O complex, the presence of -NO₂ group decreases the electron density on the conjugated ligand which decreases its electrical conductivity as compare to [VO(L¹)]·H₂O complex.

4 Conclusions

In the present paper, two new oxovanadium(IV) complexes with Schiff bases have been readily prepared and characterized by spectroscopic methods. The Schiff bases behave as tetradentate ligands coordinating through the azomethine nitrogen and phenolic oxygen atoms to vanadium ion. The ESR study of [VO(L¹)]·H₂O complex is in consistent with a square pyramidal geometry. The catalytic activity of [VO(L¹)]·H₂O and [VO(L²)]·H₂O complexes was evaluated using H₂O₂ as oxidant for styrene oxidation. Both the complexes show semiconducting behavior. The [VO(L²)]·H₂O complex shows higher catalytic activity as compared to [VO(L¹)]·H₂O complex this may be due the presence of electron withdrawing group on the ligand. Further studies are in progress to improve the catalytic activity by modifying electronic environment of ligand.

Acknowledgements The authors are thankful to the Director, C.D.R.I. Lucknow for recording the IR spectra and elemental analyses; S.A.I.F., IIT Chennai for recording the electronic spectra. We are also thankful to Prof. R. Prasad, School of Chemical Sciences, D.A. University, Indore, for recording the gas chromatograms. One of the authors (ARY) is grateful to the University Grant Commission (New Delhi, India) for providing financial support.

References

- Rehder D (2008) Bioinorganic vanadium chemistry. Wiley, Chichester
- Ganguly R, Sreenivasulu B, Vittal J (2008) Amino acid-containing reduced Schiff bases as the building blocks for metallasupramolecular structures. *Coord Chem Rev* 252:1027–1050
- Abu-Surrah AS, Abdel-Halim HM, Al-Qaisi FM (2008) *Trans*- and *cis*-cobalt(III), iron(III), and chromium(III) complexes based on α - and γ -diimine Schiff base ligands: synthesis and evaluation of the complexes as catalysts for oxidation of L-cysteine. *Z Anorg Allg Chem* 634:956–961
- Bharara MS, Heflin K, Tonks S, Strawbridge KL, Gorden AEV (2008) Hydroxy- and alkoxy-bridged dinuclear uranyl-Schiff base complexes: hydrolysis, transamination and extraction studies. *Dalton Trans* 22:2966–2973
- Maurya MR, Kumar A, Pessoa JC (2011) Vanadium complexes immobilized on solid supports and their use as catalysts for oxidation and functionalization of alkanes and alkenes. *Coord Chem Rev* 255:2315–2344
- Christopher JC, Labinger JA, Gray HR (1997) Aerobic epoxidation of olefins catalyzed by electronegative vanadyl salen complexes. *Inorg Chem* 36(25):5928–5930
- Maurya MR, Kumar M, Titinchi SJJ, Abbo HS, Chand S (2003) Oxovanadium(IV) Schiff base complexes encapsulated in zeolite-Y as catalysts for the liquid-phase hydroxylation of phenol. *Catal Lett* 86:97–105
- Si TK, Chowdhary K, Mukherjee M, Bera DC, Bhattacharyya R (2004) Homogeneous selective peroxidic oxidation of hydrocarbons using an oxovanadium based catalyst. *J Mol Catal A Chem* 219:241–247
- Butler A, Carrano CJ (1991) Coordination chemistry of vanadium in biological systems. *Coord Chem Rev* 109:61–105
- Masuda Y (1983) Thermal decomposition of formates. Part VIII. Thermal dehydration of Dy(III), Ho(III), Er(III), Tm(III), Yb(III) and Lu(III) formate hydrates. *Thermochim Acta* 60:203–210
- Jeyraja GL, House JE Jr. (1983) Thermal studies on dithionate compounds. I. Dithionates of calcium, strontium and barium. *Thermochim Acta* 66:289–293
- Adly OMI, Taha A, Fahmy SA (2013) Synthesis, spectral characterization, molecular modeling and antimicrobial activity of new potentially N₂O₂ Schiff base complexes. *J Mol Struct* 1054:239–250
- Mohebi S, Boghaei DM, Sarvestani AH, Salimi A (2005) Oxovanadium(IV) complexes as homogeneous catalyst-aerobic epoxidation of olefins. *Appl Catal A Gen* 278:263–267
- Mishra AP, Pandey LR (2005) Synthesis, structure and reactivity of oxovanadium(IV) Schiff base complexes. *Indian J Chem* 44A:1800–1805

15. Maurya RC, Rajput S (2006) Synthesis and characterization of some vanadium (IV) and vanadium (V) complexes. *Prog Crystal Growth Charact Mater* 52:142–149
16. Freedman HH (1961) Intramolecular H-bonds. I. A spectroscopic study of the hydrogen bond between hydroxyl and nitrogen. *J Am Chem Soc* 83(13):2900–2905
17. Abdallah SM (2012) Metal complexes of azo compounds derived from 4-acetamidophenol and substituted aniline. *Arab J Chem* 5:251–256
18. Rothin AS, Banbery HJ, Berry FJ, Hamor TA, Jones CJ, McCleverty JA (1989) The synthesis of iron(III) and cobalt (III) complexes of facultative hexadentate ligands. The X-ray crystal structure of $[\text{Fe}\{\text{NC}_4\text{H}_3\text{-2-CH}_2\text{NHH}_2\text{CH}_2\text{NHCH}_2\}_2]\text{PF}_6$. *Polyhedron* 8:491–504
19. Li SY, Zheng RH, Ma YP, You Z (2011) Synthesis, characterization, and crystal structures of two dioxovanadium(V) complexes with Schiff bases. *Synth React Inorg Met Org Chem* 41:22–25
20. Chohan ZH, Sumrra SH, Youssoufi MH, Hadda TB (2010) Design and synthesis of triazole Schiff bases and their oxovanadium(IV) complexes as antimicrobial agents. *J Coord Chem* 63(22):3981–3998
21. Sarkar S, Dey K, Biswas S, Bhaumik BB (2007) Synthesis and characterization of oxovanadium(IV), vanadium(IV) and oxovanadium(V) complexes of tetradentate Schiff bases. Attempted preparation of vanadium-carbon bonded compounds through desilylation. *J Coord Chem* 60(11):1143–1156
22. Smrecki N, Kukovec BM, Popovic Z (2012) Preparation, spectroscopic, structural, and thermal characterization of vanadium complexes with 2-quinaldic acid. *Monatsh Chem* 143:1471–1477
23. Lever ABP (1984) *Inorganic electronic spectroscopy*. Elsevier, New York
24. Dutta SK, Tiekink ERT, Chaudhary M (1997) Mono- and dinuclear oxovanadium(IV) compounds containing VO(ONS) basic core: synthesis, structure and spectroscopic properties. *Polyhedron* 16:1863–1871
25. Dodwad SS, Dhamnaskar RS, Prabhu PS (1989) Electron spin resonance spectral studies of vanadyl complexes with some Schiff bases. *Polyhedron* 8:1748–1750
26. Boucher LJ, Tynan EC, Yen TF (1969) Electron spin resonance of metal chelates. Lenum Press, New York
27. Shukla S, Mishra AP (2012) Non-isothermal degradation-based solid state kinetics study of copper(II) Schiff base complex, at different heating rates. *J Them Anal Calorim* 107:111–117
28. Dziejewska-Kulaczewska A (2012) Thermal and spectral studies of Mn(II), Co(II), Ni(II), Cu(II) and Zn(II) complexes with 3-(anilinomethylene)-2-methoxychroman-4-one. *J Them Anal Calorim* 109:7–15
29. Coasts AW, Redfern JP (1964) Kinetic parameters from thermogravimetric data. *Nature* 201:68–69
30. Hulea V, Dumitri E (2004) Styrene oxidation with H_2O_2 over Ti-containing molecular sieves with MFI, BEA and MCM-41 topologies. *Appl Catal A Gen* 277:99–106
31. Maurya MR, Chandrakar AK, Chand S (2007) Oxidation of phenol, styrene and methyl phenyl sulfide with H_2O_2 catalysed by dioxovanadium(V) and copper(II) complexes of 2-aminomethylbenzimidazole-based ligand encapsulated in zeolite-Y. *J Mol Catal A Chem* 263:227–237
32. Maurya MR, Chandrakar AK, Chand S (2007) Oxovanadium(IV) and copper(II) complexes of 1,2-diaminocyclohexane based ligand encapsulated in zeolite-Y for the catalytic oxidation of styrene, cyclohexene and cyclohexane. *J Mol Catal A Chem* 270:225–235
33. Wahed MGAE, Metwally SM (2002) Physical studies of some adenine complexes. *Mater Chem Phys* 78:299–303

Medical Mycology

Current Trends and Future Prospects

Editors

Mehdi Razzaghi-Abyaneh
Masoomeh Shams-Ghahfarokhi
Mahendra Rai

CRC Press

Taylor & Francis Group

A SCIENCE PUBLISHERS BOOK

Nanotechnologies in Food and Agriculture

Mahendra Rai • Caue Ribeiro
Luiz Mattoso • Nelson Duran
Editors

Nanotechnologies in Food and Agriculture

 Springer

Editors

Mahendra Rai
Department of Biotechnology
SGB Amravati University
Amravati
Maharashtra
India

Caue Ribeiro
Luiz Mattoso
Brazilian Agricultural Research
Corporation-Instrumentation
Embrapa Instrumentation
Sao Carlos
Brazil

Nelson Duran
Institute of Chemistry
Biological Chemistry Laboratory
Universidade Estadual de Campinas
Campinas
Brazil

ISBN 978-3-319-14023-0

ISBN 978-3-319-14024-7 (eBook)

DOI 10.1007/978-3-319-14024-7

Library of Congress Control Number: 2015935273

Springer Cham Heidelberg New York Dordrecht London

© Springer International Publishing Switzerland 2015

This work is subject to copyright. All rights are reserved by the Publisher, whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, reuse of illustrations, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other physical way, and transmission or information storage and retrieval, electronic adaptation, computer software, or by similar or dissimilar methodology now known or hereafter developed.

The use of general descriptive names, registered names, trademarks, service marks, etc. in this publication does not imply, even in the absence of a specific statement, that such names are exempt from the relevant protective laws and regulations and therefore free for general use.

The publisher, the authors and the editors are safe to assume that the advice and information in this book are believed to be true and accurate at the date of publication. Neither the publisher nor the authors or the editors give a warranty, express or implied, with respect to the material contained herein or for any errors or omissions that may have been made.

Printed on acid-free paper

Springer International Publishing AG Switzerland is part of Springer Science+Business Media (www.springer.com)

Foreword

In 1970, Norman Borlaug won the Nobel Peace prize for his role in transforming agriculture in what became known as the “Green Revolution.” The green revolution occurred after World War II and involved advances in plant breeding programs that selected for disease resistant, high yielding varieties of staple crops such as wheat, rice and maize. It also involved the development and increased use of synthetic pesticides, chemical fertilizers, and mechanization. Borlaug was known as “the man who saved a billion lives.” Countries with impoverished populations that traditionally imported staple crops became self sufficient or even exporters themselves.

Borlaug recognized that while the green revolution ushered in the era of modern agriculture, further advances would be necessary to meet the ever-growing world-wide demand for food commodities. His prediction is proving true. According to a United Nations report, the world population surpassed seven billion in 2011 and is expected to increase almost 30 % by the year 2050. Nearly all of the population growth is projected to occur in developing nations where resources are already stretched to their limits. Maintaining the current level of agricultural production will be challenging enough for many countries but increasing crop yields by 30 % may be impossible without the help of new technologies.

Further complicating the issue is the fact that many of the intense farming practices introduced during the green revolution, while productive, are considered unsustainable over the long-term. For example, some estimates indicate that only 30 % of the chemicals applied by conventional means is actually utilized by the crop. Much of the fertilizer and pesticides applied in the field by conventional means is lost through various mechanisms including spray drift (wind), volatilization, leaching into ground water, and in water runoff from irrigation or rainfall. The poor efficiency of conventional field applications of agricultural chemicals is a growing concern due to the cost of the materials and their fate in the environment. Agriculture is one of the primary sources of pollution from chemicals found to have leached into groundwater. It is also a primary source of chemicals discovered in water runoff that enter into rivers, lakes, and estuaries. Fertilizer runoff containing nitrogen, potassium, and phosphorus can cause eutrophication of lakes, rivers,

streams and estuaries. The impact of heavy pesticide use on fishes, birds, and other wildlife populations has been well documented. Environmentalists have called for a reduction in the use of agricultural chemicals in order to decrease pollution of our groundwater and waterways and to conserve resources. Many consumers also demand less chemical use in agriculture as a step toward reducing pesticide residue on farm produce.

Responding to these and other challenging issues in food and agriculture will require new, impactful technologies. Nanotechnology is one of the exciting new fields of research that holds great promise in addressing many of the pressing needs in the food and agriculture sectors. Nanomaterials typically have at least one dimension that is in the size range of 1–100 nm. The small size confers unique beneficial properties that cannot be matched by similar materials that have a larger size range. Several countries have recognized the potential impact of nanotechnology could have on their economies and investing heavily in research. In some cases, the research is done through initiatives such as with the National Nanotechnology Initiative that brings together a collaborative team of 20 departments and independent agencies in the USA. In most cases, however, nanotechnology research is accomplished at research centers, universities, and government laboratories scattered throughout the world. Periodic reviews that compile the research advances in particular fields are needed to determine the state of the technology and to spur further interest.

Although still in its infancy, the impact of nanotechnology is already being felt in diverse fields of science including medicine, physics, materials science, and agriculture. Products such as fuel cells, batteries, solar panels, sensors, and medical devices are beginning to enter the marketplace. In agriculture, nanoencapsulation technology is changing the way agricultural chemicals will be applied in the future. Conventional methods of applying agricultural chemicals in the field often result in overdosing in order to ensure that sufficient active agent is delivered to where it is needed. Environmental problems are created when the excess chemicals end up in waterways. Nanoencapsulation makes it possible to reduce chemical dosage because it can be applied more efficiently to a desired target area.

An example of nanoencapsulation has been demonstrated with starch microspheres that can encapsulate active agent within a nanoporous matrix. The microbeads are small enough to attach to the hairs on bees similar to pollen. Once they attach, they slowly release the active agent that repels the parasite, thus providing maximum protection using a minimal amount of active agent. Another example is the use of nanogels for the controlled release of insect pheromones that target specific pests. Nanoencapsulation is also being used to improve the efficiency of fertilizer applications and reduce the volume of chemicals polluting our ground water and waterways.

In food applications, nanosensors and nanobiosensors are being explored as a means of detecting food pathogens and improving food safety. Nanotechnology is also being used in food packaging as a means of prolonging shelf life of produce and decreasing bacterial counts. These are only a few examples of the use of nanomaterials in food and agriculture but, new nanomaterials and applications are being reported on a continual basis.

This publication is not meant to be a comprehensive treatise since the field is still evolving and new applications are being reported on a regular basis. However, it is intended to provide an invaluable resource on some of the current approaches and applications of nanotechnology in food and agriculture. It is also intended to provide a platform for establishing collaborations, formulating strategies, and spawning new ideas and approaches that will help resolve some of the most vexing challenges facing food and agriculture in a growing world.

United States Department of Agriculture
800 Buchanan Street
Albany, CA 94710, USA

Gregory Glenn

Preface

In the twenty-first century, nanotechnology (NT) has been playing a crucial role in food and agriculture. It is a new science with emerging technologies in different fields in general and agriculture in particular. The nanoparticles have large surface area to the volume ratio, which provides better opportunity for interaction. The technology has a great potential to solve various issues, which have been a great problem so far. This technology may open up new avenues in agricultural production. The various emerging technologies include nanoagrochemicals (nanofertilizer, nanopesticides, herbicides), nanobiosensor, food processing and storage, food packaging and labeling, fruit preservation, food quality (nutritional supplement and nutritional drinks), plant growth promoters, crop improvement (nanoparticles-mediated gene transfer), role of nanocarriers in delivery of nitric oxide, nano-enhanced biotreatment for agricultural wastewater, etc.

These emerging nanotechnologies need to be evaluated for safety to the environment and living beings. The main issue is toxicity of the agrochemicals in soils and ultimately in food chains. The new and emerging technologies has a wide knowledge gap and understanding of the toxicity. Due to inadequate knowledge, it is much difficult to assess the risks posed by nanoparticles. There is a greater need to develop adequate risk management strategies.

This book has been divided into three parts: Part I incorporates emerging nanotechnologies, Part II deals with nanotechnologies used in detection, delivery, and treatment, Part III addresses the toxicity issues and acceptance of this technology by public.

The book on emerging nanotechnologies would be immensely useful for a diverse group of readers including physicists, chemists, microbiologists, biotechnologists, food technologists, agriculture engineers, nanotechnologists, lawyers and those who are interested in these newer technologies. The students should find this book useful.

We thank the staff of Springer for helpful suggestions and patience during the editing work.

MKR is thankful to FAPESP (Fundação de Amparo à Pesquisa do Estado de São Paulo No. 2012/03731-3) for financial assistance to visit Chemical Biology Department, Institute of Chemistry, University of Campinas, Brazil.

Amravati, Maharashtra, India
São Carlos, Brazil
São Carlos, Brazil
Campinas, Brazil

Mahendra Rai
Caue Ribeiro
Luiz Mattoso
Nelson Duran

Contents

Part I Emerging Nanotechnologies

1	Nanotechnology in Foods	3
	Jafarali K. Momin and B.H. Joshi	
2	Strategic Role of Nanotechnology in Fertilizers: Potential and Limitations	25
	Emily Mastronardi, Phepafatso Tsae, Xueru Zhang, Carlos Monreal, and Maria C. DeRosa	
3	Nano-fertilizers for Balanced Crop Nutrition	69
	Kizhaeral S. Subramanian, Angamuthu Manikandan, Muthiah Thirunavukkarasu, and Christopher Sharmila Rahale	
4	Nano-fertilizers and Their Smart Delivery System	81
	Priyanka Solanki, Arpit Bhargava, Hemraj Chhipa, Navin Jain, and Jitendra Panwar	
5	Nanotechnology Applied in Agriculture: Controlled Release of Agrochemicals	103
	Fauze A. Aouada and Marcia R. de Moura	
6	Nanobiotechnology Strategies for Delivery of Antimicrobials in Agriculture and Food	119
	Adriano Brandelli	
7	Nano-developments for Food Packaging and Labeling Applications	141
	Yolanda Echevoyen	

Part II Detection, Delivery and Treatment

- 8 Strategic Role of Nanobiosensor in Food: Benefits and Bottlenecks** 169
Semih Otles and Buket Yalcin
- 9 Emerging Role of Nanocarriers in Delivery of Nitric Oxide for Sustainable Agriculture** 183
Amedea B. Seabra, Mahendra Rai, and Nelson Durán
- 10 Nanoparticles-Based Delivery Systems in Plant Genetic Transformation** 209
Mahendra Rai, Sunita Bansod, Manisha Bawaskar, Aniket Gade, Carolina Alves dos Santos, Amedea B. Seabra, and Nelson Duran
- 11 Perspectives in Nanocomposites for the Slow and Controlled Release of Agrochemicals: Fertilizers and Pesticides** 241
Elaine Inácio Pereira, Amanda Soares Giroto, Adriel Bortolin, Cintia Fumi Yamamoto, José Manoel Marconcini, Alberto Carlos de Campos Bernardi, and Caue Ribeiro
- 12 Nano-enhanced Biological Treatment of Agricultural Wastewater** 267
Yi An and Qi Dong

Part III Toxicity Issues and Public Perception

- 13 Nanoecotoxicology: The State of the Art** 301
Hudson C. Polonini and Roberta Brayner
- 14 Uptake and Accumulation of Engineered Nanomaterials and Their Phytotoxicity to Agricultural Crops** 321
Xingmao Ma and Chunmei Gao
- Index** 343

List of Contributors

Yi An Laboratory of Agro-Waste to Resource, Institute of Agro-environmental Protection, Tianjin, People's Republic of China

Fauze A. Aouada Faculdade de Engenharia de Ilha Solteira, Departamento de Física e Química, UNESP – Univ Estadual Paulista, Ilha Solteira, SP, Brazil

Sunita Bansod Department of Biotechnology, SGB Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

Manisha Bawaskar Department of Biotechnology, SGB Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

Alberto Carlos de Campos Bernardi Embrapa Southeast Livestock, São Carlos, SP, Brazil

Arpit Bhargava Department of Biological Sciences, Centre for Biotechnology, Birla Institute of Technology and Science, Pilani, India

Adriel Bortolin Department of Chemistry, Federal University of São Carlos, São Carlos, SP, Brazil

Adriano Brandelli Laboratório de Bioquímica e Microbiologia Aplicada, Departamento de Ciência de Alimentos, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre, Brazil

Roberta Brayner ITODYS – Interfaces, Traitements, Organisation et Dynamique des Systèmes, Université Paris Diderot – Paris 7, Sorbonne Paris Cité, UMR CNRS 7086, Paris, France

Hemraj Chhipa Department of Biological Sciences, Centre for Biotechnology, Birla Institute of Technology and Science, Pilani, India

Maria C. DeRosa Department of Chemistry, Carleton University, Ottawa, ON, Canada

Qi Dong Laboratory of Agro-Waste to Resource, Institute of Agro-environmental Protection, Tianjin, People's Republic of China

Nelson Durán Biological Chemistry Laboratory, Chemistry Institute, Universidade Estadual de Campinas, Campinas, SP, Brazil

Yolanda Echegoyen I3A, Department of Analytical Chemistry, University of Zaragoza, Zaragoza, Spain

Aniket Gade Department of Biology, Utah State University, Logan, UT, USA

Chunmei Gao College of Marine Sciences, Shanghai Ocean University, Shanghai, China

Amanda Soares Giroto Department of Chemistry, Federal University of São Carlos, São Carlos, SP, Brazil

Navin Jain Department of Biological Sciences, Centre for Biotechnology, Birla Institute of Technology and Science, Pilani, India

B.H. Joshi College of Food Processing Technology and Bio-Energy, Anand Agricultural University, Anand, Gujarat, India

Xingmao Ma Zachry Department of Civil Engineering, Texas A&M University, College Station, TX, USA

Angamuthu Manikandan Department of Nano Science & Technology, Directorate of Natural Resource Management, Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore, India

José Manoel Marconcini Embrapa Instrumentation, São Carlos, SP, Brazil

Emily Mastronardi Department of Chemistry, Carleton University, Ottawa, ON, Canada

Jafarali K. Momin College of Food Processing Technology and Bio-Energy, Anand Agricultural University, Anand, Gujarat, India

Carlos Monreal Agriculture and Agrifood Canada, Ottawa, ON, Canada

Marcia R. de Moura Faculdade de Engenharia de Ilha Solteira, Departamento de Física e Química, UNESP – Univ Estadual Paulista, Ilha Solteira, SP, Brazil

Semih Otles Engineering Faculty, Food Engineering Department, Ege University, Izmir, Turkey

Jitendra Panwar Department of Biological Sciences, Centre for Biotechnology, Birla Institute of Technology and Science, Pilani, India

Hudson C. Polonini Chemical and Food Engineering Department, Federal University of Santa Catarina, Florianópolis, SC, Brazil

NUPICS – Núcleo de Pesquisa e Inovação em Ciências da Saúde, Federal University of Juiz de Fora, Juiz de Fora, MG, Brazil

Christopher Sharmila Rahale Department of Nano Science & Technology, Directorate of Natural Resource Management, Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore, India

Mahendra Rai Department of Biotechnology, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

Caue Ribeiro Embrapa Instrumentation, São Carlos, SP, Brazil

Carolina Alves dos Santos Department of Chemical Engineering, Polytechnic School, University of São Paulo, São Paulo, Brazil

Amedea B. Seabra Exact and Earth Sciences Department, Universidade Federal de São Paulo, Diadema, SP, Brazil

Priyanka Solanki Department of Biological Sciences, Centre for Biotechnology, Birla Institute of Technology and Science, Pilani, India

Kizhaeral S. Subramanian Department of Nano Science & Technology, Directorate of Natural Resource Management, Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore, India

Muthiah Thirunavukkarasu Department of Nano Science & Technology, Directorate of Natural Resource Management, Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore, India

Phepafatso Tsae Department of Chemistry, Carleton University, Ottawa, ON, Canada

Buket Yalcın Engineering Faculty, Food Engineering Department, Ege University, Izmir, Turkey

Cintia Fumi Yamamoto Department of Materials Engineering, Federal University of São Carlos, São Carlos, SP, Brazil

Xueru Zhang Department of Chemistry, Carleton University, Ottawa, ON, Canada

Therapeutic Medicinal Plants

From Lab to the Market

Editors
Marta Cristina Teixeira Duarte
Mahendra Rai

 CRC Press
Taylor & Francis Group
A SCIENCE PUBLISHERS BOOK

Buddhist Philosophy

-A Present Day Need

**A Proceedings of
National Conference on
Buddhist Philosophy-
A Present Day Need,
NCBP-2016**

March 12, 2016

Editors

A. P. Deshmukh

G. G. Muley

V. K. Nagale

**BUDDHIST STUDIES CENTER
SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY
AMRAVATI-444602 MS INDIA**

NCBP- 2016

BUDDHIST PHILOSOPHY

-A Present Day Need

Proceedings of National Conference on Buddhist Philosophy - A Present Day Need
March 12, 2016

ISBN 978-93-5258-743-8

Editors

Dr. A. P. Deshmukh

Registrar

Sant Gadge Baba Amravati University

Dr. G. G. Muley

Coordinator, Buddhist Studies Center

Assistant Professor, Department of Physics

Sant Gadge Baba Amravati University

Mr. V. K. Nagale

Co-coordinator, Buddhist Studies Center

Assistant Professor, Department of Zoology

Sant Gadge Baba Amravati University

Published by

Registrar

Sant Gadge Baba Amravati University

Amravati-444602, MS, INDIA

Publishers assume no responsibility for the statements, opinions and subject matter advanced
by contributors.

No part of this electronic publication may be reproduced or utilized in any form or by any
means without permission in writing from the publisher.

About the Book

This book is a proceedings of “National Conference on Buddhist Philosophy - A Present Day
Need, NCBP-2016” organized by Buddhist Studied Center, Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati on 12th March 2016. It consists of 142 edited full-text articles.

ISBN 978-93-5258-743-8

BUDDHIST STUDIES CENTER
Sant Gadge Baba Amravati University
Amravati-444 602 Maharashtra, India

A Proceedings of 2nd National Conference on

Buddhist Philosophy

-A Present Day Need

NCBP-2018

February 02-03, 2018

— Chief Editor —

Murlidhar G. Chandekar

— Editors —

Rajesh S. Jaipurkar

Ajay P. Deshmukh

Gajanan G. Muley

Vinod K. Nagale

BUDDHIST STUDIES CENTER

**SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY
AMRAVATI-444602 MS INDIA**

NCBP- 2018

Proceedings of 2nd National Conference on
BUDDHIST PHILOSOPHY
- A Present Day Need

February 02-03, 2018

ISBN 978-93-84021-75-7

Chief Editor

Dr. Murlidhar G. Chandekar
Hon'ble Vice-Chancellor
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Editors

Dr. Rajesh S. Jaipurkar
Hon'ble Pro-Vice-Chancellor
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Ajay P. Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. Gajanan G. Muley
Coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Physics
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Mr. Vinod K. Nagale
Co-coordinator, Buddhist Studies Center
Assistant Professor, Department of Zoology
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Published by

Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University
Amravati-444602, MS, INDIA

Publishers assume no responsibility for the statements, opinions and subject matter advanced
by contributors.

No part of this publication may be reproduced or utilized in any form or by any means
without permission in writing from the publisher.

NATIONAL CONFERENCE
ON
RECENT TRENDS IN LIFE SCIENCES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT
(RTLSSD-2019)
22nd to 23rd January, 2019

SOUVENIR-CUM-ABSTRACT BOOK

Organized by
Department of Zoology & IQAC
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Chief Patron

Dr. Murlidhar Chandekar

Hon'ble Vice-Chancellor

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Patron

Dr. Rajesh Jaipurkar

Hon'ble Pro-Vice Chancellor

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

&

Dr. Ajay Deshmukh

Hon'ble Registrar

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Convener

Dr. H. P. Nandurkar

Head

Department of Zoology

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Organizing Secretary

V. K. Nagale

Asstt. Professor

Department of Zoology

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Advisory Committee

Hon. Dr. Devanand Shinde

Vice - Chancellor, Shivaji University,
Kolhapur

Dr. F. C. Raghuvanshi

Dean, Faculty of Science,

Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati

Dr. K. M. Kulkarni

Former Director, Higher Education Maharashtra State,
Amravati

Dr. J. A. Tidke,

Ex Pro Vice Chancellor and Head,

Deptt. Of Botany,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati

Dr. P. A. Wadegaonkar,
Head, Deptt. Of Biotechnology,
SGBAU, Amravati

Dr. P. C. Joshi
Professor, Gurukula Kangri University, Haridwar

Dr. V. L. Maheshwari
Director, School of Life Sciences,
Kavayitri Bahinabai Chaudhari, N. M. University, Jalgaon

Dr. S.P. Zambare
Ex Professor & Head, Dept. of Zoology,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. B. B. Waykar
Professor, Dept. of Zoology,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Dr. R. R. Dhande
Ex Professor & Head, Dept. of Zoology,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Dr. C. K. Deshmukh
Principal, Vasantnao Naik Mahavidyalaya, Dharani

Dr. N. V. Phirke
Head, Dept. of, Microbiology, SGBAU, Amravati

Dr. M. V. Santhakumar
Head, Dept. of, Zoology, Shivaji University, Kolhapur

Dr. Nishith Dharaiya
Hemchandracharya North Gujarat University, Patan, Gujarat

Dr. M. G. Ragunathan,
Head, Dept. of, Zoology, Guru Nanak College, Chennai.

Organising Committee

Dr. A. V. Jadhav (Nagpur)	Dr. N. V. Bhatkar (Amravati)
Dr. S. B. Zade (Nagpur)	Dr. V.T. Tantarvale (Amravati)
Dr. A. P. Charjan (Murtijapur)	Dr. V. H. Singh (Amravati)
Dr. R. A. Gulhane (Karanja-Lad)	Dr. V. S. Zade (Amravati)
Dr. A. L. Patki (Ghatanji)	Dr. Y. A. Gadhikar (Nagpur)
Dr. D. S. Dabhade (Washim)	Dr. M. M. Baig (Amravati)
Dr. I. A. Raja (Akola)	Dr. S. S. Pawar (Amravati)
Dr. S. V. Gudadhe (Amravati)	Dr. G. B. Kale (Khamgaon)
Dr. S. R. Akarte (Amravati)	Dr. S. R. Katke (Amravati)
Dr. M. K. Rai (Amravati)	Dr. D. S. Kulkarni (Amravati)
Dr. A. S. Patil (Amravati)	Dr. J. D. Dhote (Amravati)
Dr. P. V. Thakare (Amravati)	Dr. C. M. Bharambe (Malakapur)
Dr. S. R. Manik (Amravati)	Dr. G. A. Wagh (Warud)
Dr. V. N. Nathar (Amravati)	Dr. A. K. Bodkhe (Daryapur)
Dr. P. A. Gawande (Amravati)	Dr. M. V. Shirbhate (Akola)
Dr. A. K. Gade (Amravati)	Dr. M. P. Chikhale (Chandur Rly)
Dr. S. D. Kove (Amravati)	Dr. G. B. Santape (Chandur Rly)
Dr. V. P. Wadegaonkar (Amravati)	Dr. K. B. Sangave (Amravati)
Dr. S. A. Waghuley (Amravati)	Dr. R. R. Laharia (Amravati)
Dr. K. D. Kamble (Amravati)	Dr. S. M. Deshmukh (Morshi)
Dr. N. A. Ghanwate (Amravati)	Dr. J. S. Wadatkar (Amravati)
Dr. K. C. More (Amravati)	Dr. D. B. Khamankar (Wani)

UGC Sponsored National Conference
on
Recent Trends in Life Sciences for Sustainable Development
(RTLSSD-2019)

Editorial Board

Dr. Pawar, S. S. (Chairman)

Dr. Qureshi, S. O. (Member)

Shri. Suryawanshi, J. G. (Member)

Dr. Santape, G. B. (Member)

Dr. Nandurkar, H. P. (Member)

Shri. Nagale, V. K. (Member)

Dr. Baig, M. M. (Member)

Mr. Badroo, I. A. (Member)

Ms. Lawate, K. U. (Member)

BBRC

**Bioscience Biotechnology
Research Communications**

SPECIAL ISSUE VOLUME 12 NUMBER- 4
AUGUST 2019
Print ISSN: 0974-6455
Online ISSN: 2321-4007
CODEN BBRCBA
www.bbrc.in
University Grants Commission (UGC)
New Delhi, India Approved Journal

National Conference Special Issue

**Recent Trends in Life Sciences for Sustainable
Development-RTLSSD-2019'**

**An International Peer Reviewed Open Access
Journal for Rapid Publication**

Published By:
Society For Science and Nature
Bhopal, Post Box 78, GPO, 462001
India

**Indexed by Thomson Reuters, Now Clarivate
Analytics USA**

**ISI ESCI SJIF 2018=4.186 Online
Content Available: Every 3 Months at
www.bbrc.in**

Registered with the Registrar of Newspapers for India under Reg. No. 498/2007
Bioscience Biotechnology Research Communications
SPECIAL ISSUE VOL 12 NO (4) AUG 2019

Editors Communication	I
Insect Pest Control with the Help of Spiders in the Agricultural Fields of Akot Tahsil, District Akola, Maharashtra State, India Amit B. Vairale	01-02
A Statistical Approach to Find Correlation Among Various Morphological Descriptors in Bamboo Species Ashiq Hussain Khanday and Prashant Ashokrao Gawande	03-11
Studies on Impact of Physico Chemical Factors on the Seasonal Distribution of Zooplankton in Kapileshwar Dam, Ashti, Dist. Wardha Awate P.J	12-15
Seasonal Variation in Body Moisture Content of Wallago Attu (Siluridae: Siluriformes) Babare Rupali	16-20
Phytoplanktons of Washim Region (M.S.) India Bargi L.A., Golande P.K. and S.D. Rathod	21-24
Study of Human and Leopard Conflict a Survey in Human Dominated Areas of Western Maharashtra Gantaloo Uma Sukaiya	25-29
Exposure of Chlorpyrifos on Some Biochemical Constituents in Liver and Kidney of Fresh Water Fish, <i>Channa punctatus</i> Feroz Ahmad Dar and Pratibha H. Rohankar	30-32
Effect of Sodium Fluoride on Feed Consumption and Body Weight of Wistar Albino Rats G. B. Kale	33-37
Toxicity of Inorganic Metal Pollutants Copper and Lead to the Air Breathing Freshwater Fish, <i>Clarias batrachus</i> (Linn.) Gandhewar, S.S and Zade, S.B	38-41
Paraquat Dichloride Induced Carbohydrate Metabolism Alterations in Fresh Water Teleost Fish <i>Channa punctatus</i> (Bloch, 1793) after acute Exposure. Irfan Ashraf Badroo and Hemlata Pradeep Nandurkar	42-47
Diversity of Rotifers from Washim Region of Vidarbha, Maharashtra, India Hinge A.S. and H.V. Wanjari	48-52

Registered with the Registrar of Newspapers for India under Reg. No. 498/2007
Bioscience Biotechnology Research Communications
SPECIAL ISSUE VOL 12 NO (4) AUG 2019

- Diversity of Dipteran Flies in Government Vidarbha Institute of Science and Humanities Campus, Amravati 53-57
J. A. Chavan and A. S. Desai
- Studies on Application of Disinfectant for Prevention of Diseases in Tasar Silkworm, *Antheraea mylitta* D. (*Lepidoptera: Saturniidae*) 58-62
K.A. Kalaskar, M.M.Rai, S.M. Wazalwar and C.K.Deshmukh
- Study of Economical Fluctuations of Baramati Fish Market 63-65
Khilare Apurva D, Pawar Rajani S. and Gantaloo Uma S
- Studies on Physical Parameters of Fresh Water Bodies Around Washim Region, Maharashtra, India 66-70
Kshirsagar P.S, J.S. Dalwi and S. D. Rathod
- Antifungal Activity of *Kigelia pinnata* Aqueous and Ethanolic Fruit Extract on Infected *Clarias batrachus*. 71-74
Lavate K. U and Nandurkar H. P
- Animal Bioprospecting: New Avenue in Drug Discovery and Development 75-76
M. B. Mudgal and S. R. Akarte
- L-ascorbate Effect on Arsenic Induced Histopathological Changes in the Hepatopancreas of the Freshwater Bivalve, *Lamellidens marginalis* (Lamarck) 77-82
Mahajan S. S and Zambare S. P
- Study of Diversity and Seasonal Variation in Ostracoda Species (Zooplankton) in Upper Morna reservoir, Medshi, in Washim District, (M.S.) 83-85
Megha Solanke and Dilip Dabhade
- A New Species of the Genus *Phyllobothrium sangmeshwarensis* from a Marine Water Fish *Trygon Sephen* 86-88
Nilima M. Kankale Iima M. Kankale
- Variation in Catalase Activity in the Silk Worm, *Bombyx Mori* During Infection with Bacterial Flacherie 89-91
Rashmi Joshi Sawalkar and Raja I. A
- Qualitative Analysis of Copepod In Fresh Water Ecosystem of Washim Region, Maharashtra, India. 92-94
Rathod N.S. and P.S.Patil
- Isolation of Microbes Associated with Biofilm Formation on Removable Partial Denture (RPD) and Oral Hygiene Regimen for RPD Patients 95-102
S. N. Gawande, M.R. Kashid, U.K. Bhalekar and V.D. Nanoty

Registered with the Registrar of Newspapers for India under Reg. No. 498/2007
Bioscience Biotechnology Research Communications
SPECIAL ISSUE VOL 12 NO (4) AUG 2019

- Impact of Zinc Sulphate on Gills of Fish *Ophiocephalus punctatus* 103-105
Sawarkar A. S
- Preliminary Study of Aquatic Macroinvertebrates in Washim Region of Maharashtra 106-110
Shaikh I.I., R.S.Bangare and H.V. Wanjari
- Study on Diversity of Aquatic Weeds of Washim (M.S.) India 111-126
Sharma N.R., Gore P.D. and P.S. Patil
- Biochemical Characteristic Study of Isolated Bacterial Colonies from Bat Guano. 127-129
T. A. Khadse and Y. A. Gadhikar
- Study of Ichthyofaunal Diversity from Lakes Nearby Nawargaontah. 130-132
Sindewahi, Dist. Chandrapur (M.S.) India.
U S Indurkar And J G K Pathan

Published By:
Society For Science and Nature
Bhopal, Post Box 78, GPO, 462001
India

ISSN 0974-6455

9 770974 645002

From the Desk of Guest Editors

The Post Graduate Department of Zoology, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati is committed to excellence in teaching, research and community services in the field of Animal Biology, particularly, it supports academic activities occurring in the famous forests of Melghat region of the state. The efforts have always been taken by the Department for overall growth of various stakeholders. The Department of Zoology, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati MS organized a two day National Conference on 'Recent Trends in Life Sciences for Sustainable Development-RTLSSD-2019' during 22nd -23rd January 2019. The conference provided a platform for researchers, academicians and students to share the views and ideas during the various deliberations of the conference. The wholehearted support of scholars to organize the event and whole teamwork of us made the conference a great success. We congratulate each and every team member of the department as well as staff and students of other colleges who gave huge support to this academic event and carried out the conference work very smoothly up to the level of satisfaction of each and every delegate coming from different corners of the country. We have tried our level best to make the Proceedings of the Conference as flawless as possible in the form of this Special Issue, containing a selection of Conference papers published in this special issue of the renowned Journal, Bioscience Biotechnological Research Communications (BBRC).

Guest Editors

Dr. H. P. Nandurkar
Dr. M. M. Baig,
Dr. S. S. Pawar
Dr. V. K. Nagale

Bioscience Biotechnology Research Communications
SPECIAL ISSUE VOL 12 NUMBER-4 AUGUST (2019)

Print ISSN: 0974-6455

Online ISSN: 2321-4007

CODEN: BBRCBA

National Conference Special Issue

Recent Trends in Life Sciences for Sustainable Development-RTLSSD-2019

Guest Editors

Dr. H. P. Nandurkar

Associate Professor and Head Department of Zoology,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati MS

Dr. M. M. Baig,

Associate Professor Department of Zoology, Govt. Vidarbha
Institute of Science and Humanities Amravati MS India

Dr. S. S. Pawar

Associate Professor Department of Zoology, Govt. Vidarbha
Institute of Science and Humanities Amravati MS

Dr. V. K. Nagale

Assistant Professor, Department of Zoology, Sant
Gadge Baba Amravati University, Amravati MS India

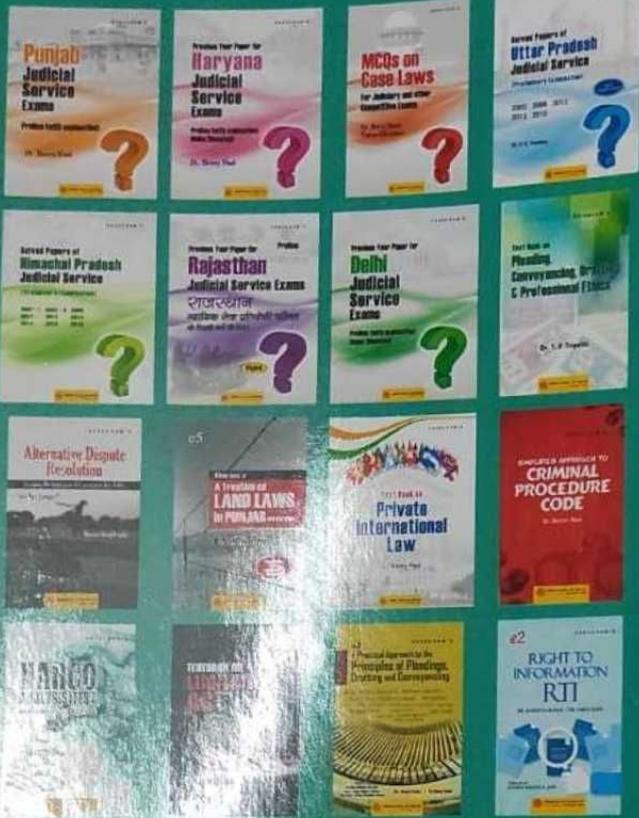
Published By:
Society For Science and Nature
Bhopal, Post Box 78, GPO, 462001
India

Indexed by Thomson Reuters, Now Clarivate
Analytics USA

ISI ESCI SJIF 2018=4.186 Online
Content Available: Every 3 Months at
www.bbrc.in

Other Books of Your Interest

ISBN: 978-93-85618-66-6

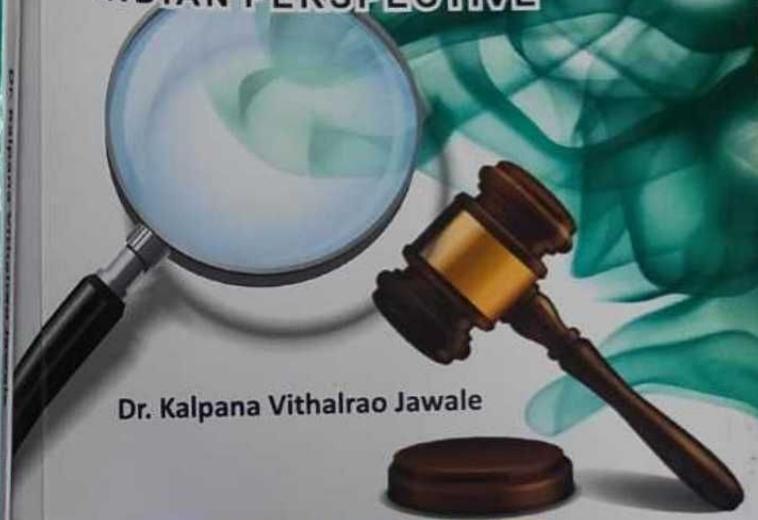
₹ 292/-

NARCO ANALYSIS TEST

SHREERAM'S

NARCO ANALYSIS TEST

INDIAN PERSPECTIVE

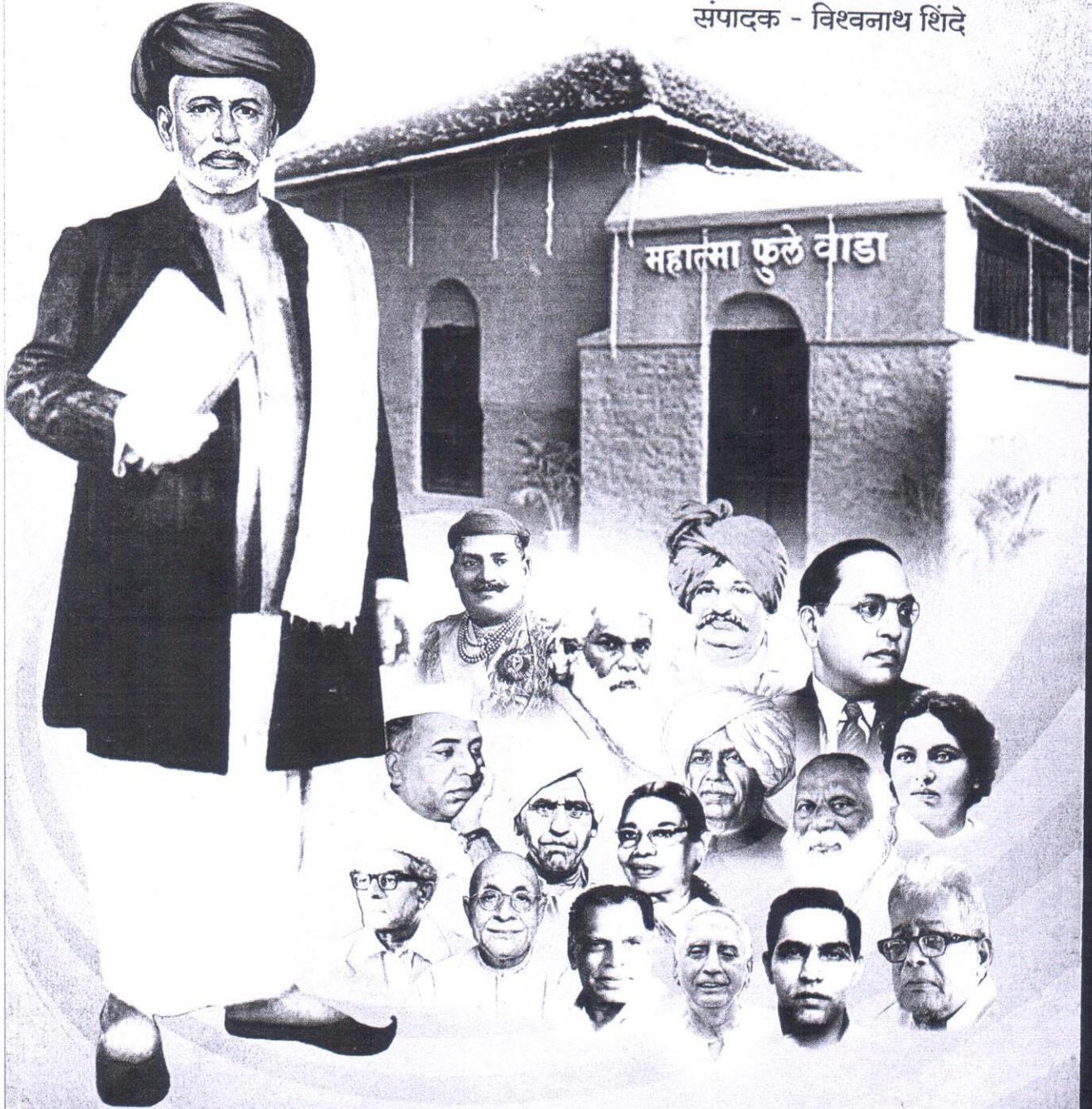
Dr. Kalpana Vithalrao Jawale

SHREE RAM LAW HOUSE
Chandigarh - INDIA

महात्मा जोतीराव फुले यांचे वारसदार

संपादक - विश्वनाथ शिंदे

अनुक्रमणिका

मा. कुलगुरू यांच्या शुभेच्छा

मा. प्र-कुलगुरू यांच्या शुभेच्छा

भूमिका

संपादकीय

१. म. फुल्यांचे सहकारी पृ. १
- प्राचार्य गजमल माळी
२. रावबहादूर नारायण लोखंडे : दुर्लक्षित सत्यशोधक पृ. ११
- अॅड. के. डी. शिंदे
३. महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई पृ. २०
- अनिल दहिवाडकर
४. महाराजा सयाजीराव आणि महात्मा फुले पृ. ३२
- डॉ. राजेंद्र मगर
५. महात्मा फुले (१८२७-१८९०) आणि राजर्षी शाहू छत्रपती (१८७४-१९२२) पृ. ४३
- डॉ. रमेश जाधव
६. कृतिशील समाजकार्याचा वारसा (महात्मा फुले आणि महर्षी शिंदे) पृ. ७१
- रणधीर शिंदे
७. सत्यशोधक गोपाळबाबा वलंगकर पृ. ८९
- डॉ. धनंजय बाबुराव लोखंडे
८. फुले पर्व ते आंबेडकर पर्व : एक वारसा पृ. ९९
- डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर
९. भटक्या वंचितांच्या मुक्तिलढ्याच्या नायिका : विद्यादेवी सावित्रीबाई रोडे पृ. १२८
- प्रा. डॉ. अरूण शिंदे
१०. पहिल्या ब्राह्मणेत्तर संपादिका तान्हुबाई बिर्जे पृ. १४०
- डॉ. संभाजी खराट
११. भास्करराव जाधव पृ. १४८
- डॉ. प्राचार्य डॉ. विलास पोवार

महात्मा जोतिबा फुले यांचा वऱ्हाडातील वारसा :

डॉ. पंजाबराव देशमुख

-डॉ. मनोज तायडे

“विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले”

महात्मा जोतिबा फुले यांचा कानमंत्र वऱ्हाडात कुणी खऱ्या अर्थाने ऐकला असेल तर डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनीच. या मंत्राच्या प्रेरणेतून त्यांनी विदर्भात शैक्षणिक व कृषिक्रांतीचा पाया घातला.

शुक्रवार, दिनांक २७ डिसेंबर, १८९८ रोजी पापळ, ता. नांदगाव- खंडेश्वर, जि. अमरावती येथे वडील श्यामरावजी आणि आई राधाबाई या शेतकरी दांपत्याच्या पोटी पंजाबरावांचा जन्म झाला. वडील तिसऱ्या वर्गापर्यंत शिकले होते, तर आई निरक्षर होती. म्हणजे पंजाबराव अर्धशिक्षित बापाचा आणि धर्मभोळ्या आईचा मुलगा होता, पण वडिलांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत होते.

पापळला १८७४ पासूनच एक गावठी शाळा होती. १९०६ मध्ये याच शाळेत पंजाबरावांचे नाव दाखल झाले. श्यामरावांनी शाळेतील गोसावी मास्तरांची सोय आपल्या घरीच केली होती. त्यामुळे पंजाबरावांना शिक्षकांचा सहवास आयताच घडत होता. गोसावी गुरुजी दररोज पर्वत्या म्हणवून घेत. व्याकरण व गणितावर त्यांचा फारच भर असायचा. त्यामुळे पुढे पंजाबरावांना हे विषय कधीच कठीण गेले नाही. मुळातच पंजाबराव कुशाग्र बुद्धीचे व अत्यंत निग्रही होते.

चौथ्या वर्गाची व्यवस्था पापळला नसल्याने त्यांना चांदूर रेल्वे तालुक्यातील सोनगाव येथे आजोळी पाठवण्यात आले. चौथा वर्ग तर त्यांनी चांदूर येथून उत्तीर्ण केला. पण पाचव्या वर्गाच्या परीक्षेच्या वेळी फणफणून ताप भरला. परिणामी परीक्षा बुडाली. सोनगाव ते चांदूर रेल्वे या पायपिटीचा ताप भयंकर होता. परिणामी पंजाबरावांना कारंजा-लाड या ठिकाणी शिकवायचे श्यामरावांनी ठरवले. हे तेच कारंजा होय, ज्यावर शिवाजी महाराजांनी १६७० सालत शेवटची स्वारी केली होती. त्यावरून या नगरीच्या संपन्नतेची कल्पना यावी. कृष्णराव दादा देशमुख या नातेवाईकाकडे राहून पंजाबरावांनी माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले.

त्यावेळी वऱ्हाडच्या चार जिल्ह्यात मॅट्रीकच्या शिक्षणाची सोय अमरावती सोडून इतर कोठेही नव्हती. १८६५ साली ब्रिटिश शासनाने सुरू केलेले हिंदू हायस्कूल हे एकमेव हायस्कूल शिक्षणाचे केंद्र होते. जून १९१५ मध्ये पंजाबरावांनी हिंदू हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. ते शासकीय परीक्षेत प्रथम क्रमांकाने उत्तीर्ण होऊन शिष्यवृत्ती मिळवत होते. या हायस्कूलमध्ये पंजाबरावांचे इंग्रजी, गणित, संस्कृत, व्याकरण, इंग्रजी साहित्य इत्यादी विषय पक्के झाले, नव्हे त्यावर त्यांनी प्रभुत्व मिळवले. मार्च १९१८ मध्ये पंजाबराव मॅट्रीकची परीक्षा उच्च श्रेणीत उत्तीर्ण झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

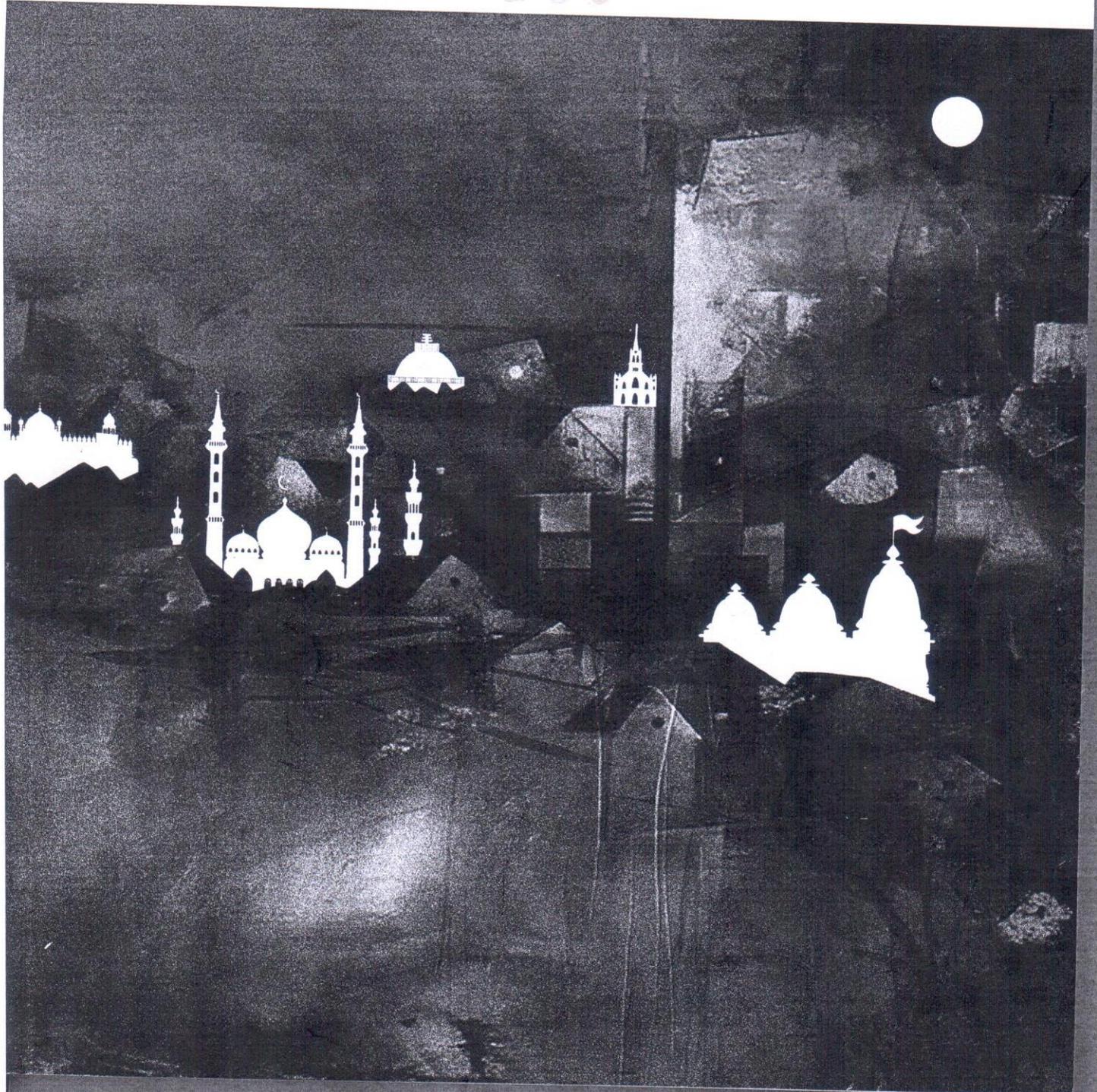
१. जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता लोकनेता डॉ. पंजाबराव देशमुख, लेखक-वीर उत्तमराव मोहिते, प्रकारक-प्रा. सौ. भाग्यरेखा देशमुख, अध्यक्ष-मराठा विज्ञान मंदीर, शिवाजीनगर, अमरावती, प्रथमावृत्ती गणतंत्रदिन १९८३.
२. भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख : जीवन व कार्य, सुदाम सावरकर व रा. ब. सूर्यकर, पुनर्मुद्रण प्रकाशक-डॉ. बबन तायवाडे, प्राचार्य धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर, पुनर्मुद्रण आवृत्ती- डिसेंबर २०१६.

आंतरभारती

दिवाळी २०२०

देणगी मूल्य : २०० रु.

आंतरभारती

दुसरा दिवाळी विशेषांक
२०२०

संपादक

लक्ष्मीकांत देशमुख

प्राचार्य सदाविजय आर्य
राष्ट्रीय अध्यक्ष, आंतरभारती
औराद शहाजानी, लातूर

मुखपृष्ठ-मांडणी
प्रदीप खेतमर
आर्ट अॅडव्हर्टायझिंग, पुणे

जाहिरात
डॉ. अलका वालचले
श्री. शिवाजी आपटे
श्री. भाऊसाहेब नेवरेकर
श्री. संजय माचेवार
शिवलिंग मठपती
पंकज महाजन

प्रकाशक
डी. एस. कोरे
राष्ट्रीय कार्याध्यक्ष,
आंतरभारती कार्यसमिती

अमर हबीब
सचिव, आंतरभारती ट्रस्ट
आंतरभारती
C/o., फ्लॅट नं. २०१, बी-२
रॉयल रहाडकी ग्रीन्स, फेज-२,
शिवराजनगर, रहाटणी,
पुणे ४११०१७.
संपर्क : ८००७७०२६०१
drskore@gmail.com

मुद्रक
कलर कन्सेप्ट, पुणे

देणगी मूल्य : २०० रुपये

ऑनलाईन पैसे भरण्यासाठी :

Antar Bharati Trust,
A/C No. : 20097733480,
Bank of Maharashtra,
Branch : Nilanga, Dist. Latur
IFSC : MAHB0001083
Google Pay : 9421304571
(Dhondiba Shankarrao Kore)

(या अंकात व्यक्त झालेल्या
मत- मतांतरांशी संपादक सहमत
असतीलच असे नाही.)

● विभाग : संविधान आणि सेक्युलॅरिझम

- भारतातील धर्मनिरपेक्षतेची परंपरा आणि वास्तव । उत्तम कांबळे । ८
- राज्यघटनेतील सेक्युलॅरिझमचा अर्थ । शेषराव मोरे । १६
- डॉ. आंबेडकरांची विविध धर्मांची परखड चिकित्सा आणि त्यांनी सिद्ध केलेला संविधानिक सेक्युलॅरिझम । लक्ष्मीकांत देशमुख । ३२

● विभाग : धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता

- हिंदू धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता । डॉ. अशोक चौसाळकर । ४२
- ख्रिस्ती धर्म आणि सर्वधर्म मैत्री । फा. फ्रान्सिस दिब्रिटो । ४६
- श्री गुरु ग्रंथ साहिब आणि सर्वधर्म समन्वय । डॉ. अशोक कामत । ४८
- इस्लाम आणि सेक्युलॅरिझम । डॉ. शमसुद्दीन तांबोळी । ५२
- जैन आणि सेक्युलॅरिझम । संजय सोनवणी । ६०
- भारतातील दुर्लक्षित धर्म : जैन धर्म । न्यायमूर्ती भालचंद्र वग्याणी । ६३
- बुद्धीझम आणि सेक्युलॅरिझम । प्रा. गौतमीपुत्र कांबळे । ६६

● विभाग : महापुरुषांचे धर्मविचार आणि सर्वधर्मसमभाव

- छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धर्मविचार आणि सर्वधर्म समभाव । प्रा. डॉ. वसंत मोरे । ७०
- अकबर आणि दारा शुकोहचा सहिष्णू वारसा । सरफराज अहमद । ७२
- स्वामी विवेकानंद हिंदुत्ववादी की सेक्युलर? । दत्तप्रसाद दाभोळकर । ८१
- माझे जीवन हाच माझा धर्म आहे - रविंद्रनाथ टागोर । सत्यजित जाधव । ८४
- महात्मा फुले आणि सर्वधर्म समभाव । विश्वनाथ शिंदे । ८७
- राजर्षी शाहू छत्रपती आणि हिंदू-मुस्लिम ऐक्य । डॉ. रमेश जाधव । ९१
- महाराजा सयाजीराव गायकवाड आणि त्यांची धर्मनिरपेक्षता । बाबा भांड । ९५
- 'सत्य हेच ईश्वर आहे' गांधींच्या धर्म चिंतनाचा प्रवास । जयंत दिवाण । ९९
- विनोबांचे धर्मचिंतन । वि. प्र. दिवाण । १०३
- नेहरूंच्या स्वप्नातील धर्मनिरपेक्ष भारत । राज कुलकर्णी । १०५

अनुक्रमणिका

● विभाग : संत आणि सर्वधर्मसमभाव

- जो धरम फुके आपना, चलें हमारे साथ । सचिन परब । ११०
- बसवण्णा व त्यांचे धर्मनिरपेक्ष विचार आणि कार्य । राजा शिरगुप्पे । ११५
- कर्मयोगी गाडगेबाबांचा लोकोत्तर धर्मविचार । डॉ. मनोज तायडे । ११९

● विभाग : राजकीय पक्षांची सेक्युलॅरिझम बाबतची भूमिका

- धर्मनिरपेक्षतेचा भारतीय संदर्भ । डॉ. रत्नाकर महाजन । १२४
- धर्मनिरपेक्षता ही अल्पसंख्याकांची नाही, तर सर्वांचीच गरज धर्मनिरपेक्षतेशिवाय राष्ट्रनिर्मिती अशक्यच! । अजित अभ्यंकर । १२८
- भाजपा आणि सेक्युलॅरिझम । माधव भंडारी । १३३

● विभाग : विशेष लेख

- धर्मनिरपेक्षतेचा गुंता । सुहास पळशीकर । १३८
- अंधश्रद्धा निर्मूलन, धर्मचिकित्सा आणि धर्मनिरपेक्षता : आव्हान आणि अपेक्षा अविनाश पाटील । १४२
- सेक्युलॅरिझम एक चिंतन । बी. जी. वाघ । १५१
- स्त्रिया आणि धर्मनिरपेक्षता । अंजली कुलकर्णी । १५५
- नया जमाना आयेगा... । डॉ नंदू मुलमुले । १६०

● विभाग : साहित्य, चित्रपट व कवितेतील धर्मनिरपेक्षता

- धर्मनिरपेक्ष भारतीय साहित्य । डॉ. सुनीलकुमार लवटे । १६६
- धर्मनिरपेक्षता आणि मराठी साहित्य । रणधीर शिंदे । १७७
- उर्दू शायरीतील हिंदू देव-देवता । प्रदीप निफाडकर । १८२
- तेरी गलियों के ये फासले, हम से तय न हुए... । अंजली अंबेकर । १८८
- 'गंगा जमनी तहजीब'ची चित्रपट गीते । समीर गायकवाड । १९५

● अनुवादित कविता

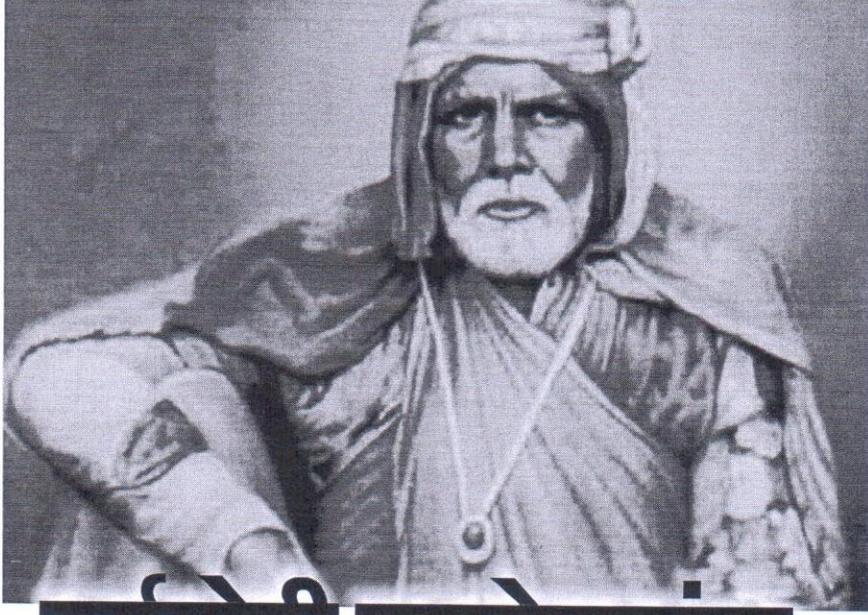
- सुनिता डागा । १९८
- भरत यादव । २०१

● खास लेख

- मानवता हाच धर्म । डॉ. डी. एस. कोरे । २०६

संत
आणि
सर्वधर्मसमभाव

कर्मयोगी गाडगेबाबांचा लोकोत्तर धर्मविचार

डॉ. मनोज तायडे

■ आहे गाडगेबाबांचा टोकडा धर्मविचार. जात-लिंग-पात-धर्म-संप्रदाय-भाषा-देश या पलीकडे जाऊन अखिल मानवजातीस कवेत घेणारा... गाडगेबाबा साक्षर नव्हते, पण अशिक्षितही नव्हते. उलट आजच्या सुशिक्षितापेक्षा जास्त सुसंस्कृत होते. त्यांचा धर्मग्रंथांचा अभ्यास नव्हता; जागतिक धर्मसंस्था त्यांना ठावूक नव्हत्या, पण सूक्ष्म निरीक्षणातून प्रत्येक धर्मातील विसंगती त्यांनी हेरल्या होत्या. माणूस आणि माणुसकीच्या पलीकडे धर्म नाही, हे त्यांनी अनुभवातून कमावलेले सत्य होते. चार्वाक, बुद्ध, जैन, लिंगायत, महानुभाव, वारकरी आ तत्त्वज्ञानाचा त्यांचा कालानुक्रमे अभ्यास नव्हता; तरी तो तत्त्वविचार त्यांच्या वाणीत सहजपणे रुजला होता. कबीर व तुकाराम त्यांच्या 'जिवीचे जीवण' होते. गाडगेबाबांनी जो धर्म आपल्याला दिला, तो केवळ 'लोकोत्तर' धर्म होता असेच म्हणावे लागेल.

कोणत्याही लोकोत्तर महापुरुषाचे विचार समजून घेण्यासाठी त्याची ग्रंथसंपदा, ध्वनिमुद्रित अथवा चित्रमुद्रित स्वरूपात असलेले पुरावेच प्रमाण मानावेत या मताचा मी आहे. अन्यांनी सांगितलेल्या, लिहून ठेवलेल्या आठवणी, उतारे, व्यक्त केलेली मते यामध्ये अनंत सळमिसळ होऊ शकते. त्यामुळे असे पुरावे हे फारसे विश्वसनीय ठरू शकत नाही. लोकोपवाद बुद्धिप्रामाण्यापेक्षा श्रद्धेवर आधारित असल्याने मूळ विचार भ्रष्ट होण्याचाच धोका अधिक संभवतो.

मराठी साहित्याच्या आणि संतचरित्राच्या बाबतीत काय घडले आणि घडते, हे आपणास ठावूक आहेच. संतचरित्राच्या लेखनिकांनी आपल्या पदरचे घुसडून काय गोंधळ घालून ठेवला आहे, हे आपण जाणतोच. साक्षर असलेल्या संतांच्या चरित्रात आणि विचारांत पदरचे घुसडण्याचा प्रसाद येथे घडला, तेथे निरक्षर असलेल्या संतांच्या बाबतीत काय काय घडले असेल?

कर्मयोगी गाडगेबाबा निरक्षर होते, हे सर्वांना माहीत आहे. त्यांनी ग्रंथ लिहिले नाहीत. गावोगावी कीर्तने केली. भ्रमंती केली. उपदेश केला. स्वतः कार्य केले. या आठवणी अनेकांनी जपून ठेवल्या, मनात नोंदवल्या, जेव्हा त्यांना कुणी बोलते केले

तेव्हा सांगितल्या. सांगणाऱ्याची स्मृती आणि भूमिका, ऐकणाऱ्याची श्रद्धायुक्त मांडणी यातून अलौकिकाची पातळी गाठणे अगदीच अशक्य नाही, पण त्यातून मानुषतेची जागा अलौकिकत्व केव्हा घेते, हे कळणेही अवघड नाही. गाडगेबाबांवर लिहिलेल्या अनेक चरित्रग्रंथात ही अडचण झालेली आहे. ती साधार लिहिण्याचे हे स्थान नव्हे; म्हणून प्रस्तुत लेख लिहिताना गाडगेबाबांचे एकमेव ध्वनिमुद्रित कीर्तन मूळ आधाराला घेतले आहे.

मुंबईच्या वांद्रे पोलिस स्टोनच्या आवारात पोलिसांनी सत्यनारायण आयोजित केला होता. त्या निमित्ताने ८ नोव्हेंबर १९५६ रोजी हे कीर्तन झाले. गाडगेबाबांचे महानिर्वाण दि. २० डिसेंबर १९५६ रोजी वलगाव (जि. अमरावती हे माझे गाव) येथील पेढी नदीच्या पुलावर झाले. म्हणजे मृत्युपूर्वी केवळ बेचाळीस दिवस आधी झालेल्या या शेवटच्या कीर्तनाचे विचारांचा पुरावा म्हणून ऐतिहासिक महत्त्व आहे. जीवनाच्या अनुभवांनी पक्क झालेल्या या महापुरुषाचे संपृक्त चिंतन या कीर्तनातून जगासमोर मांडले गेले आहे.

गाडगेबाबांची ईश्वरसंकल्पना :

कोणत्याही व्यक्त्याच्या धर्मसंकल्पनेची

‘आपल्या हिंदुस्थानले मोठा एक डाग आहे डाग; तो धुवून काढायला प्रयत्न करा. तो डाग कोणता? शिवशील! काय करशील? तू कोण? जात पुसणं! ज्याच्या अंगात अभिमान आहे तो जात पुसते, तू कोण? जो जात पुसते त्याच्यासारखाच तो आहे की नाही? होय! याले चार हात अन् त्याले दीड हात आहे का? बोला! याले चार डोळे अन् त्याले दोनच आहेत असं आहे का? नाही!... मग तू कोण का पुसता? कोणी तुमाले जात विचारलं तू कोण? तं म्हणावं मी माणूस! कोण आहात तुम्ही? माणूस!... तुमचं आमचं दोन दोन काय आहेत दाखवा. तुमची आमची जमीन एक की दोन? तुमचं आकाश एक की दोन? आगगाडी एक की दोन? टॅक्सी-मोटर एक की दोन? कोर्ट-कचेरी एक की दोन? काल्हेरा-पिलेग एक की दोन? जेवण-परसाकडे एक की दोन? दोन दाखवां, मग म्हणा शिवशील! काय दोन आहे सांगा? आम्ही-तुम्ही एकाच रस्त्यातून जलमलो. का आम्ही आईच्या यवनीतून पडलो अन् तुम्ही काय तोंडातून पडले? का बाहेर बगलीतून पडले? सांगा! माणसाले जाती दोन आहेत दोन! किती? दोन! बाई आणि पुरुष या दोनच जाती आहेत; तिसरी जातच नाही.

भावाचं घ्या. इव्हायले पाहुणचार करू नका. धकू दया. पण मुलाले शाळेत घातल्याशिवाय सोडू नका! विद्या मोठं धन आहे... यातलेच माणसं दिल्लीच्या तक्तावर भाषण करतात अन् यातलेच माणसं बोरीबंदरच्या टेसनावर पोते उचलतात. ते माणसं अन् हे कोण? हे काई बैल नाही ना? मोठी गोष्ट आहे विद्या!... डॉक्टर आंबेडकर साहेब यांच्या पिढान् पिढा झाडू मारायचं काम केलं. यांच्या वडिलाले सुबुद्धी सुचली आणि आंबेडकर साहेबाले शाळेत घातलं. आंबेडकर साहेबानं काही लहानसहान कमाई नाही केली. हिंदूस्थानची घटना लिहिली. अन् तेच शाळेत जाते ना, शिकते ना, तर झाडू मारणंच कर्मात होतं. विद्या मोठं धन... शिक्षण परमात्म्याची भक्ती!

शिक्षण म्हणजेच परमात्म्याची भक्ती माणणाऱ्या गाडगेबाबांना ‘विद्येविना मती गेली...’ महात्मा फुले यांनी आधीच या बहुजन समाजाविषयी सांगून ठेवले, हे माहिती असल्याचे कारण नाही. वऱ्हाडात महात्मा फुले यांचे विचार पोचायला विसावे शतक उजाडावे लागले. चिखलीच्या पंढरीनाथ पाटलांनी तो विचार येथे रुजवला; ज्याला डॉ. पंजाबराव देशमुख आदिंनी खतपाणी घातले. पण बाबांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर

भाऊराव पाटील, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचेशी अकृत्रिम स्नेह होता. प्रत्येकाच्या कार्यात बाबांचा सहभाव होता. पंढरपूरची चोखामेळा धर्माळा त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेकडे ट्रस्टी म्हणून सोपवली, तो कागद प्रसिद्ध आहे. बाबासाहेबांचे आणि गाडगेबाबांचे आणखी एका बाबतीत पूर्ण सहमत होते. जातिप्रथा!

बाबा म्हणतात - ‘आपल्या हिंदुस्थानले मोठा एक डाग आहे डाग; तो धुवून काढायला प्रयत्न करा. तो डाग कोणता? शिवशील! काय करशील? तू कोण? जात पुसणं! ज्याच्या अंगात अभिमान आहे तो जात पुसते, तू कोण? जो जात पुसते त्याच्यासारखाच तो आहे की नाही? होय! याले चार हात अन् त्याले दीड हात आहे का? बोला! याले चार डोळे अन् त्याले दोनच आहेत असं आहे का? नाही!... मग तू कोण का पुसता? कोणी तुमाले जात विचारलं तू कोण? तं म्हणावं मी माणूस! कोण आहात तुम्ही? माणूस!... तुमचं आमचं दोन दोन काय आहेत दाखवा. तुमची आमची जमीन एक की दोन? तुमचं आकाश एक की दोन? आगगाडी एक की दोन? टॅक्सी-मोटर एक की दोन? कोर्ट-कचेरी एक की दोन? काल्हेरा-पिलेग एक की दोन? जेवण-परसाकडे एक की दोन? दोन दाखवां, मग म्हणा शिवशील! काय दोन आहे सांगा? आम्ही-तुम्ही एकाच रस्त्यातून जलमलो. का आम्ही आईच्या यवनीतून पडलो अन् तुम्ही काय तोंडातून पडले? का बाहेर बगलीतून पडले? सांगा! माणसाले जाती दोन आहेत दोन! किती? दोन! बाई आणि पुरुष या दोनच जाती आहेत; तिसरी जातच नाही.

गोपाला गोपाला, देवकीनंदन गोपाला ॥’

हा आहे गाडगेबाबांचा रोकडा धर्मविचार. जात-लिंग-पात-धर्म-संप्रदाय-भाषा-देश या पलीकडे जाऊन अखिल मानवजातीस कवेत घेणारा... गाडगेबाबा साक्षर नव्हते, पण अशिक्षितही नव्हते. उलट आजच्या सुशिक्षितापेक्षा जास्त सुसंस्कृत होते. त्यांचा धर्मग्रंथांचा अभ्यास नव्हता; जागतिक धर्मसंस्था त्यांना ठावूक नव्हत्या, पण सूक्ष्म निरीक्षणातून प्रत्येक धर्मातील विसंगती त्यांनी हेरल्या होत्या. माणूस आणि माणुसकीच्या पलीकडे धर्म नाही, हे त्यांनी अनुभवातून कमावलेले सत्य होते. चार्वाक, बुद्ध, जैन, लिंगायत, महानुभाव, वारकरी आा तत्त्वज्ञानाचा त्यांचा कालानुक्रमे अभ्यास नव्हता; तरी तो तत्त्वविचार त्यांच्या वाणीत सहजपणे रुजला होता. कबीर व तुकाराम त्यांच्या ‘जिवीचे जीवन’ होते. गाडगेबाबांनी जो धर्म आपल्याला दिला, तो केवळ ‘लोकोत्तर’ धर्म होता असेच म्हणावे लागेल.

डॉ. मनोज तायडे

मराठी विभाग

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ,

अमरावती

भ्रमणध्वनी : ९४०५३५२५३६

मराठी कादंबरी

परंपरा आणि चिकित्सा

संपादन

डॉ. राजेंद्र शलालकर

डॉ. अनिल बोपचे

मराठी कादंबरी

परंपरा आणि चिकित्सा

डॉ. रवींद्र शोभणे गौरवग्रंथ

संपादन

डॉ. राजेंद्र सलालकर

डॉ. अनिल बोपचे

विजय
प्रकाशन

मराठी कादंबरी : परंपरा आणि चिकित्सा
डॉ. रवींद्र शोभणे गौरवग्रंथ
Marathi Kadambari : Parampara aani Chikitsa
Dr. Ravindra Shobhane Gauravgrantha

संपादन : डॉ. राजेंद्र सलालकर
डॉ. अनिल बोपचे

© : सुरक्षित

प्रकाशक : सचिन जगदीश उपाध्याय
विजय प्रकाशन
हनुमान गल्ली, सीताबर्डी, नागपूर ४४००१२
☎ (०७१२) २५३०५३९, ६६०४०५०
E-mail : info@vijayprakashan.com
Website : www.vijayprakashan.com

मुद्रणस्थळ : रवीन्द्र आर्ट्स, नागपूर ४४००१२

मुखपृष्ठ : संतुक गोलेगावकर

प्रथमावृत्ती : १५ मे २०१९

किंमत : ६०० ₹

ISBN : 978-93-87042-83-4

मराठी विज्ञान कादंबऱ्या

डॉ. मोना चिमोटे

विज्ञान साहित्य हा साहित्यप्रकार जगभरात अतिशय लोकप्रिय आहे. मराठीमध्ये Science Fiction चा निर्देश करण्यासाठी 'विज्ञान साहित्य' हा शब्द उपयोजिला जातो. विज्ञान साहित्यात विज्ञान आणि साहित्य यांचे बेमालूम मिश्रण असते. विज्ञानात शास्त्रीय कसोट्यांवर सिद्ध होणाऱ्या बाबी स्वीकारल्या जातात. तर्क आणि कार्यकारणभाव यांना त्यात प्राधान्य असते. तर 'साहित्य' ही संज्ञा सर्जनशील साहित्य (Creative Literature) या अर्थाने वापरली जाते. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णन असे साहित्य प्रकार सर्जनशील साहित्य म्हटले जातात. त्यामुळे ज्या साहित्यकृतीचा आशय विज्ञाननिष्ठ आहे, ती साहित्यकृती विज्ञान साहित्य ठरते. तर्काधार व बुद्धिनिष्ठ संभाव्यता असणारे आणि विशिष्ट स्वरूपाच्या कार्यकारण संगतीवर आधारित असलेले लालित्यप्रधान असे विज्ञानविषयक साहित्य म्हणजे विज्ञान साहित्य असे आपणास म्हणता येईल.

वैज्ञानिक संशोधनातून पुढे येणारा आविष्कार हा या साहित्याचा मुख्य आधार मानला जातो. अनेक अभ्यासकांनी विज्ञान साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अशा प्रयत्नातूनच विज्ञान साहित्यासंबंधी विविध व्याख्या पुढे आल्या. ह्युगो गॅर्नसबॅकपासून तर जॉन कॅबेल यांच्यापर्यंत व त्यांच्यानंतरही अनेक अभ्यासकांनी विज्ञान साहित्याची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वाधिक प्रभावी मानल्या जाणारी जॉन कॅबेल यांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे. त्यांच्यामते,

“विज्ञानाच्या नवीन आविष्काराची सुबोध, प्रासादिक भाषेत उकल करत त्याच्या यंत्रसृष्टीवरच नव्हे, तर मानवसमाजावर होणाऱ्या संभाव्य परिणामांचे विवेचन कथारूपात जे करते ते साहित्य विज्ञानसाहित्य होय.” ही व्याख्या कथांच्या निमित्ताने असली तरी त्यातील भाव हा एकूण विज्ञान साहित्याला समजून घेण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.

विज्ञान साहित्यात सर्वाधिक लिहिले गेलेले साहित्य हे प्रामुख्याने कथनात्मक स्वरूपाचे आहे. यात कादंबरी प्रकारातील लेखनही विशेष महत्त्वाचे आहे. ज्यूल व्हर्न व एच्. जी. वेल्स अशा अनेक महत्त्वाच्या लेखकांनी विज्ञान कादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. मराठीमध्ये विज्ञान साहित्य हे सुरुवातीच्या काळात अनुवादित स्वरूपात पुढे आले. पुढील काळात स्वतंत्र स्वरूपाचे लेखन झाले. अशा लेखनातून काही महत्त्वाचे विज्ञान कादंबरी लेखक पुढे आले. यामध्ये निरंजन घाटे, जयंत नारळीकर, लक्ष्मण लोंढे, अरुण हेबळेकर, सुबोध जावडेकर, माधुरी शानभाग, अरुण साधू, वसंत कर्डिले, वर्षा गजेंद्रगडकर, पंडित विद्यासागर, शुभदा गोगटे, सुभाष भांडारकर, चंद्रकांत मराठे, म. रा. राईलवर, शारदा शिंत्रे असा कादंबरीकारांचा समावेश आहे. प्रस्तुत लेखात मराठीतील काही निवडक विज्ञान कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जयंत नारळीकर

जयंत नारळीकर हे भारताचे प्रज्ञावंत शास्त्रज्ञ असून तळमळीचे विज्ञान प्रसारक आहेत. शिक्षित मराठी समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा या हेतूने नारळीकरांनी विज्ञानकथा लेखनास सुरुवात केली. विज्ञानकथा मनोरंजक आणि विज्ञानाच्या दृष्टीने उद्बोधक असावी, असे त्यांना वाटते. शिवाय सध्या माहीत असलेल्या विज्ञानावर किंवा त्याचप्रकारच्या कल्पनाशक्तीने भर घालून उद्याच्या विज्ञानाचे चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न विज्ञान कथा-कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून व्हावा, असे त्यांचे मत आहे. त्यांनी अनेक विज्ञान कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यामध्ये ‘प्रेषित’, ‘वामन परत न आला’, ‘अंतराळातील स्फोट’, ‘व्हायरस’, ‘अभयारण्य’ इत्यादी कादंबऱ्यांच्या समावेश आहे.

परग्रह, त्यावरील संभाव्य जीवसृष्टी आणि पृथ्वीवरील जीवसृष्टीशी त्यांची तुलना अशा प्रकारचे एक मुख्य सूत्र त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते. ते स्वतः खगोलशास्त्रज्ञ म्हणून विख्यात आहेत. भारतीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर परग्रहांवरील संस्कृतीचा शोध घेण्यासाठी जे विविध प्रकल्प आखण्यात आले होते, त्यातील सायक्लॉप्स या शास्त्रज्ञांच्या विचाराधीन असलेल्या प्रकल्पाच्या निमित्ताने त्यांनी ‘प्रेषित’ या कादंबरीचे लेखन केले आहे. त्यांना प्रत्यक्ष खगोलशास्त्रज्ञ म्हणून कार्य

करताना आलेल्या अनुभवांची अनेक रूपे या कादंबरीत बघावयास मिळतात. सायक्लॉप्स या प्रचंड दुर्बिणीची कल्पना ह्युलेड पॅकार्ड कंपनीतील बर्नड ऑलिव्हर यांनी प्रत्यक्ष मांडली होती. मात्र हा प्रकल्प सरकारी अनुदानाअभावी कागदावरच राहून गेला होता. या विषयाला केंद्रस्थानी ठेवून ही कादंबरी घडते. या कादंबरीतून वैज्ञानिक, विज्ञान आणि त्यांवरील सत्तेचा होणारा परिणाम याविषयीचे अनेक संदर्भ पुढे येतात. शास्त्रज्ञांनी आयुष्य पणाला लावून उभारलेले संशोधन प्रकल्प राजसत्तेच्या लहरीपणामुळे कसे वर्षानुवर्षे रखडतात. शिवाय बरेचदा तर त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट बाद करून त्यांना आपल्या सत्ताकारणाच्या सोयीनुसार वापरण्यात येतात, याचे प्रभावी चित्रण प्रस्तुत कादंबरीतून बघावयास मिळते. या संपूर्ण प्रक्रियेतून जाताना वैज्ञानिकांच्या व सर्वसामान्यांच्या दैनंदिन जीवनावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा या कादंबरीच्या निमित्ताने पुढे येते.

‘वामन परत न आला’ या कादंबरीतून यंत्रमानव जर माणसापेक्षा हुशार झाला, तर तो माणसाचा गुलाम राहण्याऐवजी, माणसावर राज्य करण्याचा प्रयत्न करील आणि त्यातून माणसाच्या परावलंबित्वाची एक नवी परिसीमा गाठली जाईल, अशा प्रकारची कल्पना नारळीकरांनी मांडलेली आहे. या कादंबरीत यंत्रमानवाच्या प्रगतीमुळे एका अतिप्रगत अशा संस्कृतीचा झालेला नाश आणि त्याचे झालेले सामाजिक-आर्थिक परिणाम याचे वर्णन आले आहे. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवी सभ्यतेपुढे निर्माण झालेला धोका आणि हा वामन वर न ठरता शाप ठरण्याचे दुर्दैव वाट्याला येणे, याचे अत्यंत वेधक चित्रण या कादंबरीतून करण्यात आलेले आहे.

‘व्हायरस’ या कादंबरीत नारळीकरांनी जो कालप्रवास मांडलेला आहे, तो भविष्यकालीन वेध घेणारा अतिवर्तमानकालीन कालप्रवास आहे. परग्रहावरील प्रगत अशा जीवनसृष्टीकडून पृथ्वीवर आक्रमण करून वसाहत निर्माण करण्याची शक्यता या कादंबरीतून वर्णिली आहे. परग्रहवासियांकडून आक्रमणाचा पहिला भाग म्हणून संगणकामध्ये व्हायरस सोडला जातो. या कादंबरीचा नायक नारायण विनायक जगताप हा एका खगोल संशोधन केंद्राचा प्रमुख असतो. दुर्बिणीच्या आधारे अंतराळाचा शोध घेणे, विश्वाच्या आदिकाळातील आकाशगंगांच्या निर्मितीचे क्षण टिपण्याचा प्रयत्न करणे, नवीन सूर्यमालांचा व ग्रहांचा अभ्यास करणे इत्यादी कामे त्याद्वारे करण्यात येत असतात. परग्रहावरील प्रगत जीवसृष्टीकडून सोडण्यात आलेल्या व्हायरसमुळे पृथ्वीच्या सुरक्षिततेची यंत्रणा निरुपयोगी बनते. परग्रहावरील सृष्टीचे आक्रमण रोखण्यासाठी आंतराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणे अपेक्षित असताना मात्र स्थानिक पातळीवर सहकार्याची भावना नसणे, व्यक्तिगत हेवेदावे असणे तसेच सत्ताधारी आणि त्यांचे राजकारण अशा अनेक बाजूंना नारळीकरांनी या कादंबरीतून

स्पर्श केला आहे. व्हायरस मधील कथानक उत्कंठावर्धक असून त्यातील घडणारे मानवी स्वभाववृत्तीचे दर्शन थरारक आहे. विज्ञान जरी वस्तुनिष्ठ असले तरी त्या क्षेत्रातील यंत्रणा ही मानवी वासना-विकारांनी कशी घडत असते, याची वेगवेगळी रूपे अत्यंत नाट्यमय पद्धतीने या कादंबरीतून पुढे येतात. प्रस्तुत कादंबरीतून वैज्ञानिक संकल्पना सुबोध भाषेत मांडण्याचा प्रयत्न नारळीकरांनी केला आहे.

'अभयारण्य' या कादंबरीत तंत्रज्ञानाचा अविचेकी वापर करण्यामुळे ओढवणाऱ्या संकटाविषयीचे विवेचन आले आहे. स्वतःच्या स्वार्थासाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून पृथ्वीवरील जीवन संकटात नेत असलेल्या प्रवृत्तीवर त्यांनी भाष्य केले आहे. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीसाठी अतिशय आवश्यक असणारे पृथ्वीभोवतालचे ओझन वायूचे कवच भेदले जात आहे. मात्र याविषयी जाणीव नसणाऱ्या वर्गासहित जाणीव असणाऱ्या वर्गाचेही वर्तन अतिशय निर्दावलेले असल्याचे नारळीकरांनी दर्शविले आहे. वैज्ञानिक साक्षरता नसण्याने ही स्थिती ओढवणारी ठरते, याचे कलात्मक सूचन नारळीकरांनी केले आहे.

'अंतराळातील स्फोट' या कादंबरीतून भारतीय पद्धतीने विज्ञान कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. भूत, वर्तमान आणि भविष्य या तीन काळांच्या संदर्भांनी उभी राहणारी ही कादंबरी विज्ञानाच्या विकासाचे दर्शन घडवते. तसेच मानवी विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेपासून त्याच्या प्रगत अवस्थेपर्यंतची वैज्ञानिक स्थित्यंतरे अत्यंत सुबोध पद्धतीने या कादंबरीतून मांडली आहेत. मानवाने अणूच्या पोटात दडलेली प्रचंड ऊर्जा बाहेर काढून वापरायची किमया साध्य केली होती; परंतु ऊर्जेचा सर्वच उपयोग मानव कल्याणासाठी नसतो तर तो पृथ्वीवरील सर्व जीवांचा नाश करण्यास कारणीभूत होऊ शकतो या विषयीचे भाष्य करणारे चित्रण या कादंबरीतून केले आहे. विज्ञानाच्या वापराचा विवेक हरवला की मानवाच्या संस्कृती-सभ्यतेलाच प्रचंड धोका निर्माण होऊ शकतो, याबाबतचे सुंदर कथानक नारळीकरांनी या कादंबरीतून मांडले आहे.

निरंजन घाटे

निरंजन घाटे हे मराठीतील प्रसिद्ध विज्ञानलेखक आहेत. त्यांची विज्ञान कथा-कादंबऱ्यांविषयीची भूमिका ही प्रामुख्याने विज्ञानाच्या भवितव्याशी निगडित असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या या विशिष्ट भूमिकेमुळे त्यांच्या साहित्यात वेगळेपण व समृद्धपण जाणवते. त्यांनी 'आक्रमण', 'मच्छर', 'वारस', 'संक्रमण', 'स्पेस जॅक', 'रामचे आगमन', 'कळसूत्री' यांसारख्या कादंबऱ्यांचे लेखन केले आहे. 'कळसूत्री' या कादंबरीतून रहस्यात्मक लेखनाच्या आधारे त्यांनी केलेले वैज्ञानिक विवेचन कमालीचे

आहे. मानवी स्वभावातील आधारे भविष्याचा वेध घेण्या निर्मितीवरील ही कादंबरी अणुबॉम्बसाठी केलेली घडणूक आलेल्या गुमहेराला पराभूत क्षेत्रात कसे हस्तक्षेप करतात पुढे येते. भयकथेच्या पुढे गे

'आक्रमण' या कादंबरीत

व व्यावहारिक प्रश्नांना दैनंदिन चित्रित केला आहे. कॉम्प्युटर केलेली आहे. यंत्रप्रधान वा जाणारा विसंवाद मानवी प्रत्ययकारी दर्शन घाटे यां सामाजिक जाणीवही संपत सामूहिक जगण्यातील भाषणेणारा वर्ग सामान्य व्यक्ती वैचित्र्यपूर्ण अशा जगण्या माणसाचे असणारे श्रेष्ठत्व करतो.

'मच्छर' या कादंबरीत

केलेले चित्रण आहे. सत्ते आहे. संक्रमणमधून खून, आणले आहे. हर्ष हा आ विश्वात जातो. या विश्वा विविध रूपे त्यातून उलगड माध्यमातून वैज्ञानिक शो ठेवून मांडणी केली आहे. कार्य त्यांनी प्रामुख्याने अधिक प्राधान्य देतात, विचारप्रवृत्त व कल्पनाप्र प्रभावी व दर्जेदार विज्ञान केले आहे.

गोल घडणारे
ते तरी त्या
वेगवेगळी
न वैज्ञानिक

गोढवणाऱ्या
त्रज्ञानाचा
भाष्य केले
चे ओझन
त जाणीव
दर्शिले
कलात्मक

कादंबरी
काळांच्या
ते. तसेच
वैज्ञानिक
अणूंच्या
ती; परंतु
जीवांचा
वेत्रण या
संस्कृती-
ळीकरांनी

न कथा-
सल्याचे
समृद्धपण
, 'रामचे
मूत्री' या
कमालीचे

आहे. मानवी स्वभावातील विवेक आणि विकारांचे दर्शन घडविताना विज्ञानाच्या आधारे भविष्याचा वेध घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न प्रभावी आहे. पाकिस्तानी अणुबॉम्ब निर्मितीवरील ही कादंबरी आहे. डॉ. अब्दुल कादीर खान यांनी पाकिस्तानमध्ये अणुबॉम्बसाठी केलेली धडपड त्यातून पुढे आली आहे. अणुबॉम्ब यशस्वी करण्यासाठी आलेल्या गुप्तहेराला पराभूत करणारे पंतप्रधान हे सत्तेचा वापर करून विज्ञानाच्या क्षेत्रात कसे हस्तक्षेप करतात, याची कल्पनाही या कादंबरीतून अधिक तीव्र स्वरूपात पुढे येते. भयकथेच्या पुढे गेलेली ही कादंबरी वैज्ञानिक तथ्यांना महत्त्व देणारी आहे.

'आक्रमण' या कादंबरीत यंत्रावर विसंबून असणारे राज्यकर्ते आणि भावनिक व व्यावहारिक प्रश्नांना दैनंदिन जीवनात सामोरे जाणारे लोक त्यांच्यातील संघर्ष चित्रित केला आहे. कॉम्प्युटर केंद्रित जीवनातून उद्भवणाऱ्या प्रश्नांची चर्चा त्यांनी केलेली आहे. यंत्रप्रधान व्यवहारातील हरवत जाणारी संवेदनशीलता आणि वाढत जाणारा विसंवाद मानवी अस्तित्वाच्या भावपदरांना कसे नष्ट करीत आहे, त्यांचे प्रत्ययकारी दर्शन घाटे यांनी केले आहे. संवेदनशीलता हरवत चाललेल्या काळात सामाजिक जाणीवही संपत चालले आहे. परिणामी अघोरी स्पर्धेचा भाग बनता माणसे सामूहिक जगण्यातील भाव विसरत चाललेले आहेत. या स्थितीचा उपयोग करून घेणारा वर्ग सामान्य व्यक्तीच्या जीवनावर अतिक्रमण करतो. अशा अनेक अंगांनी वैचित्र्यपूर्ण अशा जगण्याला घाटे यांनी या कादंबरीतून मांडलेले आहे. यंत्राहून माणसाचे असणारे श्रेष्ठत्व सांगणारा या कादंबरीचा शेवट मानवी मूल्यांचा उद्घोष करतो.

'मच्छर' या कादंबरीमध्ये त्यांनी आणीबाणीच्या काळातील अनुभवाच्या आधारे केलेले चित्रण आहे. सत्तेच्या मनमानीचे उपहासात्मक लेखन त्यांनी यामधून केले आहे. संक्रमणमधून खून, क्रांती आणि युद्ध यांचे वेगळेच जगच घाटे यांनी वाचकांसमोर आणले आहे. हर्ष हा आपल्या भावाच्या खुनाचा शोध घेता घेता एका वेगळ्याच विश्वात जातो. या विश्वात सत्तेची वेगळीच यंत्रणा कार्यरत असते. सत्ताकारणाची विविध रूपे त्यातून उलगडत जातात. एकूणच निरंजन घाटे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून वैज्ञानिक शोध, मानवी जीवनावरील त्यांचा परिणाम यांना केंद्रस्थानी ठेवून मांडणी केली आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचा सामाजिक दृष्टिकोनातून विचार करण्याचे कार्य त्यांनी प्रामुख्याने केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्या समाज जीवनातून निरामयतेला अधिक प्राधान्य देतात, हे विशेष होय. त्यांची काळजाला भिडणारी आणि मेंदूला विचारप्रवृत्त व कल्पनाप्रवृत्त करणारी शैली कमालीची तीव्र आहे. निरंजन घाटे यांनी प्रभावी व दर्जेदार विज्ञान कादंबऱ्या लिहून मराठी विज्ञान कादंबऱ्यांचे दालन समृद्ध केले आहे.

लक्ष्मण लोंढे

लक्ष्मण लोंढे यांचे कथात्मक साहित्य अतिशय प्रभावी आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या व होऊ घातलेल्या बदलांमुळे प्रभावित होणाऱ्या मानवी जीवनाच्या विविध बाजू लक्ष्मण लोंढे यांनी अधोरेखित केले आहे. शिवाय परग्रहावरील जीवसृष्टी हा देखील विषय त्यांनी अत्यंत आत्मियतेने आपल्या कथात्मक साहित्यातून मांडलेला आहे. त्यांच्या 'गुंता', 'असं घडलंच नाही', '२२ जुलै १९९५', 'संघर्ष', 'करिअर' आणि 'देवासि जिवे मारिले' इत्यादी कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मानवी अस्तित्वाचे बदलत जाणारे रूप अधोरेखित केले आहे. 'देवासि जिवे मारिले'मध्ये परग्रहावरील यान वेगाने पृथ्वीच्या दिशेने येत असल्याचा एक गूढ संदेश प्राप्त झाल्याने वादळ उडते. त्यातून अनेक शंका-कुशंका जन्म घेतात. पृथ्वी व्यतिरिक्त अन्य ग्रहावर असणाऱ्या अतिप्रगत संस्कृतीशी संपर्क प्रस्थापित करताना त्यांचे स्वागत कसे करायचे, या दृष्टीने विकसित होत जाणारे कथानक या कादंबरीत चमत्कृतजन्मता आणते. उत्कंठा वाढवणारी ही कादंबरी मानवी भवितव्याबाबत अनेक प्रश्न उपस्थित करून जाते. ही कादंबरी लक्ष्मण लोंढे यांनी चिंतामणी देशमुख यांसह मिळून लिहिलेली आहे. दोन लेखकांनी मिळून कादंबरी लेखन करण्याचा प्रयोग अतिशय प्रभावी आहे.

'गुंता' ही कादंबरी वैज्ञानिक शोधांच्या वापरावर प्रश्नचिन्ह उभे करते. विसाव्या शतकातील वैज्ञानिक प्रगती ही मानवी संस्कृतीच्या विकासासाठी वापरल्या जाण्याऐवजी समाजातील प्रभावशाली गटांकडून आपल्या हितसंबंधाच्या संवर्धनासाठी वापरल्या जाते आहे. ही स्थिती एकूणच मानवी समाजाच्या दारुण पराभवाला उजागर करणारी आहे. या स्थितीतील गुंतागुंत उलगडण्याचा मार्मिक प्रयत्न लक्ष्मण लोंढे यांनी प्रस्तुत कादंबरीतून केलेला आहे. विज्ञानाचा अहंकार बाळगून निसर्गाशी वैर वाढवणाऱ्या मानवाचे आत्मघातकी प्रयत्न लेखकांने समोर आणले आहेत. नव्या जीवशास्त्राच्या ज्ञानावर जीव जन्माला घालता येणे आणि त्याचवेळी मात्र त्यांच्या दुष्परिणामाकडे दुर्लक्ष करणे या विषयाला केंद्रस्थानी ठेवून ही कादंबरी अनेक संदर्भांनी व्यक्त होते. करिअर या कादंबरीतून महत्त्वाकांक्षा आणि नीतिमत्तेची चाड यांच्यातील तारतम्याचा विचार व्यक्त करणारे कथासूत्र मांडले आहे. नीतिमत्ता सोडून येणारी महत्त्वाकांक्षा ही व्यक्ती आणि समाजाच्या दृष्टीने आत्मघातकी ठरणारी असते. विज्ञानाच्या सामर्थ्याने मानवी महत्त्वाकांक्षेला नवे पंख लाभले असले तरी त्याद्वारे भरारी मारताना जमिनीशी असणारे आपले नाते मानवाने विसरता कामा नये, यांचे दर्शन घडवणारी ही कादंबरी आहे. 'असं घडलंच नाही' या कादंबरीतून भावीकाळात घडण्याची संभाव्यता असणाऱ्या एका कथासूत्राला लक्ष्मण लोंढे यांनी मांडलेले आहे. आजवर झालेल्या वैज्ञानिक

असून अतिशय प्रभावी आहे. जड विषय सांगण्यासाठी सुद्धा ती कधी बोजड हो
 नाही. मराठी विज्ञान कादंबरीला अवाजवी स्वप्नरंजनात रमून देता तिचे संपूर्ण ना
 मानवाच्या तिच्या स्थितीगतीशी जोडल्यामुळे लक्ष्मण लोंढे यांच्या विज्ञान कादंबऱ्या
 अधिक विलोभनीय ठरल्या आहेत.

सुबोध जावडेकर

मराठी साहित्यात विज्ञानकथा, विज्ञान कादंबरी हा साहित्यप्रकार समर्थपणे
 हाताळणारे व रुजवणारे लेखक म्हणजे सुबोध जावडेकर हे होत. विज्ञानकथा-
 कादंबरी म्हणताच किंचित दचकणारा वा मागे हटणारा वाचक सुबोध जावडेकरांच्या
 कथानक विश्वात सहज गुंतून जातो नि अंतर्मुख होऊन विचार करावयास लागतो.
 त्यांची 'आकांत' ही कादंबरी मराठी विज्ञान साहित्यात महत्त्वाची आहे. भोपाळ येथे
 झालेल्या वायू दुर्घटनेविषयी तत्कालीन काळात प्रसिद्ध झालेल्या माहितीवरून त्यांनी
 ही कादंबरी लिहिली. एखाद्या दुर्घटनेमागे असणाऱ्या कारणांची गुंतागुंत वाचकांपुढे
 आणण्याच्या उद्देशाने ही कादंबरी लिहिल्या गेल्याचे जावडेकर यांनी कादंबरीच्या
 प्रस्तावनेत म्हटले आहे. रसायन उद्योगाशी निगडित अनेक सूक्ष्म बारकावे व तपशील
 या कादंबरीत आहेत. वास्तव आणि कल्पितांचे अनोखे मिश्रण या कादंबरीत बघावयास
 मिळते. या कादंबरीत दोन भाग असून त्यातील पहिल्या भागात या दुर्घटनेत जे घडले
 त्यामागील मानवी चुकांचा, हलगर्जीपणाचा आणि बेदरकारीचा वेध घेतला आहे. तर
 दुसऱ्या भागात कल्पिताचा आधार घेऊन मांडणी केली आहे. या कादंबरीत मनेजर
 खन्ना, फॉसजीन प्लॅट प्रमुख भास्कर, सुमित्रा इत्यादी मुख्य व्यक्तिरेखा आहेत. राग,
 लोभ, द्वेष, असूया अशा विविध भावनांच्या प्रभावात माणसांकडून घडणाऱ्या घडामोडी
 या कादंबरीतून पुढे येतात.

मानवी जीवनशैली आणि मानवाची पारंपरिक नाती पार विस्कटून टाकण्यास
 वैज्ञानिक प्रगती कारणीभूत आहे की मानवी जीवनातील काम, क्रोध, मोह, मद,
 मत्सर आदि मूळ भावना कायम आहेत, याबाबतचे प्रश्नचिन्ह प्रस्तुत कादंबरीतून
 उभे राहतात. म्हणजेच भौतिक प्रगतीच्या विकासात मानवाची अविवेकी विचारसरणी
 ही मानवी हितास अडसर असल्याचे जावडेकर आपल्या कथा-कादंबऱ्यांमधून
 प्राधान्याने सुचवू पाहतात. मानवी जीवनाचा चेहरा-मोहरा बदलण्याचे सामर्थ्य
 आज विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने साध्य केले आहे. भविष्यकाळात जीवन
 अधिकाधिक तंत्रनिष्ठ होण्याची शक्यता दिसत आहे. संगणक विज्ञान, माहिती
 तंत्रज्ञान, जैव तंत्रज्ञान इत्यादींचा ऊर्ध्वगामी प्रवास मनुष्य जातीला उत्तरोत्तर चक्रावून
 टाकणारा आहे, नवनवीन प्रश्नचिन्हे निर्माण करणारा आहे, याचे पथदर्शन म्हणजे

सुबोध जावडेकर यांचे विज्ञान कथात्मलेखन होय.

माधुरी शानभाग

विज्ञानाचे तत्त्व अत्यंत नीट, सोपेपमाने व अचूकपणे सांगणारी कादंबरी ही उच्चविज्ञान कादंबरी ठरते, असा विश्वास व्यक्त करणाऱ्या लेखिका म्हणजे माधुरी शानभाग होत. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील कथावस्तू अतिशय भक्कम असतात. विज्ञानाला सुंदर कथानकांची जोड देत त्या विज्ञानकथा-कादंबऱ्या लिहितात. त्यांच्या 'ब्रेनवेव्हज' कादंबरीतून भौतिकशास्त्रातील मायक्रोवेव्हज या संकल्पनेचा उपयोग केला आहे. या कादंबरीतून त्यांनी माणसांच्या परस्पर नात्यांमध्ये असणाऱ्या संबंधाचे चित्रण केले आहे. डॉ. वैद्य आणि नलिनी यांच्यातील दूरवरून एकमेकांशी मनाने संवाद साधण्याचा प्रयोग या कादंबरीत करण्यात आला आहे. ठरविल्याप्रमाणे ते रोज दहा मिनिटे एकमेकांचा डोळा मिटून विचार करीत असतात. बाहेर देशात असलेले डॉ. वैद्य हे नलिनीशी संवाद साधतात. मात्र एक दिवस नलिनी आपल्या समोर नसल्याचे त्यांना जाणवते. त्या दिवशी नलिनीचा मृत्यू होतो. एकमेकांशी निगडित असणारा मनाच्या पातळीवरील संवाद, मनोमन एकमेकांना जाणणे यातून व्हेव थिअरी संबंधीची निरीक्षणे या कादंबरीत आहेत. कौटुंबिक स्तरावरील, सामाजिक व राजकीय पातळीवरील विविध रूपे माधुरी शानभाग यांनी मांडलेली आहेत. मानसिक आरोग्याचा प्रश्न दिवसेंदिवस उग्र बनत चाललेला असताना त्याचे मूळ मानवाच्या पेशीतील डी.एन.ए.च्या जैविक नकाशात सापडेल असे संशोधकांना वाटते. त्या दृष्टीने जैविक विज्ञान एकविसाव्या शतकात महत्त्वाचे असेल. भावीकाळातील मानवी जीवनातील अनेक गुंतागुंतीचा शोध घेण्याचा एक प्रयत्न प्रस्तुत कादंबरीत माधुरी शानभाग यांनी केला आहे. माधुरी शानभाग यांच्या कादंबऱ्यांमधील पात्रांच्या व्यक्तिमत्त्वांना कुठेतरी मर्यादित अनुभवविश्वाची उणीव जाणवते. कथारचनेचे तंत्र सांभाळताना विज्ञान आणि कथा यांचे एकजीवित्व कुठेतरी हरवते की काय, अशी भीती वाटत असतानाच त्यांची कथानके ओघवत्या शैलीत पुढे जातात नि वाचकांना गुंतवून ठेवतात. हे त्यांच्या लेखनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय.

अरुण हेबळेकर

अरुण हेबळेकर हे मराठीतील महत्त्वाचे विज्ञान कादंबरीकार आहेत. त्यांनी 'आदित्य', 'मृत्युंजय', 'जोनास आर्क', 'भद्रमुखी', 'स्वप्नचषक २०१६', 'रुद्रमुख' अशा महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत. 'जोनास आर्क' या कादंबरीत मंगळ ग्रहावर वास्तव्य करण्यासाठी जाणाऱ्या आठ व्यक्तींची कथा आहे. या आठ जणांना

घेऊन जाणारे अमेरिकेच्या अवकाशाचे नाव जोनास आर्क आहे. अनेक अडचणीं-
 मात करून हे आठजण मंगळावर पोहचतात. तेथून ते पृथ्वीवर परत येतात. या
 आठजणांमध्ये परेश हा संपूर्ण कादंबरीत केंद्रस्थानी आहे. या अवकाश यानात निसर्ग
 आणि विज्ञान यांच्या अचाट सामर्थ्याचे व मृत्यूला हुलकावणी देणारे अनेक प्रसंग
 लेखकाने रंगवलेले आहेत. निसर्ग आणि विज्ञानाच्या या चकमकीत मानवी
 भावभावनांमधील संघर्ष आणि जिव्हाळा यांचेही मनोज्ञ दर्शन कादंबरीकारांनी घडवलेले
 आहे. 'भद्रमुखी' या कादंबरीत भद्रमुखी नावाचे एक बेट आहे. या बेटावर एक मानवी
 समुदाय आहे. या समुदायाची आपली एक विशिष्ट अशी संस्कृती आहे. त्यांच्या
 जीवनसंस्कृतीचे अनेक संदर्भ कादंबरीकाराने वर्णन केले आहेत. या भद्रमुखी बेटावर
 ज्वालामुखीच्या उद्रेकाचे निरीक्षण करण्यासाठी वैज्ञानिकांची तुकडी या ठिकाणी
 जाते. त्यांच्या निमित्ताने हे दर्शन घडते. एकप्रकारे भविष्यकालीन वैज्ञानिक सत्यशोधही
 या कादंबरीत समांतर रीतीने सुरू राहतो. तर 'स्वप्नचषक २०१६' या कादंबरीत
 एका मुलीच्या वैज्ञानिक संशोधक होण्याच्या नाट्यमय जीवनदर्शनाचे चित्रण केले
 आहे. ही मुलगी ग्रामीण आहे. विज्ञान संशोधनाचे ध्येय बाळगून ती त्या दृष्टीने
 प्रयत्न करित जाते. आपली क्षमता सिद्ध करून विज्ञान जगतात नावारूपास येते.
 विज्ञान आणि स्त्रिया यांचा लिंगभाव दृष्टिकोनातून जगभरात अलीकडे अभ्यास होऊ
 लागला आहे. विज्ञानाच्या क्षेत्रातही स्त्री वैज्ञानिकांचे कर्तृत्व पुरुष वैज्ञानिकांच्या
 तुलनेत पुढे येत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाला फारसे सन्मानित
 करण्यात येत नाही. असे असताना अरुण हेबळेकर यांनी मात्र आपल्या विज्ञान
 कादंबरीच्या केंद्रस्थानी एका नायिकेला ठेवणे आणि तिला वैज्ञानिक संशोधनासारखे
 प्रचंड बौद्धिक क्षमतेच्या अनुषंगाने उभे करणे, ही बाब विशेष उल्लेखनीय वाटते.

डॉ. पंडित विद्यासागर

मराठीमध्ये विज्ञानविषयक लेखन करून विज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे
 महत्त्वपूर्ण कार्य करणारे अभ्यासक व लेखक म्हणून डॉ. पंडित विद्यासागर प्रसिद्ध
 आहेत. त्यांची 'सुपरक्लोन' ही कादंबरी महत्त्वाची आहे. प्रतिरूप निर्मिती म्हणजे
 क्लोनिंग या विषयावर ती आधारित आहे. भारतीय पर्यावरणात घडणारी ही कादंबरी
 आधुनिक विज्ञान आणि योग यांचा समन्वय साधू पाहणारी आहे. वैज्ञानिक
 शक्यतांसंदर्भातील अफाट कल्पना आणि जिज्ञासा वाढवणारी ही कादंबरी आहे.
 विषय प्रतिपादन करताना काही ठिकाणी वाचनीयता सांभाळण्याची शक्यता कमी
 होते. मात्र लेखकाने आपल्या भाषिक कौशल्याने विषयाला अधिकाधिक परिणामकारक
 करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

व जोनास आर्क आहे. अनेक अडचणींवर तात. तेथून ते पृथ्वीवर परत येतात. या द्रस्थानी आहे. या अवकाश यानात निसर्ग व मृत्यूला हुलकावणी देणारे अनेक प्रसंग विज्ञानाच्या या चकमकीत मानवी चेही मनोज्ञ दर्शन कादंबरीकारांनी घडवलेले वाचे एक बेट आहे. या बेटावर एक मानवी क विशिष्ट अशी संस्कृती आहे. त्यांच्या वर्णन केले आहेत. या भद्रमुखी बेटावर साठी वैज्ञानिकांची तुकडी या ठिकाणी कारे भविष्यकालीन वैज्ञानिक सत्यशोधही तर 'स्वप्नचषक २०१६' या कादंबरीत या नाट्यमय जीवनदर्शनाचे चित्रण केले गोधनाचे ध्येय बाळगून ती त्या दृष्टीने करून विज्ञान जगतात नावारूपास येते. नातून जगभरात अलीकडे अभ्यास होऊ निकांचे कर्तृत्व पुरुष वैज्ञानिकांच्या त्यांच्या कर्तृत्वाला फारसे सन्मानित हेबळेकर यांनी मात्र आपल्या विज्ञान आणि तिला वैज्ञानिक संशोधनासारखे, ही बाब विशेष उल्लेखनीय वाटते.

विज्ञानाचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे म्हणून डॉ. पंडित विद्यासागर प्रसिद्ध रत्वाची आहे. प्रतिरूप निर्मिती म्हणजे रतीय पर्यावरणात घडणारी ही कादंबरी चय साधू पाहणारी आहे. वैज्ञानिक ज्ञासा वाढवणारी ही कादंबरी आहे. चनीयता सांभाळण्याची शक्यता कमी ने विषयाला अधिकाधिक परिणामकारक

अरुण साधू

अरुण साधू हे रूढाथनि विज्ञान कादंबरीकार नाहीत. मात्र त्यांच्या 'विप्लवा' आणि 'स्फोट' या कादंबऱ्या विज्ञान कादंबऱ्या म्हणून ओळखल्या जातात. 'विप्लवा' या कादंबरीतून परग्रहावर असू शकणारी अतिप्रगत मानवी वसाहतीची कल्पना मांडलेली आहे. विप्लवावासी संस्कृतीचे दर्शन त्यातून लेखकाने उभे केले आहे. मानवी समाजात विकसित झालेली मत्तेदारी आणि त्यातून वाढणारी हिंसा यांच्या रूपाचा वेध त्यामधून घेतला आहे. त्यात विज्ञानाचा दुरुपयोग करणारे भांडवली जग आहे. तसेच सामाजिक संघर्षाचा सिद्धांत मांडणारे सामाजिक विचारांचे बुद्धिजीवी जगही आहे. रशिया आणि अमेरिका यांच्यातील संघर्षाची जागतिक विध्वंसकारी परिणतीचीही पार्श्वभूमी या कादंबरीला आहे. सर्वनाशाकडे नेणाऱ्या विकासाचे प्रारूप बदलण्याचा विचार लेखकाने या कादंबरीतून उजागर केला आहे.

'स्फोट' या कादंबरीतून अरुण साधू यांनी लोकसंख्या वाढीच्या स्फोटक स्थितीवर भाष्य केले आहे. या कादंबरीतील संशोधक लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी अमानुष उपाय शोधून काढतो. लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी विविध प्रकारचे प्रयोग करण्यात आले असले तरी त्यातून फारसे यश निष्पन्न होत नाही. या असमाधानातून त्यावर काढलेला उपाय हा मात्र अमानवीय असतो. विज्ञानाचा वापर विवेकाने न केल्यास मानवी सृष्टीच्या नाशासाठी तो कसा केला जाऊ शकतो, यांचे विक्राळ दर्शन अरुण साधू यांनी या कादंबरीतून घडवले आहे.

रेखा बैजल

रेखा बैजल यांनी मराठीत विज्ञानकथा - कादंबऱ्यांचे विपुल प्रमाणात लेखन केले आहे. 'अग्निपुष्प', 'जलपर्व', 'देवव्रत', 'प्रलयंकार', 'प्रस्थान', 'मृत्यू जगलेला माणूस' आणि 'युगावर्त' अशा त्यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत.

एकूणच मराठी विज्ञान कादंबरीतील विविधांगी विषयांना घेऊन महत्त्वपूर्ण लेखन झालेले दिसून येते. परग्रह, अवकाशयान, तंत्रज्ञानाची प्रगती, संदेशवहनातील क्रांती, प्रदूषण, लोकसंख्या विस्फोट, अवकाश प्रवास व परग्रहावरील मानवी वसाहती, कालप्रवास, प्रत्यारोपण, क्लोनिंग, यंत्रमानव, सरोगेट मदर, स्टेट ट्यूब बेबी, स्टेम सेल्स, जीवअनुवंशिकशास्त्र अशा अनेक विषयांचा त्यात समावेश आहे. अशाप्रकारच्या विषयांची मांडणी करताना कादंबरीकाराला केवळ आपल्या कल्पकतेच्या आधारे मांडणी करणे शक्य होत नाही. तर कादंबरीच्या विषयावर आधारित त्या विषयाची शास्त्रीय स्वरूपाची माहिती असणे आवश्यक आहे. इतर प्रकारच्या कादंबरी लेखनात विषय ज्ञानाची माहिती असणे हा ऐच्छिक विषय होऊ शकतो. मात्र विज्ञान कादंबरी

लेखनात विज्ञानविषयांचे पूर्वज्ञान आवश्यक असते. जयंत नारळीकर यांनी अंतराळ जगातील विषयांना हाताळून पृथ्वीवरील सृष्टीच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न मांडला. त्यांच्या मांडणीतून येणारे विषय हे अवकाश यात्रा आणि परग्रहावरील संभाव्य अतिप्रगत सृष्टी या विषयांच्या दृष्टीने कथानक उभे करणारे होते. तर लक्ष्मण लोंढे आणि सुबोध जावडेकर यांनी मानवी समाजाच्या दृष्टीने विज्ञानाचा योग्य उपयोगासंबंधी वेगवेगळ्या विषयांमधून मांडणी केलेली आहे. विज्ञानाची सामाजिकता हा त्यांच्या कादंबरीच्या विषयांमध्ये महत्त्वाचा असणारा घटक आहे. रासायनिक प्रक्रियांमधून मानवी आरोग्यावर होणारे विपरित परिणाम हे केवळ माणसाच्या दृष्टीने हानीकारक नसून सृष्टीच्या तत्त्वानांही त्यामुळे कशी बाधा पोचते याचे विवेचन त्यांच्या मांडणीतून व्यक्त होते. माधुरी शानबाग, रेखा बैजल आणि अरुण हेबळेकर यांसारख्या विज्ञान कादंबरीकारांनीही आपल्या लेखनातून अशाच प्रकारचे विषय हाताळलेले आहेत. हेबळेकर यांनी तर स्त्रीच्या संशोधक होण्याच्या जीवनाला आविष्कृत केले आहे. रूढार्थाने विज्ञान कादंबरीकार नसलेल्या अरुण साधू यांनी विल्यवा आणि स्फोटमधून हाताळलेल्या विषयांमधून आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि त्यातील भांडवली विकास प्रक्रियेचे अर्थ राजकारण यावर प्रकाश टाकला आहे. एकूणच मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात विज्ञान कादंबरीतील विषय प्रतिपादन हे केवळ विज्ञानाच्या शास्त्रीय चौकटीत न अडकता विज्ञानाच्या विवेकी वापरावर भर देणारे आहे. शिवाय सर्वसामान्य नागरिकांच्या जगण्याच्या दृष्टीनेही विचार करणारे आहे. शासनाच्या पातळीवर होणाऱ्या विज्ञानाच्या गैरवापरालाही ते अभिव्यक्त करते. भांडवलशाही आणि साम्राज्यवादी धोरणाकडून होणाऱ्या संशोधनाचा प्रथम लाभार्थी व दुय्यम लाभार्थी कोण याची तौलनिक विचार करण्याचीही दृष्टी त्यातून प्राप्त होते.

मराठी विज्ञान कादंबरीच्या विषय प्रतिपादनासाठी येणारे कथानकही त्याच दृष्टीने उभे करण्यात आलेले दिसून येतात. कथानकात पाल्हाळपणा कमी दिसून येतो. अनावश्यक वर्णनपरता टाळल्या गेल्याने विषयांतर होण्याचा धोकाही टळल्याचे दिसते. असे असले तरी एखाद्या विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील शोध वा संकल्पना यांच्याविषयी वाचकांना अपेक्षित माहिती देणे महत्त्वाचे असल्याने त्या दृष्टीने कथानक पुढेपुढे जाताना माहिती येत राहते. यामध्ये बोजडपणा येत असला तरी ही विज्ञान कादंबरी असल्याचे भान तीव्र असल्यास असा बोजडपणा समजून घेता येऊ शकतो. जयंत नारळीकर, माधुरी शानबाग इत्यादींच्या कादंबऱ्यांमधील कथानकाचा विचार या दृष्टीने करता येऊ शकतो. निरंजन घाटे, बाळ फोंडके आणि अरुण साधू यांच्या कादंबऱ्यांमधील कथानक मात्र बोजडपणाच्या पलीकडे जाऊन वाचकांना अधिक खिळवून ठेवणारे आहे.

विज्ञान कादंबरीतील वातावरण हे संशोधन केंद्र, प्रयोगशाळा यांसह देश विदेशातील, अंतराळातील व परग्रहावरील विविध ठिकाणे, विशिष्ट यान, जीवसृष्टीतील विविध घटक अशा अनेक विज्ञान-तंत्रज्ञानाशी निगडित बाबींनी वेढलेले आहे. कादंबरीत विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाशी निगडित संकल्पना वापरलेली असेल त्यानुसार कादंबरीच्या वातावरणात बदल झाल्याचे दिसून येते. अशा वातावरणामुळेही कादंबरीतील कथन अधिक प्रभावीपणे वाचकांपर्यंत पोहचवण्यास मदत होते. नारळीकर आणि जावडेकर यांच्या कादंबऱ्या या दृष्टीने प्रभावी जाणवतात.

मराठी विज्ञान कादंबरीतील पात्रांची वैशिष्ट्यपूर्णता अनेक बाजूंनी समजून घेण्यासारखी आहे. या कादंबऱ्यातील वातावरण हे प्रामुख्याने भारतीय समाजाच्या पार्श्वभूमीवर आकार पावणारे आहे. त्यामुळे स्वाभाविकच यातील नायक, नायिका व अन्य पात्रेही भारतीय संस्कृतीच्या प्रभावातून घडलेली दिसून येतात. त्यांच्या श्रद्धा, नीतिमूल्ये, जीवनपद्धती अशा अनेक बाबतीत ही वैशिष्ट्ये पूर्णता ठळकपणे दिसून येते. स्पर्धा आणि ईर्ष्येने भरलेली काही पात्रे व्यक्तिगत हिताकरिता मानवी समाजाला विनाशाच्या खाईत ढकलायलाही मागेपुढे पाहात नाही. अशा खल प्रवृत्तीच्या पात्रांमुळे विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा गैरवापर करणाऱ्या मानवी प्रवृत्तीलाच कादंबरीकारांनी पुढे आणले आहे. शास्त्रज्ञ आणि संशोधक म्हणून वावरताना आपल्या नैतिक मूल्यांचेही विवेकाने जपवणूक करणाऱ्यासाठी धडपडणारी काही पात्रे सरकारी यंत्रणेच्या दडपशाहीला कधी प्रत्यक्षपणे तर कधी अप्रत्यक्षपणे विरोध करून आपल्या कार्याला पुढे नेणारी आहेत. जयंत नारळीकर, बाळ फोंडके, लक्ष्मण लोंढे, अरुण हेबळेकर आणि निरंजन घाटे यांच्या कादंबऱ्यांमधील नायकांना असणारी जाणीव ही या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. माधुरी शानबाग यांच्या कादंबऱ्यांमधील पात्रांमध्ये असणारी भावनिक गुंतागुंत अधिक जाणवते. मनोविश्लेषणाच्या दिशेने जाणारी त्यांची पात्रे विज्ञान कादंबरीतील एकूण पात्रांमध्ये वेगळी जाणवतात. तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता आणि उत्कट कारुण्यभाव यांचे मिश्रण असणारी अनेक पात्रे मराठी विज्ञान कादंबरीतून पुढे आलेली आहेत. बुद्धिमत्तेची तडप ही केवळ पुरुषाची मक्तेदारी नसून त्याबाबत स्त्रिया देखील किती प्रभावक्षम आहेत हे सत्य दर्शवणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा मराठी विज्ञान कादंबरीने दिलेल्या आहेत. एन्ही मराठी कादंबरीत स्त्रियांच्या बौद्धिक अस्तित्वाला फारशी अधिमान्यता दिल्याचे दिसून येत नाही. त्या पार्श्वभूमीवर हे महत्त्वाचे जाणवते.

समकालीन निवडक मराठी विज्ञान कादंबरीकारांच्या निवडक कादंबऱ्यांचा आलेख बघता या कादंबऱ्या शक्यतेच्या अगदी नजिक असल्याचा भास वाचकांना होतो. भविष्यकाळात नेमके काय होईल हे सांगणे तसे अवघड आहे; परंतु विज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या शक्यतांचा विचार हा विज्ञान कादंबऱ्यांचा गाभा असल्याचे लक्षात

येते. जैवतंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने तर मानवी संस्कृतीपुढे काही यक्षप्रश्न उभे केले आहे. त्याची जाणीव यातील कित्येक विज्ञान कादंबऱ्यांद्वारे होते. एकंदरीत या विज्ञान कादंबऱ्या विज्ञानांच्या संकल्पनांसह विज्ञान युगातील माणसांबद्दल, त्यांच्यातील परस्पर संबंधांबद्दल, विज्ञानाचे साध्य केलेल्या प्रगतीबद्दल, विज्ञान-तंत्रज्ञानांच्या उपयोगीतेबद्दल बोलतातच; पण त्याचबरोबर मानवाच्या भोगवादी-चंगळवादी अभिलाषेवर अधिक बोलतात. एकंदरीत या कादंबऱ्या कुठे विस्मयचकित करतात, कुठे फ्युचर शॉक देतात तर कुठे मानवतेची कणव निर्माण करतात.

अशाप्रकारे मराठी विज्ञान कादंबरीचा आढावा घेताना असे दिसून येते की, मराठीतील विज्ञान कादंबरी ही हळूहळू अनेक महत्त्वाच्या विषयांना घेऊन विकसित होत आहे. मात्र त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मराठी कादंबरीत वैज्ञानिक संकल्पना असल्या तरी त्याबाबत बदलत्या काळानुरूप अनेक बाबींचा अंतर्भाव वाढणे आवश्यक वाटते. त्या दृष्टीने विज्ञान कथालेखनातील प्रयोगशीलता बघण्यासारखी आहे. मराठी विज्ञान कादंबरी आपले भारतीयपण हे धार्मिक परिप्रेक्ष्यात शोधत असल्यासारखे वाटते. अनेक कादंबऱ्यांची शीर्षके तपासली तरी त्यावर पुराणकथांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. विज्ञानाला अस्मितेच्या अंगाने समजून घेण्यातून असे प्रयत्न होत असावेत, असे जाणवते. मात्र पाश्चात्य विज्ञान कादंबरीत अशी भावुक अस्मिता जपण्याचे प्रयत्न दिसून येत नाहीत. म्हणून प्राचीन गौरवाच्या अनावश्यक अहंगडांतून भारतीयत्वाची सुटका केल्याशिवाय मराठी विज्ञान कादंबरीत येणारे असे संदर्भ पूरक ठरणार नाहीत. एकूणच मराठी विज्ञान कादंबरी ही उत्तरोत्तर निश्चितच विकसित होत गेलेली आहे. मात्र त्यामध्ये बदलत्या वैज्ञानिक जगाच्या विषयांचा समावेश होणे आवश्यक आहे. शेवटी वाचकाला विचार करायला लावणे, त्याला अस्वस्थ करून टाकणे व परिवर्तन घडवून आणणे हाच तर कुठल्याही साहित्याचा हेतू असतो. विज्ञान कादंबरीसुद्धा त्यास अपवाद नाही. म्हणूनच विज्ञान कादंबऱ्यांमुळे मराठीतील कादंबरी वाङ्मयाचे दालन अधिक समृद्ध झाले आहे, हे मान्य करावे लागेल.

○○○

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्युमॅनिटीज आणि सोशल सायन्सेस,
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्र. ५
व्याख्यान क्र. २१
शिक्षणातील भावनिक बुद्धिमत्ता

नमस्कार! भावनिक बुद्धिमत्ता (इमोशनल इन्टेलिजन्स) या विषयावरील ऑनलाइन सत्रामध्ये तुमचे पुन्हा स्वागत करतो. आज शिक्षणातील भावनिक बुद्धिमत्ता (इमोशनल इन्टेलिजन्स इन एज्युकेशन, emotional intelligence in education) या महत्त्वाच्या विषयाचा आपण विचार करणार आहोत. आपण आपल्या शाळेत, महाविद्यालयात, विद्यापीठामध्ये विविध विषय शिकत आलो आहोत, परंतु मागील काही दशकांमध्ये इमोशनल इंटेलिजन्स या विषयावरील एखादा अभ्यासक्रम क्वचितच आपल्याला आढळेल.

(स्लाईड बघा वेळ : ००.३२)

Emotional Intelligence in Education

परंतु, या संकल्पनेच्या उदयानंतर शालेय शिक्षण ते उच्च शिक्षण तसेच विद्यापीठ आणि व्यवस्थापन शिक्षण यांमधून इमोशनल इंटेलिजन्स आढळते का? अलीकडच्या काळात इआय (EI) मोठ्या प्रमाणात भारतात पुढे आले आहे, असे दिसत नाही. एनआयटीज (NITs) आणि आयआयटीज (IITs) यांसारख्या तंत्रशिक्षणामध्येच नव्हे तर सर्व प्रकारच्या व्यवस्थापन शिक्षणामध्ये भारतभरच नव्हे तर जगातही हे शिक्षणाचा भाग बनू शकले नाही.

तर, यावरून इमोशनल इंटेलिजन्सचे शिक्षणपद्धतीतील महत्त्व लक्षात येईल. त्याचे काय महत्त्व आहे? आपण एकेका मुद्याची चिकित्सा करू. तपशीलात जाण्यापूर्वी आपण एक छोटीशी व्हिडिओ क्लिप युट्युबच्या माध्यमातून पाहू. ही क्लिप

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटीज आणि सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मॉड्यूल क्रमांक ५
व्याख्यान क्रमांक २२
विद्यार्थ्यांसाठी इक्यूचे मूल्यमापन

आपले परत स्वागत आहे. तर भावनिक बुद्धिमत्ता (इमोशनल इंटेलिजन्स) या घटकातून काही सर्वसामान्य शैक्षणिक निष्कर्ष काय निघतात याचा विचार करू. उदाहरणांकरिता आमचे लेखन कौशल्य, सादरीकरण कौशल्य, समस्या सोडवण्याचे कौशल्य, आमची नैतिक वागणूक, समूहातील काम, जागतिक दृष्टिकोन, निरंतर शिक्षण आणि विविधतेचे कौतुक आणि विविध दृष्टिकोन भावनात्मक बुद्धिमत्तेमुळे विकसित होतात. परंतु हे लेखन कौशल्य विकसित होते असे आपण केव्हा म्हणता? तर, तुम्ही भावनिक बुद्धिमत्तेच्या माध्यमातून आपले लेखन कौशल्य केव्हा विकसित करता?

(स्लाइड बघा वेळ : ०० : २२)

Emotional Intelligence in Higher Education

Address issues that connect with student success

- Experiencing Stress
- Feeling overwhelmed
- Not getting along with others
- Giving up
- Engaging in destructive behaviors

Address General Education Outcomes

- Writing
- Presenting
- Problem Solving
- Ethical Behavior
- Working in Teams
- Having Global Perspectives
- Lifelong Learning
- Appreciation for Diversity and Diverse Perspectives

(स्लाइड बघा वेळ : ०१ : ०४)

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्युमॅनिटीज आणि सोशल सायन्सेस
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्र. ५
व्याख्यान क्र. २३
भावनिक बुद्धिमत्ता : अध्ययनासाठी नवी दृष्टी

आपले पुन्हा स्वागत आहे. आपण भावनिक बुद्धिमत्तेच्या शैक्षणिक फलश्रुतीबद्दल चर्चा करीत आहोत. तर, आपण इआयमुळे आपले लेखन कौशल्य, सादरीकरण कौशल्य, समस्या निराकरण, नैतिक वागणूक यांना कशी चालना मिळते, ह्याविषयी चर्चा केली. इआयमुळे सांघिक कार्याची परिणामकारकता कशी वाढते, सांघिक कार्याला इआय कशी चालना देते तसेच जागतिक संदर्भात आपण भावनिक बुद्धिमत्तेचा दृष्टिकोन काय आहे, हे आपण अधोरेखित केले. शिवाय जागतिक शांतता आणि समृद्धी प्राप्त करण्यासाठी इआयच्या माध्यमातून कसा वाव मिळतो, हे आपण लक्षात घेतले.

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : २४)

Emotional Intelligence in Higher Education

Address issues that connect with student success

- Experiencing Stress
- Feeling overwhelmed
- Not getting along with others
- Giving up
- Engaging in destructive behaviors

Address General Education Outcomes

- Writing
- Presenting
- Problem Solving
- Ethical Behavior
- Working in Teams
- Having Global Perspectives
- Lifelong Learning
- Appreciation for Diversity and Diverse Perspectives

वेगवेगळ्या राष्ट्रांतील किंवा वेगवेगळ्या संस्कृतींच्या व्यक्तींना परस्परांना समजून घेण्यासाठी त्यामुळे कसा वाव मिळतो? इआय सांस्कृतिक सीमांच्या पलीकडे कसे गेले आहे? आणि एकमेकांना समजून घेण्याची व्याप्ती कशी वाढवित आहे? आणि त्याद्वारे आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण होण्याला चालना देत आहे. तिथेच इआय त्याचे जागतिक उपयोजन विस्तृत करण्यात उपयोगी ठरते. आणि त्यानंतर आम्ही निरंतर शिक्षणासाठी इआय कसे मदत करते, याबाबत चर्चा केली. तर, शिकणे हा मानवी वर्तनातील कमीअधिक प्रमाणातील कायमस्वरूपी बदल असतो, हे आपल्या सर्वांना माहिती आहे का?

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्युमॅनिटीज अॅंड सोशल सायन्सेस
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्र. ५
व्याख्यान क्र. २४
विद्यार्थ्यांच्या यशासाठी इक्यू कौशल्ये

आपले पुन्हा स्वागत आहे. तद्अनुभूतीवरील आपल्या चर्चेपासून पुन्हा सुरू करू. पुढच्या महत्वाच्या इक्यू कौशल्याचे नाव म्हणजे सामाजिक जबाबदारी. एखाद्या व्यक्तीला सामाजिक दृष्टीने जबाबदार कसे बनवायचे, याचे शिक्षण आपण दिले पाहिजे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात बऱ्यापैकी जबाबदारी निर्माण होईल. त्याला नियम व कायदे पूर्वीच समजतील. त्यामुळे समाजातील कोणतेही नियम किंवा अटी यांचे उल्लंघन करण्यापूर्वी तुम्ही तीनदा विचार कराल.

(स्लाइड बघा वेळ : ०० : २२)

Identifying skills successful students have or need to develop

Emotional self-awareness
Self-regard
Assertiveness
Independence
Self-actualization
Reality testing
Flexibility
Problem solving
Stress tolerance
Impulse control
Empathy
Social responsibility
Interpersonal relationship

तर, तुम्ही देशातील एक जबाबदार नागरिक आहात, याची जाणीव, इआय नेहमीच वृद्धिंगत करते. तुम्हाला नियम व कायद्यांचे पालन करावे लागेल. आणि तुम्हाला केवळ तुमची स्वतःचीच नव्हे तर इतरांचीदेखील काळजी घेणे आवश्यक आहे.

(स्लाइड बघा वेळ : ०१ : ११)

भावनिक बुद्धिमत्ता
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटीज अॅड सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मॉड्यूल क्रमांक ५
व्याख्यान क्रमांक २५
आरोग्य आणि कल्याण यांमधील इआय

सुप्रभात! भावनिक बुद्धिमत्तेबाबत सुरू असलेल्या सत्रामध्ये आपले पुन्हा स्वागत आहे. तर, या वर्गामध्ये आपण भावनिक बुद्धिमत्ता, मानसिक आरोग्य आणि कल्याण या तीन महत्त्वाच्या संकल्पनांबद्दल चर्चा करणार आहोत. तर, तीन भिन्न वातावरणाच्या क्षेत्रात ही संकल्पना आणण्याचा आपण प्रयत्न करणार आहोत. आपल्या व्यक्तिगत जीवनात त्याला आपण काय म्हणू तर घरी आणि शाळेच्या वातावरणात या तीन संकल्पनांचा काय उपयोग आणि परस्पर संबंध आहे?

(स्लाइड बघा वेळ : ०० : २२)

Emotional Intelligence, Mental Health and Well-Being

Dr. Rabindra Kr. Pradhan
Associate Professor
Indian Institute of Technology Kharagpur

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्युमॅनिटिज अँड सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्रमांक ६
व्याख्यान क्रमांक २६
आरोग्य आणि कल्याण यांमधील इआय (मागील व्याख्यानावरून पुढे)

भावनिक बुद्धिमत्ता, आरोग्य आणि कल्याण यांतील परस्पर संबंधावरील अगोदर सुरु असलेली चर्चा आपण पुढे नेऊ. तर, आणखी इतर काही अभ्यास विज्ञानाच्या शोधपत्रिकांमधून आढळतात. २००६ मध्ये जर्नल ऑफ सायकोपॅथॉलॉजी अँड बिहेव्हिअरल असेसमेंट, अंक २८ यामध्ये एक अभ्यास प्रकाशित झालेला आहे.

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : २४)

Summerfeldt, Kloosterman, Antony, Parker
Jr. of Psychopathology and Behavior Assessment, Vol. 28, 2006

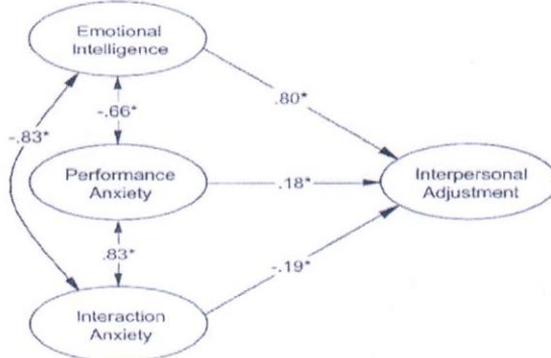

Fig. 4. Relationship of emotional intelligence and social anxiety factors to interpersonal adjustment. (* $p < .05$).

त्यामधून संशोधकांनी परस्पर समायोजनाशी संबंधित भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सामाजिक चिंता घटक, यांतील परस्पर संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. भावनिक बुद्धिमत्ता, एखाद्या व्यक्तीच्या परस्पर समायोजनावर कसा परिणाम करते, हेदेखील या अभ्यासातून दिसून येते. तथापि, एखाद्याचे समायोजन वर्तन हे एखाद्या व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्याच्या स्थितीचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य किंवा चांगले सूचक आहे .

(स्लाईड बघा वेळ : ०१ : ०२)

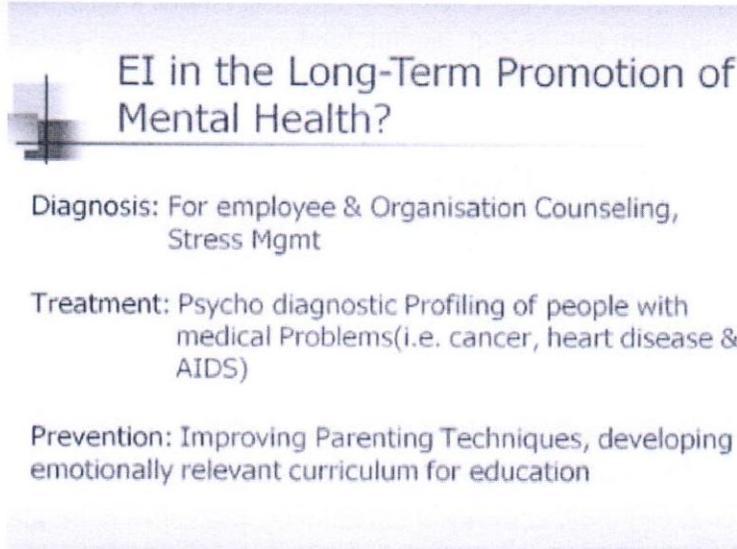
इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटिज अँड सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्रमांक ६
व्याख्यान क्रमांक २७
इआय आणि सांस्कृतिक समायोजन

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि आरोग्य आणि कल्याण यांच्या दीर्घकालीन पुरस्कारावरील सुरु असलेल्या चर्चेकडे पुन्हा वळू. आपण एखाद्याच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा एक्स-रे कसा काढायचा त्याचा विचार करत होतो. त्या संदर्भात आपण वोंग आणि लॉ यांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता आणि बारऑनच्या इक्यूआय यांचा विचार केला. तुम्हाला जर संधी मिळाली तर रॉबर्ट ए. बारऑन याने विकसित केलेली भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी करून घ्यावी, अशी मी सर्वांसाठी शिफारस करतो.

त्यावरून तुमच्या भावनिक बुद्धिमत्तेची स्थिती स्पष्ट होईल आणि ज्या वेळी तुम्ही भावनिक बुद्धिमत्तेची संकल्पना ज्ञात असलेल्या एखाद्या मानसशास्त्रज्ञास समुपदेशनासाठी भेटाल त्या वेळी तो तुमच्या प्रगतीसाठी तुम्हाला योग्य मार्गदर्शन करील. तर तुम्हाला लक्षात आले असेल की प्रत्येक संस्थेने, भावनिक बुद्धिमत्तेचे निदान करून घेतले पाहिजे.

(स्लाईड बघा वेळ : ०१ : ११)

EI in the Long-Term Promotion of Mental Health?

Diagnosis: For employee & Organisation Counseling, Stress Mgmt

Treatment: Psycho diagnostic Profiling of people with medical Problems(i.e. cancer, heart disease & AIDS)

Prevention: Improving Parenting Techniques, developing emotionally relevant curriculum for education

निदानानंतर तुम्हाला तुमच्या कर्मचाऱ्यांच्या स्थितीविषयी कळू शकेल. त्यामुळे तुम्ही निम्न इआय गट तयार कराल. मूल्यमापनानंतर तुम्ही इआयचा एक्स-रे बनवाल.

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटिज अँड सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्रमांक ६
व्याख्यान क्रमांक २८
कामाच्या ठिकाणी इआय

काही इतर क्षेत्रांमध्येदेखील भावनिक बुद्धिमत्ता चांगल्याप्रकारे उपयोगात आणल्या जाऊ शकते. उदा. संघर्ष मिटविणे, संस्थांमधील व्यक्तींची, परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता कशी वाढवायची? आणि बदलासाठी सामाजिक सहकार्य कसे मिळवायचे? संस्थांमधील समस्या कशा हाताळायच्या?

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : २१)

Training of Emotional Intelligence

1. Teaching Life Skills/ Socio-Emotional competencies: Assertiveness, Self confidence, Decision making, Emotional Self awareness, Social Skills
2. Health Promotion, Problem Prevention/ Risk Reduction Skills: Alcohol, Tobacco, Drugs, Violence, AIDS, STD, Premature Sex Behaviour, Delinquency, Suicide and Positive Behaviour
3. Conflict Resolution and Coping and social support For Transitions and Crisis
4. Positive Contributory Services: Within Class and Cross-age tutoring and Mentoring class room , school, community service, service as peer mediators , assistance for poor students, orientation for new students;

अलीकडेच, रुदलेस हँडबुक ऑफ सायकॉलॉजिकल रेझिलियन्स या पुस्तकात माझे एक प्रकरण प्रकाशित झाले. यात मी, संकट काळात स्वतःला सावरून उभी राहणारी काटक संस्था कशी निर्माण करायची, यावर एक शोधनिबंध प्रकाशित केला. ह्या जागतिक संकटामध्ये, अनेक संस्थांना, नेतृत्वाची समस्या, कामगिरीचे आव्हान, गुणवत्ता टिकवून ठेवण्याचा प्रश्न अशा समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे, असे आम्ही नेहमीच बघितले आहे.

तर, या संस्था तग कशा धरू शकतील? किंवा त्या हे प्रश्न कशा हाताळतील? जागतिक बाजारात स्वतःची ओळख त्या गमावून बसतील का? तर, संस्थात्मक काटकपणा निर्माण करणे, हे तवढेच महत्त्वाचे आहे. संस्थात्मक काटकपणा

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटिज अँड सोशल सायन्स
इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्रमांक ६
व्याख्यान क्रमांक २९
भावनिक बुद्धिमत्ता आणि आनंदी सकारात्मक मानसशास्त्र

शुभ सकाळ! आपल्या भावनिक बुद्धिमत्तेवरील व्याख्यान सत्रात तुमचे पुन्हा स्वागत आहे. तर, भावनिक बुद्धिमत्तेच्या उपयोजनाबाबत आपल्या सुरु असलेल्या चर्चेत, आज आपण एका महत्त्वाच्या क्षेत्राचा विचार करणार आहोत. ते म्हणजे एखाद्या संस्थेला भावनिक बुद्धिमत्तापूर्ण बनविणे. या ठिकाणीच भावनिक बुद्धिमत्ता सर्वाधिक उपयोगात आणली जाते.

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : २३)

तर, आपण भावनिक बुद्धिमत्तापूर्ण संस्था कशी निर्माण करू शकतो?

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : ५०)

इमोशनल इंटेलिजन्स
प्रो. आर. के. प्रधान
डिपार्टमेंट ऑफ ह्यूमॅनिटिज अँड सोशल सायन्स
इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, खरगपूर

मोड्यूल क्रमांक ६
व्याख्यान क्रमांक ३०

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि आनंदी सकारात्मक मानसशास्त्र (मागील व्याख्यानावरून पुढे)

तर, आपले पुन्हा स्वागत आहे. सकारात्मक मानसशास्त्राची आणखी काही बाबतीत असलेली गरज अधोरेखित करू या. आपल्याला या अभ्यासशाखेची तातडीने का गरज आहे? विकृतिशास्त्रीय शोधांपैकी (पॅथॉलॉजिकल एक्सप्लोरेशनमध्ये) काही शोध हे मानसिक आजार बरे करण्याविषयीचे आहेत. तर, लोकं एका बाबतीत विचार करतात की, मानसिक आजार नसलेले व्यक्ती सामान्य व्यक्ती म्हणून का विकसित होऊ शकत नाहीत? तर, नकारात्मक गोष्टीपेक्षा सकारात्मक घटना, माहिती, प्रक्रिया आणि संवाद हे अधिक वारंवार आढळले पाहिजे.

(स्लाईड बघा वेळ : ०० : २१)

Why Do We Need Positive Psychology?

Psychology had three distinct missions: curing mental illness, making the lives of all people more productive and fulfilling, and identifying and nurturing high talent.

Psychologists as 'pathologists'.

Failed to address the improvement of normal lives and the identification and nurturance of high talent.

Positive events, information, processes, and interactions simply occur more frequently than negative ones.

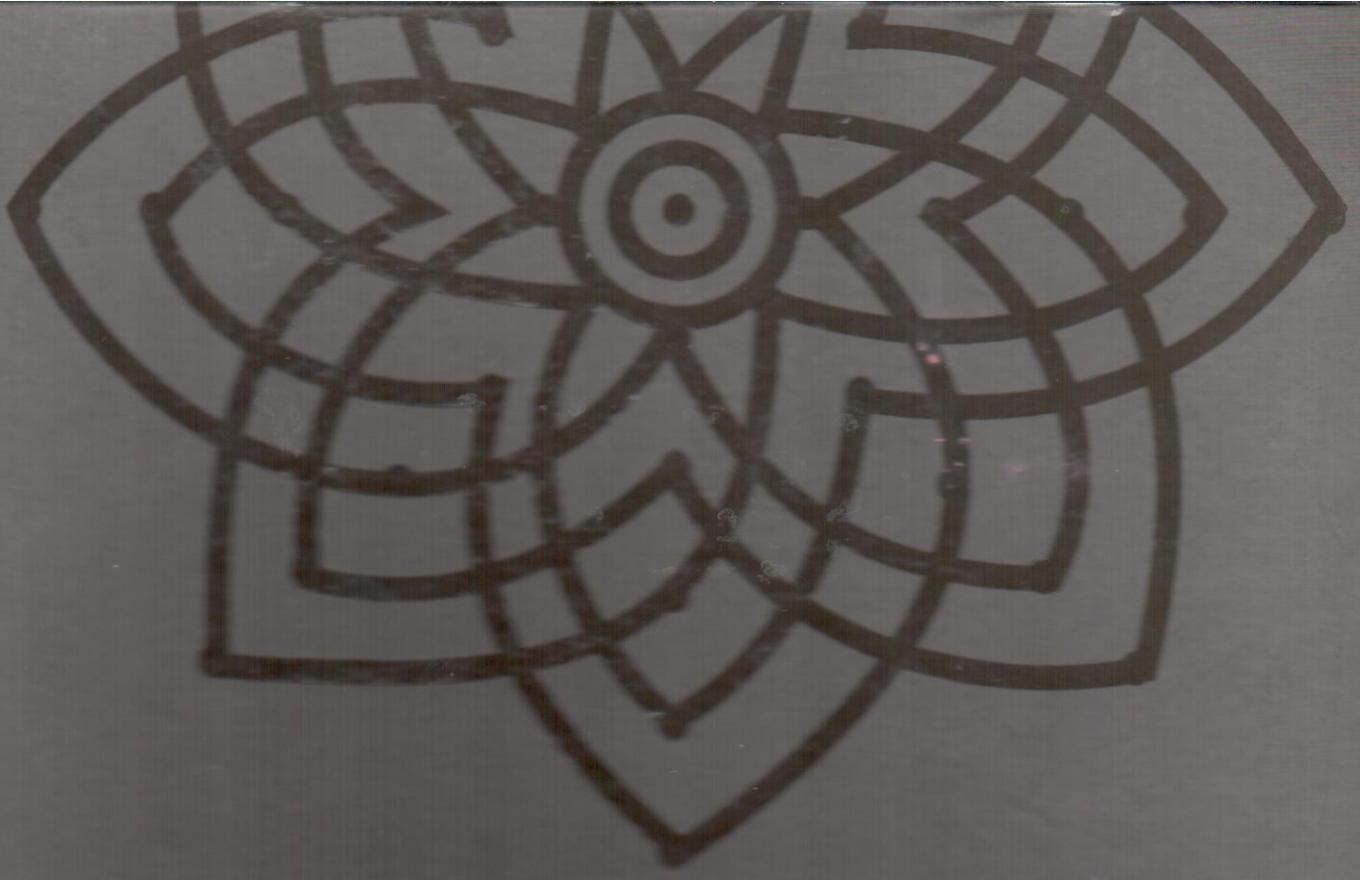
Negative interactions occurred an average of 5.9 times and the positive interactions occurred an average of 19.0 times. This yielded a ratio of 3.2 positive events for each negative event (Gable, 2000).

Negative information, events, and interactions become the figure to the positive ground.

Because positive processes occur more often, their impact on long-term outcomes may even greater, despite the more subtle impact of any single positive process.

परंतु, ह्या गोष्टींविषयी कोणीही काळजी घेत नाही. आपल्या सोबत दर क्षणाला अनेक सकारात्मक गोष्टी घडत असतात. आपण त्याकडे लक्ष देत नाही. त्यांना आपण घट्ट पकडून ठेवत नाही. ज्या वेळी आपण ते करायला तयार होऊ, त्या वेळी आपण अधिक चांगल्या स्थितीत असू. आमच्या सध्याच्या स्थितीत, त्यामुळेच आम्ही, ज्या ज्या वेळी तणाव निर्माण होतो, त्या त्या वेळी त्याला कसे हाताळायचे, याचा विचार करतो. त्यातून बाहेर येण्यासाठी कधी कधी

अज्ञातवास

एक काव्यखंड भाग एक

सी. एल. कुलकर्णी

शब्दमल्लार

प्रकाशन

अज्ञातवास - एक काव्यखंड (भाग - १)

चारुदत्त (सी.एल.) कुलकर्णी

१०, शृंगेरी अपार्टमेंट, गुरुद्वारा रोड, जुना आग्रारोड,
नाशिक - ४२२००२

© चारुदत्त (सी.एल.) कुलकर्णी

मोबाईल नं. ९८२३०७५५३८

संपादक

डॉ. मोना चिमोटे

कला संपादक

धनंजय गोवर्धने

प्रकाशन दिनांक

१५ जुलै २०१८

मुखपृष्ठ

सी.एल. कुलकर्णी

प्रकाशक

शब्दमल्लार प्रकाशन

६अ, चौथा मजला, प्रभू ऑर्बिट,

कालिदास कलामंदिराजवळ, नाशिक.

दूरध्वनी - ०२५३-२५००१११.

किंमत

₹. ७५०/-

संपादकीय

चारुदत्त लक्ष्मण कुलकर्णी उर्फ सी.एल.कुळकर्णी उर्फ आम्हा चिमोटे कुटुंबियांचे चारुदादा उर्फ कवी अज्ञात. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचे धनी असणारे एक हरहुन्नरी कलावंत! कुलकर्णी आणि चिमोटे परिवारात ते लहानाचे मोठे झालेत. मोठे होत जाताना स्वतः जगलेल्या व अनुभवलेल्या सुखद आणि दुःखद क्षणांना त्यांनी अगदी उराशी कवटाळून ठेवले. त्यांच्या सहवासात आलेल्या व्यक्तींकडून, सभोवतालच्या निसर्गाकडून, मित्र आणि समाजाकडून त्यांनी अनेकानेक सुंदर विचार निघतक अगदी शोषून घेतलेत. त्यातूनच त्यांच्या अंतरंगातला कलावंत पोसला गेला. विकसित होत गेला आणि यशस्वी ठरला.

कवी अज्ञात उर्फ चारुदादा हे रूढार्थाने कवी नाहीत. साहित्याचे अभ्यासकही नाहीत. मुळात ते इंजिनीअर आहेत. नाशिकसारख्या सांस्कृतिक शहारात रहात असल्याने कळत-नकळत त्यांचेवर सांस्कृतिक-साहित्यिक संस्कार झाले आहेत. घरातील वातावरण अत्यंत सत्शील असल्याने त्यांची सात्विक मनोवृत्ती आपसूकच जोपासली गेली.

त्यांच्या घरातील सगळे सदस्य हे कलासक्त होते. वडील उत्तम बासरी वाजवायचे. आई (ताई आल्या) स्वतः उत्तम गायक होती. शिवाय विविध हस्तकलांमध्ये पारंगत होती. लोकरीचे विणकाम, शिवणकाम, क्राफ्टच्या बाहुल्या बनविणे, तऱ्हेतऱ्हेचे रुखवत तयार करणे, अशा अनेकविध कलांमध्ये ती सतत व्यस्त असे. सांसारिक जबाबदाऱ्या चोख बजावताना स्वतः मात्र ती या कलेतून अभिव्यक्त होत असे. तिच्यातील कलावंत असण्याचा संस्कार चारुदादांवर नक्कीच

झाला. त्यांची बहीण शीलाताई ही तर उत्तम चित्रकार आहे आणि व्हायोलीन शिकली आहे. भाऊ डॉ.संदीप कुलकर्णी व्यवसायाने डॉक्टर असला तरी तो सतार शिकलेला आहे. अशा विविध कलांची आवड जोपासणाऱ्या कलासंपन्न कुटुंबाची पार्श्वभूमी कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाला लाभली. परिणामी त्यांच्यातील कलावंत घडत जाण्याला या बाबी पूरक ठरल्या.

कवी अज्ञात उर्फ चारुदादा यांच्यातील कलावंताने त्यांना नानाविध कलांकडे खेचले. ते स्वतः तज्ज्ञ इंजिनीअर तर आहेतच सोबत उत्तम चित्रकारही आहेत. ते स्वतः सुरेल गातात. शिवाय मूर्तिकला, शिल्पकला यामध्ये ते रमतात. स्मृतिचिन्हे बनविण्याचा व्यवसाय त्यांनी स्वतःहून स्वीकारला आणि त्यात प्रचंड लौकिक मिळविला. फोटोग्राफी, संगीत, ललित लेखन या कलांमध्ये त्यांना गती आहे. ते कवीही आहेत. अभियांत्रिकीचे शिक्षण घेताना ते जादूचे प्रयोग करीत असत. विविध प्रकारच्या वेशभूषा आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे आवाज काढणे यांसारख्या कलेतही ते हरवून जात. ते उत्तम क्रीडापटू आहेत. मल्लखांब, डबलबार या क्रीडाप्रकारात त्यांनी नैपुण्य प्राप्त केले होते. त्यांनी व्यायामाचे विविध प्रकार हाताळले आहेत आणि त्यात नैपुण्यही मिळविले आहे. लहानपणी घरातील धार्मिक व संस्कारशील वातावरणात त्यांची वाढ झाली. आई-वडिलांकडून इसापनिती, पंचतंत्र, रामायण, महाभारत इत्यादींमधील कथा ऐकताना नैतिक मूल्यांचा संस्कार त्यांच्यावर आपसूक होत गेला. हीच वृत्ती त्यांनी आयुष्यभर जोपासली. रक्ताची नाती त्यांनी

- जीवनाचा उत्तररंग आणि हे अवस्थांतर काळजाला अस्वस्थ करणारेही आहे. पण तेच अपरिहार्य म्हणूनही सहन करण्यास बाध्य आहे. मुक्तीचा भाव व्यक्त होताना वैराग्याच्या खुणाही त्यांच्या कवितांमधून व्यक्त होतात.

एक एक जडले पाऊल
पाकळी फुलाच्या देही
उन्मळून गेली स्वप्ने
गवसले न उरले कांही

(मुक्ती)

१५४२ - अनन्यशर काव्यसंग्रह

- मुक्तीचा हा रंग जीर्ण देहातील चैतन्यमार्गी भाव व्यक्त करतो. भोगांचे सर्ग वितळणे, पाशजराही विरघळणे याबाबी जीवनाचा निसटता किनारा दर्शविणारा आहे. आयुष्याच्या उत्तरकाळात कवीच्या मनात चालणारी पूर्व स्मृती आणि भावी अनिश्चितेची भाव आंदोलने अनेक कवितांमधून व्यक्त होतात. त्यात कधी आईचे वात्सल्य आहे. तर तर कधी अमानिक प्रियेच्या दूरवरील हाका आहे. कधी समाजातील वैषम्याने भरून येणारे ऊर आहे. तर कधी नव्या आशेची रुजुवात करण्याचे धाडस आहे. अशा अनेक बाजू या कवितांमधून पुढे येतात. जीवनाचा प्रवास करीत असताना बालपणात जाऊन उर्जा मिळवणारे मानवी मन काही कविता पुढे आणतात. 'हाक' कवितेत कवी म्हणतो,

क्षणात सरला शीतल वाळा
मंद झुळूक हो तप्त उन्हाळा
छत्र शिरावरचे की उडाले
हाक एकू ये बाळा बाळा

(हाक)

२६६ - अनुकंपा काव्यसंग्रह

आपल्या सर्वस्वाला व्यापून असणारे आईचे अस्तित्व आणि तिच्या निघून जाण्याने आलेले भावनिक कोलमडणे या स्थितीत केवळ तिच्या वात्सल्यपूर्ण हाकांचे बळ कवी जकट आहे. कवीच्या दृष्टीने जगण्याला उभारी मिळणारी ती सिंदोरी आहे. स्वतःची संवाद साधताना, स्वतःच्या कृतिउत्तीचे परीक्षण करण्याची आगळीवेगळी किमया हे कवीचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे स्वतःचे योग्य मूल्यमापन

कवीला शक्य बनते.

जीवनातील विविध अवस्थांचे भावपूर्ण दर्शन हे या कवितांचे वैशिष्ट्य आहे. हर्षखेदाचे, प्रेम आणि दुराव्याचे असे नानाविध भाव त्यांमधून व्यक्त होतात. व्यक्ती जीवनाच्या विविध भावपदरांना व्यक्त करण्याची कवीची क्षमता विलक्षण आहे. या कवितेतील संवाद हा स्वतःशीच आहे. असे असले तरी हा आत्मसंवाद केवळ व्यक्तीनिष्ठ राहत नाही. तो सर्वात्मक रूप धारण करतो. त्याचे सामान्य अनुभवात रूपांतर होते. तरी त्यातील अन्यनत्व टिकून राहते, हे विशेष होय. ही कविता म्हणजे जीवनातील विविध नात्यांचा कोलाज आहे. जीवनप्रवासात त्यातील काही अधिक गडद बनतात. तर काही धूसरही होत जातात. त्या सर्वांच्या खुणा मात्र कवी मनात कायम घर करून राहतात. त्यातूनच या कविता संवादी बनतात. प्रांजळपणाने जगण्याची निरायम ओढ या कवितेचे अंतरंग आहे. अनेक कवितांमधील तरल संवेदन त्याचे प्रतिबिंब आहे. अभिनिवेशाला स्वतःवर अतिक्रमण करून देणारी ही कविता अंतरमनांच्या हाकांना उजागर करणे धन्य मानते. हळव्या मनाने उराशी जपलेल्या बालपणापासूनच्या अनेक स्मृतींच्या नादाने या कवितेला एक अंगभूत लय गवसलेली आहे. त्यामुळे त्यातील काव्यमयता चटकन भावणारी आहे. जीवनावर असणारे कवीचे उदंड प्रेम अनेक कवितांमधून अगदी सहजगत्या व्यक्त होते. त्याची एक बाजू म्हणून क्वचित प्रसंगी समाजातील अनिष्टामुळे येणाऱ्या अस्वस्थतेचा उद्वेगही व्यक्त होतो.

माणूस म्हणून असणारे आपले अस्तित्व हे चांगल्या-वाईट गुणांनी भरलेले असते. तरी त्यातील सद्गुणांचा विकास त्यांच्या कवितांचे प्रवाहीपण कायम ठेवते. जगण्याला समजून घेण्याची कायम तत्पर अशी जिज्ञासा अनेक भाव प्रकट करते. कवी अज्ञात यांच्या कवितांमधून असे निरनिराळे भाव आणि संवेदन समजून घेता येतात. कवितेची लय, नाद आणि छंद यांचा आस्वाद घेता येतो. मी विधायक, अश्वासक आशय वाचकांना समृद्ध करत नेतो... कवी अज्ञात आपल्या भावनांना आणि संवेदनांना व्यक्त करण्यासाठी ज्या प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या माध्यमातून बोलतात तो एक वस्तूपाठ म्हणून अभ्यासकांना निश्चितच प्रेरणादायी होईल. भावी कवींच्या पिढीसमोर हा आदर्श नक्कीच दिशादर्शक ठरेल असा मला विश्वास वाटतो. अशा या कवितांचे तीन काव्यखंडात प्रकाशन होत आहे, ही आनंदाची बाब आहे. या खंडांचे स्वागत वाचक करतील, अशी खात्री आहे.

डॉ. मोना चिमोटे

पदव्युत्तर मराठी विभाग

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

International Conference on

WOMEN EMPOWERMENT & LEADERSHIP

Know Your Potential :

Your Potential is Limitless

In commemoration of
Golden Jubilee Year

On 26th and 27th
November, 2018

Organized By

Gondia Education Society's

DHOTE BANDHU SCIENCE COLLEGE, GONDIA 441614, MS

College with Potential for Excellence, Center for Higher Learning & Research,
UGC Community College, Reaccredited Grade 'A+' by NAAC, Bengaluru
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur

ABSTRACTS BOOK

International Conference on **WOMEN EMPOWERMENT & LEADERSHIP**

Know Your Potential : Your Potential is Limitless

On 26th and 27th November, 2018

Organized By

Gondia Education Society's

DHOTE BANDHU SCIENCE COLLEGE, GONDIA 441614, MS

College with Potential for Excellence, Center for Higher Learning & Research,
UGC Community College, Reaccredited Grade 'A' by NAAC, Bengaluru
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur

Editorial Board

Chief Editor

Dr. Anjan Naidu

Principal,
Dhote Bandhu Science College Gondia.

Executive Editors

Dr. Prashant Shahare

Dr. S. D. Tambekar

Publisher

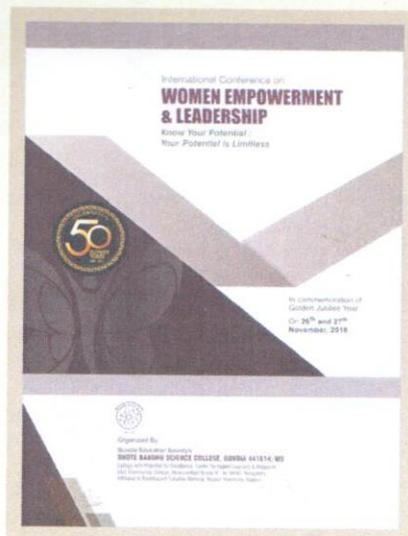
Principal
Dhote Bandhu Science College, Gondia,
State MH, India.

Date of Publication

26th November 2018

Printer & Designer

AdArts, Nagpur

43	Jogdand G.G, Hembade A.S and Niras V.V	Women's participation and decision making in dairy farming in marathwada region of Maharashtra state	43
44	डॉ. दया पांडे	21 व्या भातकात स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा.	44
45	Padmavathi Rao and Aparna Yadav	Tribal women practitioners of folklore medicine in Bhojapur, Bhandara District - A case study	45
46	Dr. Sanjaykumar H. Shamkuwar	Women Empowerment and Legal Aspects: A Perspective	46
47	Dr. Shilpa Sarode	Indian Women Farmers: Empowerment and Recognition	47
48	D.S. Kulkarni and M.M. Chimote	LEANING TOWARDS ACADEMIC LEADERSHIP	48
49	प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	घरगुती हिसाचार	49
50	Sanyogita Deshmukh	Nutritional Status of Rural Women in Reproductive Age	50
51	Prof. Amol C. Indurkar	Empowerment of women through Indian writing in English: A study of female Fiction Writers	51
52	Dr. Aruna Gajbhiye	From grim Past and Present to a Dream Destination of Safety, Dignity and Equality	52
53	Padmavathi Rao and Aparna Yadav	Role of tribal women as a traditional medical healer from Koknagad village, Bhandara Taluka.	53
54	डॉ. साधना विजय लांजेवार	महिला सबलीकरण आणि नेतृत्व	54
55	V. D. Sharma and M. M. Thakare	Generalized Laplace-Finite Mellin Transform and its Adjoint Operators	55
56	N. A. Ghanwate	Biofilm eradication studies on uropathogenic <i>E. coli</i> using Ciprofloxacin and Nitrofurantoin	56
57	Sneha S. Jaiswal and Pranita A. Gulhane	Prevalence of <i>Pseudomonas</i> sp. in urine samples of female students and their anti-drug potential against some common antibiotics.	57
58	Dr. Priya D. Wanjari	Mapping the Women's Status in 21 st Century	58
59	Jyotsna Timande Mahakalkar and Leena Bhagwatrao Taywade	Women Empowerment in Indian villages	59
60	डॉ. निर्मला सिंह कु. पूजा जायसवाल	“ग्रामीण मजदूर महिलाओं में स्वास्थ्य एवं पोषण संबंधित समस्यायें तथा शासकीय योजनाओं का अध्ययन”	60
61	डॉ. विद्या रतन काठोके	स्त्री-पुरुष समानता, स्वतन्त्रता एवं स्त्री सभाक्तीकरण – एक चिन्तन	61
62	प्रा. संगीता अरभरकर	रित्र्याकरिता सुधारित हिंदू वारसा कायदा	62
63	Dr. Dharmesh V. Dhawankar and Gauri A. Thakare	Liberty of Women to Choose Their Career	63
64	Dr. Dharmesh Dhawankar and Vinit Beley	Coverage of Women's Issues in Indian Television News Media	64
65	Dharmesh V. Dhawankar and Miss Nidhi Wairagade	“#MeToo campaign serves a functional platform for women to express misconduct: A study on college girls students of West Nagpur.	65
66	Alka W. Patil	Women Empowerment and Domestic violence	66
67	Dr. K. P. Ghoshal	A Review Article on Women Empowerment.	67

LEANING TOWARDS ACADEMIC LEADERSHIP

D.S. Kulkarni and M.M. Chimote

Department of Zoology, Bharatiya Mahavidyalaya, Amravati
Department of Marathi, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati
deeplaxmi26@rediffmail.com

Abstract: Indian higher education sector has significant increase in percentage of women teachers in last few years. However, the information fetched on the academic leadership from the secondary data sources represents extremely low women share in terms of leadership positions. In this article we aim to investigate the possible reasons for gender inequality in academic leadership and the ways to improve the potential of the aspirant women leaders. It is concluded that women faculty empowerment through sensitization, motivation and awareness is needed to confiscate this gender inequality. With women friendly workplace atmosphere and social patronage will improve the pace of women leaning towards academic leadership.

Keywords: *India higher education, women leadership, awareness, empowerment*

अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे
९२ वे अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, यवतमाळ

गोंडण

२०१९

अरुणा ढेरे यांचे साहित्य प्राचीन-आधुनिकतेची अभिजात वीण

डॉ.मोना चिमोटे
अमरावती
९४२२१५५०८८

लोकसंस्कृतीचे उपासक, संशोधक आणि समीक्षक ऋषितुल्य रा. चिं. ढेरे यांचा समृद्ध वारसा लाभलेल्या ज्येष्ठ लेखिका अरुणा ढेरे यांची यवतमाळ येथे संपन्न होणाऱ्या ९२व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी सर्वानुमते निवड झाली, ही अतिशय गौरवाची बाब आहे.

संस्कृत साहित्याच्या व्यासंगी उपासक असणाऱ्या माता-पित्याच्या संस्कारात त्यांची जडणघडण झाली. त्यांनी या ईश्वरी प्रसादाचे सोने केले. ज्ञान-साधना आणि प्रतिभा या त्रयींच्या संगमातून त्यांनी कवयित्री, कथाकार, ललितगद्यकार, संशोधक, समीक्षक, अनुवादक, संपादक आणि वैचारिक लेखिका म्हणून स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. लोकपरंपरांना समजून घेत नव्या काळात त्याचा अर्थ शोधण्याचा त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यात प्राचीन आणि आधुनिक यांच्या समन्वयाचे अभिजात दर्शन घडते.

अरुणा ढेरे यांचे प्रारंभ (१९८६), यक्षरात्र (१९८७), मंत्राक्षर (१९९०), निरंजन (१९९४), जावे जन्माकडे (१९९८), निळ्या पारदर्शक अंधारात (२००४) हे सहा कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. अरुणा ढेरे यांच्या कविता वर्तमान स्त्रियांच्या अनेक जीवनानुभवांना अभिव्यक्त करतानाच आदिम अस्तित्वाच्या खुणाही चपखल टिपतात. स्त्रीत्वाच्या लक्षणीय रूपांचे मनोज्ञ दर्शन त्या घडवतात.

प्रेम हा त्यांच्या कवितांचा स्थायी भाव आहे. स्त्री-पुरुषातील विविध प्रेमानुभाव त्यांच्या कवितेत प्राधान्याने येतात. त्यांच्या कवितेतील प्रेमाच्या भावभिव्यक्तीचे शारीरसंदर्भ जितके तरल आहेत, तितकेच या संदर्भापलीकडे गेलेल्या निराकाराची अनुभूतीही उत्कट आहे. अशी अभिव्यक्ती ही वर्तमान काव्यलेखनात दुर्मीळच मानावी लागते. अरुणा ढेरे यांची कविता समकालीन मराठी कवितेतील सामाजिकता आणि अर्थ-राजकीय भाष्याप्रमाणे सटीक नसली तरी तिचा स्थायी भाव मानवतेचाच आहे. एखाद्याविषयी वेदनेने हळहळणारे त्यांच्या कवितेतील मन हे विश्वबंधुत्वाच्या जाणिवांनाच आविष्कृत करताना जाणवते.

विद्रोहाचे संयतपण हे त्यांच्या कवितांचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. त्यांच्या कवितेतील स्त्रीला दुःखाची तीव्रमय जाणीव आहे. या जाणिवेचे स्वरूप काही वेळा व्यक्तिगत तर काही वेळा सामाजिक असे असते. मात्र दुःख निर्मूलनासाठीचे आततायीपण त्यांची कविता बाळगत नाही. दुःखाला धाडसाने सामोरे जाण्याचे धैर्य बाळगणारी त्यांची कविता असंवेदनशीलतेची करडी नजर भिडवते. त्यांच्या कवितांचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिच्यात पौराणिक स्त्रीच्या हर्ष-खेदाचे अनेक उदासे आहेत. कारुण्याची अनेक रूपे त्यातून उलगडतात. मौखिक साहित्यातील स्त्रियांचे उमलणारे आणि धगधगते हृद्यही त्यांच्या कवितांमधून सळसळून व्यक्त होते. मराठी मातीचे गुणधर्म घेऊन भारतीय संस्कृतीचे स्त्रीत्व त्यांच्या कवितांमधून कायम दरवळत राहते. या दृष्टीने खालील ओळी अधिक प्रत्ययकारी वाटतात :

‘गोपवं रेखलेल्या अंगणाचं नू शेवग्याच्या नाजूक चवरीचं
घर सोडून सहज होता येत नाही परदेशी
की वणवण फिरणाऱ्या सुखाच्या स्वप्नांकडे पाठ फिरवून
माजघरात वळवता येत नाही निश्चित कुशी’
(‘मी काय करू?’: निरंजन, सुरेश एजन्सी, पुणे, पृ. क्र. १५)

त्यांच्या कवितेतील सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ आणि बदलत्या मानवी मनाच्या स्पंदनाची नजाकत विलक्षण आहेत. ती रूढ मार्गी नसल्याने अधिकच उठावदार बनतात. लोकगीते आणि लोककथांचे लावण्य अंगी ल्यायेली त्यांची कविता आधुनिक स्त्रीच्या स्वाभाविक उर्मिला अभिव्यक्त करते. संपत जाणारे संचित, पुरेपणाचा चंद्र, निरोप, जनी, रंग महाली विदूच्या, बायका, अनय, असमंजस भोगणे, मायाबाई, प्रेम म्हणजे, सूळ, सरली वो रात, देवतळे, या इतुक्या जवळपणी, जमीन उत्सव करतेय, पुरता तू छद्दी अशा अनेक कविता या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

अरुणा ढेरे यांनी बालकवितांचेही लेखन केले आहे. त्यांचे सुंदर जग (१९९५) व मामाचं घर (२०११) हे कवितासंग्रहही या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. खरे म्हणजे कवी म्हणून कवीकडून कविता मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या जातात. त्यांमधून समाज वास्तवाचे भान देणे व भावनाभिव्यक्ती अधोरेखित करणे हा हेतू साध्य होतो. पण त्याचबरोबर उत्तम कवींची ही सांस्कृतिक जबाबदारी असते की त्यांनी बालकवितादेखील लिहायला हव्यात. पण ते फारसे कुणाला शक्य होत नाही. अरुणा ढेरे यांनी मात्र अतिशय निरागस भावातून या कविता

अरुणा ढेरे यांच्या विपुल लेखनात काळोखाचे कवडसे (१९८७) हे समीक्षालेखन आणि लोकसंस्कृतीची रंगरूपे (१९९०), लोक आणि अभिजात (१९९३), आठवणीतले आंगण (१९९९) हे लोकसाहित्यविषयक लेखन अनन्यसाधारण आहे. लोकसंस्कृतीचे गाढे अभ्यासक म्हणून ख्याती असणाऱ्या रा. चिं. ढेरे यांच्या कन्या म्हणून त्यांनी केलेले लेखन अधिकच संदर्भपूर्ण आहे.

संपादन हे देखील अरुणा ढेरे यांच्या लेखनातील महत्त्वाचे कार्यक्षेत्र आहे. संपादक हादेखील कसा उत्तम कलावंत असतो, याची साक्ष त्यांची संपादने देतात. विवेकामृत विवेकानंदांची पत्रे, १९८२), नागमंडल (मराठी नागकथा, १९८७), लोकसंस्कृतीचे प्रतिभ दर्शन - (डॉ. रा. चिं. ढेरे : व्यक्ती आणि वाङ्मय, २०००), दुर्गा भागवत : व्यक्ती, विचार आणि कार्य २०११), स्त्री-लिखित मराठी कादंबरी : १९५०-२०१० (२०१३), स्त्री-लिखित मराठी कथा : १९५०-२०१० (२०१५), स्त्री-लिखित मराठी कविता : १९५०-२०१० (२०१६) अशी अनेक बृहद संपादने त्यांनी केली आहेत. त्यांच्या संपादनातून मराठीतील संशोधन व अभ्यासकांसाठी अनेक साहित्य एकत्रित उपलब्ध झाले आहे. इतकेच नव्हे तर अशा साहित्याचा अभ्यास कोणत्या दिशांनी करता येऊ शकतो, याच्या शक्यताही व्यक्त झाल्या आहेत. अनेक दिशाही उपलब्ध झाल्या आहेत.

प्रिय जीए : सुनिता देशपांडे (२००४), बोरकरांची समग्र कविता (२००५), इंदिरा संतांची समग्र कविता (२०१४) इ. काही पुस्तकांसाठी त्यांनी लिहिलेल्या विवेक प्रस्तावना त्यांच्यातील व्यासंगाची साक्ष देतात. अरुणा ढेरे यांनी केवळ संशोधक, अभ्यासक, प्रौढ वाचक व स्वतःसाठी लेखन केले असे नाही. त्यांनी किशोरवयीन व लहान मुलांसाठीही विशेषत्वाने लेखन केले आहे. त्यातील बालकवितांचा उल्लेख लेखाच्या सुरुवातीला केला आहे. यातील लेखन महापुरुषांच्या जीवनाचा परिचय उमलत्या पिढीला करून देण्याच्या उद्देशाने केलेले आहे. यातून त्यांच्या अंतरीची स्वाभाविक उर्मी प्रकट होते. २००२-२००३ दरम्यान त्यांनी दूरचित्रवाणीसाठी सांजसावल्या या मराठी मालिकेचे पटकथा व संवादलेखनाचेही कार्य केले आहे.

अरुणा ढेरे यांच्या भाषेत लोकसंस्कृतीचे आणि अभिजात परंपरेचे झालेले मिश्रण आधुनिकतेचे विलक्षण परिमाण घेऊन अवतरते. त्यांची प्रतिभा एकाच वेळी भारतीय मनातील जुन्या आणि नव्या संवेदनांना उत्कटपणे अभिव्यक्त करते. तसेच अभ्यासकांना या दृष्टीने प्रेरणा देते. साहित्याच्या विविध प्रकारात त्यांनी केलेले लेखन हे सामान्य वाचकांपासून तर अभ्यासकांपर्यंत सर्व लहान-थोरांना उमदेपण देणारे आहे.

आजवर अनेक महत्त्वाच्या चाळीसहून अधिक पुरस्कारांनी त्यांचे साहित्य गौरविण्यात आलेले आहे. साहित्य आणि संस्कृतीच्या विविध समित्यांवरही सदस्य म्हणून महत्त्वाचे कार्य केले. अनेक प्रादेशिक साहित्य संमेलनांचे अध्यक्षपदही त्यांनी भूषविले आहे. काही महिला साहित्य संमेलनांचेही अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे. अशा बहुपेडी व्यक्तिमत्त्वाच्या धनी असणाऱ्या अरुणा ढेरे यांनी अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष पद भूषवावे, ही अतिशय आनंददायी बाब आहे. पुढील वाटचालीसाठी त्यांना अनेक अनेक शुभेच्छा! त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे

९२ वे अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, यवतमाळ

बौद्ध

२०१९

डॉ. वि. भि. कोलते संशोधन केंद्र व वाचनालय
आणि
विदर्भ साहित्य संघ, शाखा यवतमाळ
आयोजित
अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे

मराठी
साहित्य
संमेलन
यवतमाळ

डॉ. व्हा.
२०१९

स्म र णि का

शब्दचि आमूच्या जीवाचे जीवन । शब्दें वाटू धन जनलोका ॥ - संत तुकाराम

प्रेरणास्थान

पद्मश्री डॉ. वि. भि. उपाख्य भाऊसाहेब कोलते
(१९०८ - १९९८)

'गोंदण' स्मरणिका संपादन मंडळ

डॉ. अशोक मेनकुदले
मुख्य संपादक

डॉ. अशोक राणा
सहायगाण

डॉ. देवेंद्र पुज्ये
सहायगाण

प्रा. उषा तांणे
महामंडळ प्रतिनिधि

डॉ. इंद्रजित ओरके
महामंडळ प्रतिनिधि

प्रा. डॉ. हेमंत खडके
सहसंपादक

प्रा. डॉ. अजय देशपांडे
सहसंपादक

प्रा. डॉ. प्रणव कुलर्णे
सहसंपादक

प्रा. डॉ. बाळकृष्ण सरकटे
सहसंपादक

प्रा. महेश्वर सलुंकार
व्यवस्थापक

प्रा. काशीनाथ लाखरी
व्यवस्थापक

प्रा. डॉ. महेश्वर लोहणे
व्यवस्थापक

श्री. विद्या खडके (राऊत)
व्यवस्थापक

प्रा. अनुराग सराडे
मुद्रित सौधन

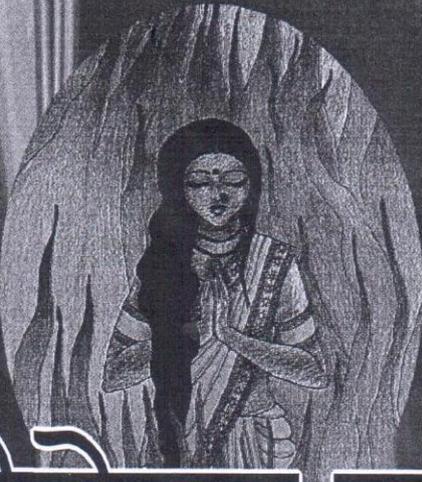
प्रा. सतपाल चौधरे
मुद्रित सौधन

श्री. अनुराग चौधरे
मुद्रित सौधन

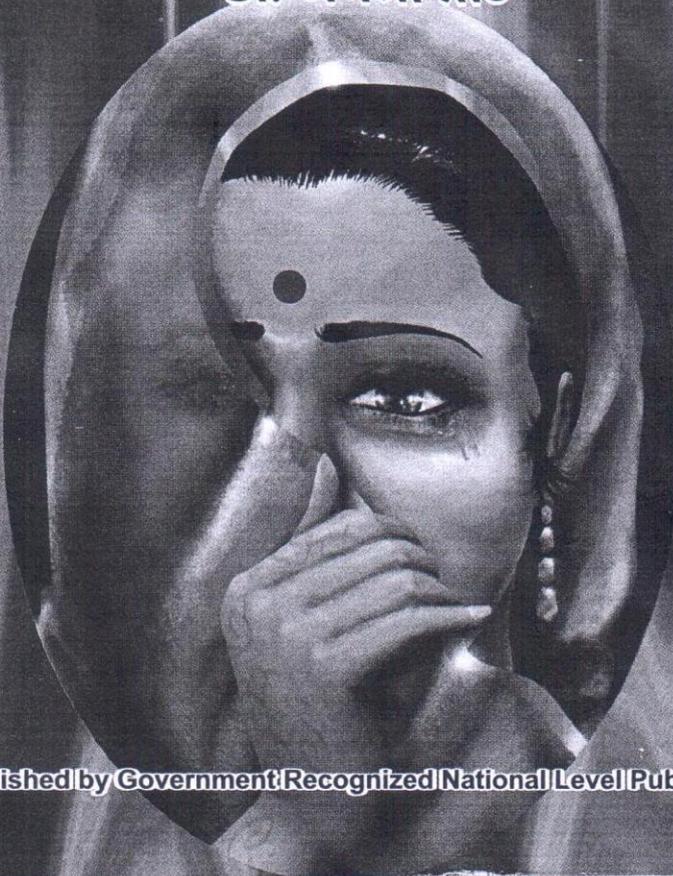

श्री. निखिल परबोटे
मुद्रण सहाकार्य

सीतेचा दाह

डॉ. जयश्री तोटे

Published by Government Recognized National Level Publisher

अनुक्रम

- डॉ. जयश्री तोटे यांची कथा.... / डॉ. मनोज तायडे / ४
१. सीतेचा दाह / ८
 २. रूपगर्विता / १५
 ३. सिस्को / २४
 ४. दर्शन / ३५
 ५. मी तुझी अपराधी आहे / ४२
 ६. मृगजळापलीकडे / ४९
 ७. निवृत्ती / ५९
 ८. क्षण एक तो प्रेमाचा! / ६६
 ९. पायगुण / ७४
 १०. आधी हाताला चटके / ८७
 ११. आत्महत्या / ९७
 १२. हरवले ते गवसले का? / १०४
 १३. तृषार्त / ११२
 १४. आठवे पाऊल / १२०

डॉ. जयश्री तोटे यांची कथा.....

कथन हा मनुष्यप्राण्याचा स्थायीभाव आहे. त्याला जे सूचते, जे तो अनुभवतो ते ते इतरांस कथन करण्याची त्याला अनिवार ओढ असते. अगदी भाषेचा शोध लागण्याच्या अगोदरपासून तो कथन करित आलेला आहे. आदिमानवाच्या गुंफातील खोदलेली चित्रे हा कथनाचाच एक प्रकार होता... भाषेचा शोध लागल्यानंतर त्याचे कथन हे मौखिक झाले. साध्या व्यावहारिक कथनाने हळूच ललितरूप घेतले. नीती शिकविण्यासाठी असो, बोध देण्यासाठी असो वा चातुर्य सांगण्यासाठी असो कथनाला गोष्टीचे रूप आले आणि लोककथा जन्माला आल्या. साऱ्या जगभर हे घडलेले दिसते... या मौखिक परंपरेने कथावाङ्मय समृद्ध केले. प्राचीन सर्वच साहित्याची परंपरा मौखिकच आहे. वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारतासारखी आर्ष महाकाव्ये असोत की, नाट्यवाङ्मय सारे मौखिकच... पण त्यातही कथावाङ्मय संख्येने विपूल आहे. कारण महाकवीपेक्षा कथा कथन करणाऱ्यांची संख्या अधिक आहे. तत्कालीन कथा हे खऱ्या अर्थाने लोकवाङ्मय आहे.

लिखित मराठी साहित्यात कथेचा आढळ महानुभाव साहित्यापासूनच दिसून येतो. लीळाचारित्र कथारूपच आहे. केसोबासाने सिद्ध केलेले 'दृष्टांतपाठ' म्हणजे मराठी कथेचे पूर्वरूपच म्हटले पाहिजे. संतकालात अभंग-ओवी, म्हणजे काव्याचा आढळ आहे, तर अव्वल इंग्रजी कालखंडात प्रायः गद्यलेखन झाले. प्रबोधनाच्या काळात ते उचित असले तरी प्रबोधनाच्या अंगाने कथेचा वापर करून घेण्याचे महात्मा चक्रधरांचे कसब समकालीनांजवळ नव्हते हे मात्र नोंदवावे लागते. अपवाद म्हणून महात्मा फुले यांनी काव्य-नाट्य या वाङ्मयप्रकारांचा उपयोग प्रबोधनाची साधने म्हणून केला; पण कथारूपाकडे फुलेही वळले नाही.

आधुनिक मराठी साहित्यात कथेची सुरु झाली. आजतागायत समृद्ध असे कथे असले तरी कथेची संपूर्ण परिपूर्ण अशी व्याख्या नाही. एकच एक अनुभव किंवा संस्कार वाङ्मयप्रकार म्हणजे कथा, अशी कामचला कथेची लांबीरुंदी सुद्धा ठरलेली नसते. वि. बोधकथा एका पानात सामावल्या आहेत. ('येथे अभिप्रेत आहे.) तर जी.ए. कुलकर्णी यां एवढ्या दीर्घ आहेत. कमल देसाई, भारत सार देता येईल. आशय, विषय, रूपबंध, आकृ परिणामे निश्चित नाहीत. म्हणूनच कदाचित वाङ्मयप्रकार म्हणतात. असो.

हे सारे आठवण्याचे कारण म्हणजे मा तोटे यांच्या कथा. त्यांचा 'बंध-अनुबंध' झालेला आहे. 'अंधारवड' आणि 'चंद्रम कवितासंग्रहही प्रकाशित आहेत. काव्यात्म लेखिकेच्या त्या कथा स्त्रीचे अंतरंग उलगडून संबंध सर्वच कथांचा पाया आहे. बहुतेक परंपरांनी पांघरून घेतलेले हळूवार पदर उलगड कथा आई आणि मुलाच्या नात्यावरही आहे. आणि स्त्रीमनाची होणारी होरपळ बऱ्याच कथालेखिका एकांगी झाली नाही. पुरुषांचा औदार्यही लेखिकेने दाखवले आहे.

'सीतेचा दाह' या कथेतील साहित्य अतिप्रसंगाच्या सीमेपर्यंत जाते. अतिप्रसंग टळ होते. ती स्वतःलाच अपराधी मानते आणि तिचा पतीच तिला बाहेर काढतो. उदारमनस्क सुरेख रेखाटले आहे. 'रूपगर्विता' या कथेत

स्थितीने हतबल होते. भविष्यात नायकाची भेट
वदल पश्चात्ताप व्यक्त करते. नायकही मनात
घेतो. 'सिस्को' मधला अभिनवही सुरुवातीला
क वाटतो; पण शेवटी आपल्याबरोबर अमेरिकेत
वे 'एकाकीपण' समजून घेतो... पुरुषाच्या
लेखिकेने समजून घेतली आहे हे महत्त्वाचे आहे.

अंतःकरणात सतत चालणारी घालमेल 'दर्शन'
वृत्ती' या कथांतून सुरेख टीपली जाते.

च्या कथेतील स्त्री दुबळी नाही. काही काळ ती
पण निर्णय घेण्याची वेळ आली तर खंबीरपणे
कडे' मधील चित्रा पती नोकरीच्या मृगजळामागे
'सिद्धा' होण्याचा निर्णय घेते. 'पायगुण' मधील
र नवऱ्याची मोडकळीस आलेली प्रतिष्ठा तर
पुन्हा गतवैभव प्राप्त करून देते. 'आधी हाताला

वत्र मुलांना एवढ्या प्रेमाने सांभाळते की पती
ही मुले तिला आग्रह करतात - "आई, तू या
हू नको. सर्व व्यवस्था लावून आमच्याकडे चल"

देतात. कारण हा खानदानी परंपरागत वाडा त्यांनी
मुढेही सांभाळायचा असतो. 'आत्महत्या' मधील
त्येने खचलेल्या आपल्या लेकीला - कल्पनाला

'आठवे पाऊल' मधील ममता आयुष्यभर
पावले जगली; पण उत्तर आयुष्यात बंडखोरीचे
माझ्या मते लेखिकेचे हेच कथालेखनातील यश

च्या कथेतील पर्यावरण एकतर पारंपरिक सरंजामी
याचे कारणही तसेच आहे. जयश्रीताई सावंगी-
एव तिडके या जमीनदाराच्या कन्या. आई
र होत्या. श्री. भगवंतराव तिडके यांनी कर्मयोगी

गाडगेबाबा यांच्या आज्ञेवरून स्वतःला समाजसेवेत झोकून दिले. सरंजामी
घरात जयश्रीताईचा जन्म झाला. पती प्रतिथयश डॉक्टर. विदेशवारीचाही
अनुभव ... त्यांची दोन मुले परदेशात आहेत. लेखक ज्या पर्यावरणात जन्मतो,
वाढतो ते पर्यावरण त्याच्या लेखनात आपसूक उतरते... त्यामुळे दोन्हीकडल्या
जीवनातील ताणतणाव त्यांच्या कथेत उतरले आहेत. 'पायगुण', 'आधी
हाताला चटके' मधील सरंजामी घरातल्या स्त्रीची घुसमट त्यांनी कवेत घेतली,
तेथेच 'सिस्को' मधील सोनियाचे एकाकीपणही त्यांना व्यथित करते.

कोणतीही 'पोझ' न घेता जयश्रीताई कथा लिहितात. कोणत्याही
'इझम'च्या आहारी जात नाहीत. त्यामुळे त्यांचे निर्मळ अंतःकरण कथेत
पाझरते. पण एक आक्षेप मात्र या लेखिकेवर मला आहे. अनेक ठिकाणी जागा
असूनही त्या कथेला फुलवत नेत नाही. त्यामुळे कथानकावर घट्ट पकड राहात
नाही. काही ठिकाणी धागा सुटल्यासारख्या वाटतो किंवा कथा घाईघाईने
संपवल्यासारखी वाटते. वर्तमानपत्राच्या आवाक्यात बसणारी कथा लिहायची
असे ठरविले की हे दोष निर्माण होतात. ते टाळायला हवे. आपले चिंतन
जोपर्यंत मुक्तपणे उमटत नाही तोपर्यंत लिहायला हवे आणि संस्कार करायला
हवे. त्यांच्यात एक प्रतिभासंपन्न कथाकार दडला आहे.... त्याने जरा
गंभीरपणे मनावर घ्यावे एवढेच.

डॉ. मनोज तायडे

मराठी विभाग प्रमुख

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

नारायण सुर्वेची कविता
: स्वरूप आणि समीक्षा
डॉ. विहास तायडे

- ◆ नारायण सुर्वेची कविता : स्वरूप आणि समीक्षा
लेखक : डॉ. विलास तायडे
- ◆ Narayan Surrvenchi Kavita : Swarup Ani Samiksha
By Dr. Vilas Tayade
Mobile No. : ९४२१७९३२९६
Email ID : vilastayade1965@gmail.com
- ◆ ISBN : 978 - 81 - 937918 - 5 - 1
- ◆ © सौ. सुरेखा विलास तायडे
'विश्वजित' श्री कॉलनी,
एम. आय. डी. सी. रोड, आकोट.
- ◆ प्रथमावृत्ती
१४ ऑक्टोबर २०१८
- ◆ मुखपृष्ठ
बळी खेरे
- ◆ अक्षर जुळवणी
अमोल गणगणे
- ◆ प्रकाशक व मुद्रक
प्रा. मयुर बंडु लहाने
आकांक्षा टंकलेखन बहुदेशीय संस्था
हिवरखेड (रूप), ता. तेल्हारा, जि. अकोला
९०९६१९३८४२
Email ID : akankshajournal@gmail.com
lahane_mayur@rediffmail.com
- ◆ मूल्य : रू. १८०/-

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखकाची पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

॥ अर्पणपत्रिका

“समाज परिवर्तनाचे ध्येय उर
आपली लेखणी समाजाच्या उ
झिजविणाऱ्या समस्त साहि
सादर अर्पण”

प्रस्तावना.....

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ह्या मूल्यांना ओजस्वीपणे मांडणारी कविता अर्वाचीन मराठीत म. फुले यांचेपासून सुरू झाली... अभंगाच्या फार्ममध्ये जरी फुल्यांनी लिहिले असले तरी आशय मात्र पूर्ण आधुनिक असल्यामुळे त्याला त्यांनी 'अखंड' असे नाव दिले.

आधुनिक मराठी कवितेला आपला खरा 'फॉर्म' गवसला तो केशवसुतांपासून. 'ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही; न मी एक पंथाचा' अशा डी-कास्ट झालेल्या केशवसुतांना 'आपुल्यामध्ये विश्व पाहुनी, पूजी मी विश्वाला' अशी विश्वबंधुत्वाची हाक दिली. म्हणूनच ब्राह्मण म्हणून जन्म घेतलेल्या केशवसुतांना 'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न मोलाचा वाटतो.' 'मजुरावर उपासमारीची पाळी' येते तेव्हा त्यांचे अंतःकरण पिळवटते.

जगाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व ही मूल्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीने दिली असेच आजपर्यंतची मराठी समीक्षा मानत आली आहे. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही मूल्ये बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानातच अनुस्यूत आहेत. तेथूनच ती मी घेतली असे म्हटले आहे. म्हणजे ही मूल्ये आपल्या गुणसूत्रांचा भाग आहे. त्यामुळे ती कवितेत प्रकटली नाही तरच नवल !

पाश्चात्य जाणिवेकडून देशी जाणिवेकडे वळलेले मर्ढेकर सुद्धा -

‘आण तुझ्या लालसेची,

आण लोकांची अभागी ;

आण माझ्या ओळीयांची

पापणी ठेवीन जागी.’

असे म्हणत 'बुद्धगयेचा पिवळा वारा' लपेटून घेतात, यातच सारे काही आले.

माध्यमातुन समाजाच्या काळजालाच हात घातला आहे. केशवसुत, मर्ढेकर व मुक्तिबोधानंतर सामान्य माणसांची मने जागृत करणारी सुर्वे यांची कविता आहे. मराठी वाचकास ज्या प्रमाणे सुर्वे कवी म्हणून परिचीत आहेत. त्याच प्रमाणे एक दलित, कामगार, मार्क्सवादी विचारवंत, सामाजिक बांधिलकी असलेले सुर्वे यांचे नाव मराठी कवितेत फार महत्वाचे आहे.

केशवसुत, मर्ढेकर आणि सुर्वे हे अर्वाचीन मराठी कवितेच्या क्षेत्रातील तीन दीपस्तंभ... यापैकी नारायण सुर्वेच्या कवितेचा आढावा डॉ. विलास तायडे यांनी 'नारायण सुर्वे यांची कविता : स्वरूप आणि समीक्षा' या ग्रंथात घेतला आहे. त्यांच्या या ग्रंथाला माझ्या शुभेच्छा !

डॉ. मनोज तायडे
प्राध्यापक व विभागप्रमुख
मराठी विभाग
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,
अमरावती.

विदर्भ साहित्य संघ

शाखा - सिंदी रेल्वे आयोजित

वर्धा जिल्हा साहित्य संमेलन - २०१८

अध्यक्षीय भाषण

शनिवार, दि. २९ डिसेंबर, २०१८

डॉ. मनोज तायडे

विदर्भ साहित्य संघ शाखा सिंदी रेल्वे आयोजित
वर्धा जिल्हा साहित्य संमेलन - २०१८

अध्यक्षीय भाषण

शनिवार, दि. २९ डिसेंबर २०१८

विदर्भ साहित्य संघ, सिंदी रेल्वे तर्फे आयोजित या वर्धा जिल्हा साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक कविवर्य फ. मु. शिंदे, विदर्भ साहित्य संघाचे सन्माननीय अध्यक्ष श्री. मनोहरराव म्हैसाळकर, विशेष सत्कारमूर्ती श्री. हरिहर पेंदे, स्वागताध्यक्ष आमदार समीरभाऊ कुणावार आणि उपस्थित साहित्यरसिक बंधुभिर्गिर्नीनो, सर्वांना सप्रेम नमस्कार.

या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षस्थान आपण मला दिल्याबद्दल मी आपले प्रथम मनःपूर्वक आभार मानतो. तसा मी तीन जिल्ह्यात वाटल्या गेलेला माणूस आहे. माझं मूळ गाव अमरावतीच्या शेजारील वलगांव, जेथे कर्मयोगी गाडगेबाबांनी आपला देह ठेवला. माझा जन्म यवतमाळ जिल्ह्यातील वर्धा नदीला लागून असलेल्या सावरगावचा. शालेय शिक्षणापासून महाविद्यालयीन शिक्षण झाले वर्धा जिल्ह्यात. प्राथमिक व शालेय शिक्षण देवळी, वायफड व वर्धा येथे झाले. पदव्युत्तर शिक्षण नागपुरातून केले. नोकरीची सुरुवात वर्ध्यातून केली आणि जानेवारी एकोणवीसशे पंच्याणवपासून अमरावती विद्यापीठाच्या सेवेत आहे; तेथे पाच जिल्ह्यातून संचार होतो.... एवढ्या ठिकाणी मला मित्रपरिवार गोळा करता आला यापेक्षा मोठे भाग्य कोणते लाभते ? माझ्या वर्धेतील मित्रांनी आठवण ठेवून मला अध्यक्ष केले, ज्यात श्री. मनोहर नरांजे आणि श्री. प्रदीपभाऊ दाते यांचा मोठा वाटा आहे. माझी शेतीही याच सेलू तालुक्यात येळीकेळी येथे आहे. सिंदी रेल्वेही मला अपरिचित नाही. माझे मामा येथील पोलिस स्टेशनमध्ये कार्यरत होते. त्या काळात मी सिंदीला येत असे. विशेषतः आपल्या सिंदीचा लहान पोळा पाहण्यासाठी तर आवर्जून यायचो. अर्थात् तेव्हाच्या सिंदीत आणि आजच्या सिंदीत मोठा फरक झाला आहे. पुन्हा त्याच भूमीत येऊन गतकाळाच्या स्मृती जागृत करण्याची संधी मला प्राप्त करून दिली, याबद्दल विदर्भ साहित्य संघाची केंद्रीय कार्यकारिणी, वर्धा जिल्हा कार्यकारिणी आणि सिंदी-रेल्वे कार्यकारिणी यांचे मनापासून आभार मानतो.

विदर्भ साहित्य संघाचे हे दुसरे वर्धा जिल्हा साहित्य संमेलन आहे.

दिनांक १७ व १८ जानेवारी १९८६ रोजी पहिले वर्धा जिल्हा साहित्य संमेलन झाले. डॉ. किशोर सानप यांच्या पुढाकाराने आयोजित झालेल्या या संमेलनाचे अध्यक्ष वन्हाडी शब्दकोशाचे निर्माते कविवर्य देविदास सोटे होते आणि उद्घाटन कविवर्य नारायण कुळकर्णी कवठेकर यांनी केले होते. मी, राजेंद्र मुंढे, सतीश पावडे, अशोक चोपडे आदी सारे कार्यकर्ते होते. तेव्हाच्या कार्यकर्त्यांपासून आताच्या अध्यक्षपदापर्यंतचा माझा हा प्रवास कसा झाला याचे मलाही कोडे पडते.

पण तेव्हाचे आमचे मित्र-कार्यकर्ते आज साहित्य, नाट्य, सामाजिक क्षेत्रात स्थिरावले असून त्यांनी आपले सशक्त स्थान निर्माण केले आहे, हे नमूद करताना मला अभिमान वाटतो. वर्धा जिल्ह्याला गांधीवादी लेखनाची मोठी परंपरा आहे. आचार्य विनोबा भावे, पु. ल. देशपांडे, काका कालेलकर, शंकरराव देव, आचार्य जावडेकर, धर्मानंद कोसंबी, वामनराव चोरघडे, डॉ. अभय व डॉ. राणी बंग यांच्या लेखनाने देशाला दिशादिग्दर्शन केले. हे लेखन तरुण पिढीने वाचले पाहिजे. आज वर्धाच्या येऊन स्थायिक झालेले रवीन्द्र रुक्मिणी पंढरीनाथ हेच कार्य निष्ठेने करित आहेत. कवी केशवसुत हे एक वर्ष वर्धाच्या न्यू इंग्लिश स्कूलचे विद्यार्थी होते. जुन्या पिढीतील भ. श्री. परांजपे, मो. दा. देशमुख, मधुकर आष्टीकर, जयंत मादुस्कर यांचे स्मरणही यावेळी ठेवले पाहिजे. कवी देविदास सोटे यांनी व्यंगाच्या माध्यमातून सामाजिक उणिवांवर कसा प्रहार करता येतो, याचा वस्तुपाठ देणारी कविता दिली. विज्ञानकवी शि. गो. देशपांडे, डॉ. सुनीता कावळे यांचेही योगदान मोलाचे आहे. प्रा. नवनीत देशमुख यांनी कथा-कादंबरीकार म्हणून आपली ओळख निर्माण केली. डॉ. किशोर सानप तर साक्षेपी समीक्षक म्हणून विख्यात आहेत. डॉ. राजेंद्र मुंढे यांनी कविता, कथा, समीक्षा या क्षेत्रात तर डॉ. अशोक चोपडे यांनी सत्यशोधकी समीक्षक म्हणून लौकिक मिळविला. डॉ. सतीश पावडे यांनी नाट्यलेखक व दिग्दर्शक म्हणून आपले वेगळे स्थान निर्माण केले.

आमच्या पुढची पिढी तर अधिकच सशक्तपणे लेखन करताना दिसते. संजय इंगळे तिगावकर यांचे स्थान तर मराठी कवितेत स्थिरावले आहेच. त्यांच्याही पुढे अशोक बुरबुरे, अशोक मेश्राम, दीपक रंगारी, मनोहर नरांजे, कल्पना नरांजे, मोरेश्वर सहारे, प्रशांत झिलपे, दिलीप विरखेडे, संजय भगत, स्कर्मिश खडसे, मंजुषा ठाकरे, सुरेंद्र डफ, संजय ओरके, प्रशांत पनवेलकर, राजेश डंभारे आदींची कविता-कथा-कादंबरी-पुरातत्त्वविद्या या प्रकारातील निर्मिती मनाला सुखावणारी आहे. नवी पिढी उमेदीने लेखन करते आहे.

वर्धेतील वास्तव्यात मी काही काळ ज्या क्षेत्रात उमेदवारी केली त्या नाट्यक्षेत्राबद्दलही बोलणे आवश्यक आहे. वर्धा जिल्ह्यातील नाट्यचळवळ

महत्त्वाची आहे. नाटककार मो. दा. देशमुख यांच्या 'घराण्याचा न्यायदंड' या नाटकाने पूर्वी इतिहास घडवला होता. त्यानंतर श्री. आसाराम वर्मा यांच्या 'आदमखोर' यांच्या एकांकिकेनेही असाच इतिहास घडवला. दीपाताई कुबडे यांनी दिग्दर्शित केलेल्या या एकांकिकेत मी, राजू किटे, आभा साळवे, अर्चना भगवत यांनी अभिनय केला. या नृत्यनाटिकेला सूरमणी वसंतराव जळीत यांनी संगीत दिले होते. नमूद करताना अभिमान वाटतो की, अखिल भारतीय हिंदी एकांकिका स्पर्धेसह सहा प्रथम पारितोषिके या एकांकिकेला मिळाली होती. दीपाताई कविता उत्तम लिहितातच; पण दिग्दर्शिका म्हणून त्या श्रेष्ठ होत्या हे आज विजया मेहता यांना वाचताना माझ्या लक्षात येते. इंजिनिअर विनोद मुरकुटे हेही नाट्यक्षेत्रातील झपाटलेले व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या दिग्दर्शनात 'नाट्यश्री' या संस्थेतर्फे आम्ही विदर्भ साहित्य संघाच्या एकांकिका स्पर्धा गाजवल्या आहेत. आज श्री. हरीश इथापे आपल्या दिग्दर्शनकौशल्याने महाराष्ट्र गाजवत आहेत.

वर्धा जिल्ह्यातच नव्हे, तर आज महाराष्ट्रात प्रतिष्ठा पावलेली 'स्व. यशवंतराव दाते व्याख्यानमाला' म्हणजे आमचे प्रत्यक्षात उतरलेले स्वप्न होय. श्री. प्रदीप दाते यांनी त्यांच्या वडिलांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ व्याख्यानमाला सुरू करण्याची कल्पना आम्हासमोर मांडली. १९८९ मध्ये प्रा. बा. ह. कल्याणकरांच्या व्याख्यानापासून सुरू झालेली ही व्याख्यानमाला येत्या वर्षी एकतिसाव्या वर्षात पोचली आहे.

वर्धा जिल्ह्याला एक अत्यंत समृद्ध अशी सांगीतिक परंपरा आहे. पण तो माझा अभ्यास विषय नसल्याने अधिकारवाणीने बोलू शकत नाही. म्हणून केवळ उल्लेख करतो एवढेच.

साहित्यसंमेलन हा सोहळा असतो, समविचारी मित्रांना भेटण्याची संधी असते, एक आनंदवारी असते, हे जवळपास सर्व साहित्यरसिकांनी मान्य केले आहे. तरीही साहित्य, समाज व संस्कृतीविषयक काही मूल्यांवर, उणिवांवर, संभाव्य शक्यतांवर चर्चा होणेही प्रस्तुत ठरते. मराठी साहित्य, संस्कृती आणि सामाजिक पर्यावरण या संदर्भात काही विचार माझ्या मनात येतात. मी विद्यापीठात 'मराठी साहित्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी' ही पत्रिका शिकवत असताना दररोज काही नवे पैलू समोर येतात.

त्यातील पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे विद्यार्थ्यांचा 'मराठी साहित्य' हा विषय निवडण्याकडे कमी झालेला ओढा. हा ओढा का कमी झाला, याचे कारण शोधले असता, त्याचे मूळ स्पर्धा परीक्षांमध्ये सापडते. केंद्रीय लोकसेवा आयोग किंवा महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षेमध्ये इतिहास, भूगोल, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र असे विषय निवडून विद्यार्थी उत्तीर्ण होतात, असे

परीक्षार्थींचे सर्वसामान्य मत असते. त्यामुळे ते समाजविज्ञान विद्याशाखेतील विषय निवडतात आणि मराठी भाषेकडे दुर्लक्ष करतात. त्यांना हेच माहित नसते की, उत्तरलेखनाची भाषा जर मराठी निवडली असेल तर पहिले मराठीची पत्रिका तपासली जाते; जी देणे आवश्यक असते. ती उत्तीर्ण केल्याशिवाय इतर पत्रिका तपासल्याच जात नाही आणि मराठी विषयातच बहुसंख्य विद्यार्थी अनुत्तीर्ण होतात. मराठी भाषा व व्याकरण यांचे हे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजून सांगण्यात आम्ही शिक्षकच कमी पडतो. 'मराठी साहित्य' हा विषय घेऊन अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शाखेतील अनेक विद्यार्थी युपीएससी झालेले आहेत आणि होत आहेत. आमच्या कलाशाखेतील विद्यार्थ्यांमध्ये मात्र मराठी भाषा आणि साहित्य या विषयी न्यूनगंड आहे. बरे ! मग यांचे इंग्रजी तरी नीट आहे का ? तिथे तर आणखीनच बॉब आहे !

फेसबुक अन् व्हाॅट्सअॅपच्या या युगात विद्यार्थ्यांचे वाचन थोडेथोडके नव्हे पूर्णच कमी झाले आहे. अभ्यासक्रमाला नेमलेली पुस्तकेची वाचत नाहीत, हा आरोप अत्यंत खरा आहे. प्रत्येक माहितीचा शोध नेटवर घेतात. विकीपिडिया सारख्या साईटवर असलेली माहिती खरी असतेच असे नाही. तेथे प्रत्येकजण आपापल्या सोईप्रमाणे, मताप्रमाणे, राजकीय-सामाजिक बांधिलकीप्रमाणे माहिती टाकत असतो. ही माहिती घेऊन विद्यार्थी आपली मते तयार करीत असतील तर काही खरे नाही.

मराठी भाषा आणि साहित्य घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे; विद्यार्थी वाचत नाही ही ओरड करण्यातही काय अर्थ आहे ? आम्ही शिक्षक किती ग्रंथखरेदी करतो, किती वाचतो याचेही आत्मपरीक्षण झाले पाहिजे. मी १९९५ पासून विद्यापीठाच्या संशोधन मान्यता समितीवर कार्य करतो, अनेक चर्चासत्रांना जातो. शोधनिबंध म्हणून जे माझ्यासमोर येते ते 'कचरा' या सदरात जमा करण्यासारखेच असते. अगदी त्याला 'लेख'सुद्धा म्हणता येत नाही. नेटच्या माध्यमातून उतारेच्या उतारे चोरले जातात आणि शेवटी मराठीतील प्रसिद्ध संशोधकांच्या संदर्भग्रंथांची सूची दिली जाते. वरील कचऱ्यात एकाही संदर्भग्रंथातील एकही विधान नसते. आम्हीच एवढे दरिद्री असू तर आमचे विद्यार्थी दरिद्री राहतात यात नवल कसले ? संशोधन-समीक्षेतील गांभीर्य कमी झाले आहे. दुसरा एक प्रकार मराठी समीक्षेमध्ये सुरू झाला आहे, तो म्हणजे 'पाठराखणी समीक्षा'. मी तुझी पाठराखण करतो, तू माझी पाठराखण कर. या प्रकाराला तर वर्तमानपत्र, फेसबुक आणि व्हाॅट्सअॅपवर पूर आला आहे. यात समीक्षा काहीच नसते, असतो तो फक्त पुस्तक परिचय... बरे ! तो परिचय वाचल्यावरही काही कळते का ? काहीच नाही. मराठीत आज चांगली समीक्षा लिहिणारेही या सवंग

सवयीला बळी पडत आहेत, ही चिंतेची बाब आहे.

खरे तर लेखक ज्या परिस्थितीत जगत असतो ती परिस्थितीच त्याला लेखनाचा तपशील पुरवत असते. ज्या पर्यावरणात तो जन्मतो, वाढतो, अनुभव घेतो त्या पर्यावरणातूनच तो तपशीलाची निवड करतो, त्या जगण्याला प्रतिक्रिया देतो, त्यातून कलाकृतीची निर्मिती होते. जगणे आणि लिहिणे यातील अंतर जेवढे कमी असेल, भोवतालच्या अस्वस्थ वर्तमानाला दिलेली प्रतिक्रिया जेवढी तीव्र असेल तेवढी कलाकृती वास्तव होते. यासाठी लेखकाची वर्तमान समजून घेण्याची साधना महत्त्वाची असते. वर्तमान सतत बदलणारे असते. आजच्या काळात तर ही गती अत्यंत तीव्र झालेली आहे. आज दृश्य स्वरूपात दिसणारे प्रश्न पडद्यामागील अनंत अदृश्य वास्तवातून जन्म घेत असतात. आजचे राजकारण हे केवळ राजकारण नाही; जागतिक पातळीवरील अर्थकारण राजकारणाला नियंत्रित करीत आहे. नव्हे, अर्थकारणच राजकारण चालवत आहे. मराठी लेखकाला हे जेव्हा कळेल तो सुदिन मानावा लागेल. या संदर्भात मी नंदा खरे यांच्या 'उद्या' या कादंबरीचे उदाहरण देतो. उद्याचे वास्तव काय असेल याचा अत्यंत प्रखर वेध अर्थकारणाच्या अंगाने नंदा खरे यांनी घेतला. तो एवढा भीषण आहे की, वाचून अंगावर काटा आला होता. पण जागतिक वातवरणात दोन वर्षातच 'उद्या' केव्हा 'काल' झाली हे कळलेही नाही. एवढे वर्तमान बदलते आहे.

आपण मला माफ करा, पण मला हे नोंदवले पाहिजे की, इतिहास, मानववंशशास्त्र, जागतिक राजकारण, संरक्षणशास्त्र, जागतिक अर्थकारण इ. विद्याशाखांना भिडून, त्यांचा अभ्यास करून वर्तमानाचा वेध घेण्याची क्षमता काही सन्मान्य अपवाद सोडल्यास मराठी साहित्यिकात नाही. अनेकांना तर दररोज घडणाऱ्या सामान्य राजकीय-सामाजिक-आर्थिक घटनांचे साधे विश्लेषणही करता येत नाही. यांच्यात वर्तमानाला भिडण्याचे धैर्य कोठून येणार ?

पहिले विदर्भात आणि आता देशभरात गांभीर झालेला शेतकरी आत्महत्यांचा प्रश्न घेऊ. जागतिकीकरण १९९० ला आले. वर्ध्याला दत्तपूर येथे साहेबराव पाटलांनी त्यापूर्वीच सहकुटुंब संपवून घेतले होते... जागतिकीकरणानंतर शेतकरी आत्महत्यांनी वेग घेतला. मराठी लेखक केवळ भावनिक प्रतिक्रिया देत राहिले, दुःखाचे उसासे टाकत राहिले. ही परिस्थिती येण्यामागे केवढे भयंकर षडयंत्र आहे, याचा कुणी शोध घेतला ? जागतिक स्तरावरील महाकाय कृषिकंपन्यांनी पहिले देशोदेशीचे पारंपरिक बियाणे उद्ध्वस्त केले. प्रचलित कृषिव्यवस्थेला उद्ध्वस्त केले. आपली संकरित बियाणे लादली, जी पुन्हा उत्पादित करता येत नाहीत. देशी कीटकनाशकांवर बंदी घातली, आपली कीटकनाशकांची उत्पादने खपावी म्हणून देशी कीटकनाशकांबद्दल अपप्रचार केला. देशी रासायनिक खतांवर बंदी आणली.

जगभर आपलीच उत्पादने खपावी म्हणून समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण केली... परिणामी काही काळ उत्पादन वाढले आणि भाव पडले... शेतमालाच्या खरेदीवरसुद्धा मत्केदारी निर्माण केली. जागतिकीकरणाच्या या रेट्यात प्रगतिशील देशातील सरकारे शेतकऱ्यांना जी मदत देत होती, ती या कंपन्यांनी बंद पाडली. प्रगत देशांनी 'ग्रिन पॉकेट' म्हणून दिले ते अनुदान नव्हे; पण अप्रगत देशांनी दिले ती मात्र 'सबसिडी'... हा कुठला न्याय झाला ? मा. विजय जावंधिया यांचेसारखे कृषिअर्थशास्त्रज्ञ घसा फोडून ही वस्तुस्थिती सांगत आहेत. पण तथाकथित मराठी साहित्यात ती ऐकतो कोण ? अन् वाचतो कोण ? आमचे मराठी कवी किती गोड गळ्याने शेतकऱ्यांचे दुःख मांडता येईल आणि टाळ्या (पर्यायाने पुढील निमंत्रणे) मिळवता येईल, यातच अडकले आहेत.

मराठी लेखकांचे आदर्श कोण आहेत हेच मला समजत नाही. स्वप्नरंजनात रमणारे लेखक की वास्तवाला भिडणारे लेखक ? एक व्यवस्था बदलते तेव्हा दुसरी व्यवस्था कोलमडून पडते, याचा अदमास यायला लेखक दूरदर्शी असावा लागतो. शेतात ट्रॅक्टरचे येणे म्हणजे साधी घटना नसून एक पारंपरिक व्यवस्था उद्ध्वस्त होणे होय, हे आनंद यादवांनी 'गोतावळा' मधून हेरले होते. आज गावागावात ट्रॅक्टर आहे. पोळ्याच्या तोरणाखाली उभे करायला बैल सापडत नाही. ट्रॅक्टरने गतिमानता आली. अनेक कामे सुलभ झालीत, हे खरे आहे. पण डवरण कसे करणार ? बैल-गाई विकून टाकल्यामुळे आज खेड्यात शेणखताचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शेणखत मिळतच नाही. रासायनिक खतांवर जमीन अधिकाधिक पिकवली जाते. याचा गंभीर परिणाम पर्यावरणावर होणार आहे. उद्या जमीन अधिकाधिक नापीक होईल. आत्महत्या आणखीन वाढतील. याचा विचार लेखक-कार्यकर्ते म्हणून आपण केव्हा करणार आहोत ?

इतिहासाचे विकृतीकरण करून झालेले लेखन वाचण्याची आणि त्यातच रमण्याची मराठी मनाची सवय आहे. त्यामुळेच ऐतिहासिक कादंबऱ्यांवर आजही झडप पडते. मराठी कादंबरीमध्ये तर इतिहासाचे एवढे विकृतीकरण केले गेले की, खुद्द गो. नी. दांडेकरांनी तक्रार केली आहे. हरिभाऊंनी 'गड आला पण सिंह गेला' या कादंबरीत कमलकुमारी नावाचे पात्र निर्माण केले आणि किल्लेदार उदयभानुला मुसलमान बनवले. सिंहगडाच्या लढाईत तानाजी मालुसरे पडल्यावर कमलकुमारीला जोहार करायला लावला. गो. नी. तक्रार करतात की, मी पर्यटकांना जेव्हा सिंहगड दाखवायला नेतो तेव्हा पर्यटक 'कमलकुमारीची समाधी कुठे आहे ?' असे विचारतात. गो. नी. जेव्हा 'कमलकुमारी असे कुणीच नव्हते' असे सांगतात तेव्हा पर्यटक त्यांचीच कीव करतात.

वास्तवाला भिडण्याचे, ते समजून घेण्याचे आणि त्यावर कर्तव्यकठोर

विचार करण्याची मराठी मनाची मानसिकता नाही. मग मराठी लेखकात ती कोठून येणार ? शेवटी लेखकही समाजातूनच येतो. जसा समाज तसे त्याचे साहित्य.

कितीही नाकारले तरी आपला समाज विज्ञाननिष्ठ, बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि चिकित्सक नाही... मराठी संस्कृतीचा आणि साहित्याचा जरी विचार केला तरी श्री. चक्रधर, ज्ञानोबा, तुकोबा, कर्मयोगी गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्यासारख्या बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांनी मराठी समाजाला विज्ञाननिष्ठ करण्याचे प्रयत्न केले. आपण मात्र त्यांना पुतळ्यात आणि मंदिरात बंदिस्त करण्यातच धन्यता मानली. भूगोलाच्या पुस्तकातून सूर्यमंडळ शिकायचे, सूर्याभोवती सर्व ग्रह फिरत असून त्यात शनी, मंगळ, पृथ्वी वगैरे ग्रह आहेत हे विज्ञानाच्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शिकवायचे... मात्र घरी लग्न जुळवताना "शनी वक्राचा आहे", "मंगळ आडवा येतोय", "राहू-केतूची वागणूक बरी नाही" म्हणून मुलीचे लग्न मोडायचे.... एवढा भंपकपणा आपला समाजच करू जाणो... विज्ञानात पीएच.डी. मिळवून लाखो रुपये कमावणाऱ्या भंपकांनो, तुम्ही शिकलेल्या ज्ञानावर जर तुमची निष्ठा नव्हती तर भटजी व्हायचे होते, पंचांग सांगायचे होते, दहावी नापास असलेल्या भटजीसमोर लीनपणे का बसलात ? असे गाडगेबाबांनी विचारले असते... राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी "दोन हात खोदावी जमीन । हे तो यज्ञाहून यज्ञ" असे बजावून कान पिळले असते. दर क्षणाला विज्ञानाचे फायदे घेऊन विज्ञाननिष्ठेकडे पाठ फिरविणाऱ्या आपल्या समाजात मराठी लेखकाला किती दोषी ठरवावे हाही प्रश्न आहे.

पण तरुण पिढीला मी सांगतो, मित्रांनो, कमी लिहा पण सशक्त लिहा. वर्तमानाचे सारे तपशील समजून लिहा. वास्तवातले जगणे जसेच्या तसे मांडा... मला मर्दंकरांचे सौंदर्यशास्त्र अमान्य असले तरी त्यांचा 'वाङ्मयीन आत्मनिष्ठे'चा सिद्धांत पूर्ण मान्य आहे. अनुभवाला आले ते बेधडक लिहिण्याचे धैर्य आपल्यात असले पाहिजे. कुणाचेही अनुकरण करू नका. कुणाच्याही दबावात येऊ नका. फक्त वास्तवाचा नेमका वेध घ्या... त्यासाठी डोळे, डोके व बुद्धी उघडी ठेवा... सर्व शास्त्रांचा अभ्यास करा. मनाची दारे उघडी ठेवा. कोणत्याही परंपरेला शरण जाऊ नका. स्वतःच्या बुद्धीवर व कर्तृत्वावर विश्वास ठेवा.

खूप काही बोलता येईल, खूप काही सांगताही येईल... अत्यंत अल्प लेखन केलेल्या माझ्यासारख्या व्यक्तीस आपण अध्यक्ष केल्याबद्दल पुन्हा आपल्या सर्वांचे आभार मानतो आणि थांबतो.

धन्यवाद !

आपला

डॉ. मनोज तायडे

॥ परिचय ॥

डॉ. मनोज हरिश्चंद्र तायडे

एम.ए. मराठी, बी.एड., एम.फिल्., पीएच.डी.

जन्म : १५ ऑक्टोबर १९६३

प्राध्यापक व विभागप्रमुख

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

ग्रंथसंपदा :

१. कर्मयोगी गाडगेबाबा : लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि. मुंबई (सोळा आवृत्या)
२. तुकाराम : व्यक्तित्व आणि कवित्व (सहलेखक - डॉ. किशोर सानप), लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि. मुंबई (सात आवृत्या)
३. निसर्गरम्य मेळघाट, म. रा. प्रौढ शिक्षण संस्था, औरंगाबाद.
४. आस्वादनामा, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. नारायण सुर्वे यांची कविता आणि काव्यदृष्टी, सुगावा प्रकाशन, पुणे.

पुरस्कार :

१. एम.ए. मराठी परीक्षेत नागपूर विद्यापीठातून प्रथम श्रेणीत आल्याबद्दल सुवर्णपदके.
२. 'आस्वादनामा' या समीक्षाग्रंथास महाराष्ट्र शासनाचा 'उत्कृष्ट समीक्षाग्रंथ' पुरस्कार.

स-८

विदर्भ साहित्य संघाचे
वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष ७२ वे

जानेवारी | फेब्रुवारी | मार्च २०१८

डॉ. यशवंत मनोहर विशेषांक

अतिथी संपादक
डॉ. मोना चिमोटे

संपादक मंडळ
डॉ. मोना चिमोटे
सदानंद बोरकर
डॉ. पद्मरेखा धनकर
डॉ. तीर्थराज कापगते

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र
नानू नेवरे, नागपूर

मुद्रितशोधन
दीपक रंगारी

प्रकाशक

विलास मानेकर
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ,
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक,
सीताबर्डी, नागपूर-४४० ०१२
दूरध्वनी : ०७१२-२५२३९२९, २५५३७६७

सहयोग

श्री. प्रदीप दाते
वर्धा

अक्षरजुळवणी, मांडणी व मुद्रण

माधव लोखंडे
मलय ग्राफिक्स
सुभाषनगर, नागपूर
भ्रमण : ९३२६९९९०१५

या अंकाचे देणगी मूल्य : १०० रुपये

वार्षिक वर्गणी : २०० रुपये

त्रैवार्षिक वर्गणी : ५०० रुपये

वि.सा. संघाच्या आजीव

सभासदांसाठी त्रैवार्षिक वर्गणी : ३०० रुपये

पत्रव्यवहार

संपादक युगवाणी
विदर्भ साहित्य संघ
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक,
सीताबर्डी, नागपूर-४४० ०१२
दूरध्वनी : ०७१२-२५२३९२९, २५५३७६७
ई-मेल : yugwani.nagpur@gmail.com

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष ७२ वे

जानेवारी | फेब्रुवारी | मार्च २०१८

डॉ. यशवंत
मनोहर
विशेषांक

■ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने 'युगवाणी'च्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे.

■ या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी महाराष्ट्र शासन, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई तसेच युगवाणीचे संपादक, संपादक मंडळ आणि विदर्भ साहित्य संघाचे पदाधिकारी सहमत असतीलच असे नाही.

संपादकीय

युगवाणीचा 'डॉ. यशवंत मनोहर विशेषांक' वाचकांच्या हाती सोपवत असताना मनात संमिश्र भावनांचे काहूर उठले आहे. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या अमृत महोत्सवी वर्षात संपादक मंडळाने केलेल्या योजनेनुसार हा अंक योग्यवेळी प्रकाशित होतो आहे याचा आनंद होतो आहे. अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त आम्ही डॉ. यशवंत मनोहर यांचे 'युगवाणी'तर्फे आणि 'विदर्भ साहित्य संघा'तर्फे अभीष्टचिंतन करतो आणि त्यांच्या नव्या लेखनाकरिता अनेक शुभेच्छा देतो.

काही महिन्यांपूर्वी विदर्भ संघाच्या कार्यकारिणीच्या बैठकीनंतर युगवाणीच्या संपादक मंडळाच्या बैठकीत युगवाणीचे संपादक अनिल नितनवरे यांनी डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त विशेषांक प्रकाशित करण्याची कल्पना मांडली होती. आम्ही सर्वांनी एकमुखाने त्यास होकार दिला होता. त्यादृष्टिने त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्रातील मान्यवरांकडून लेखन मागवणे सुरू केले. या अंकाच्या संदर्भात त्यांचा सातत्याने संपर्क आणि संवाद सुरू होता. अंकाचे काम सुरू असतानाच अचानक अनिल नितनवरे आपल्यातून निघून गेले. त्यांचे ऐन भरात असताना झालेले अकाली निधन मनाला अतिशय चटका लावून गेले. मराठी साहित्यातील एक साक्षेपी संपादक व जाणकार अभ्यासक कायमचा हरवला. आज त्यांच्या अनुपस्थितीत सदर अंक प्रकाशित करावा लागतो आहे, याची खंत मनात आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर हे मराठी साहित्य विश्वातील अतिशय प्रतिभावंत व्यक्तिमत्व होय. विशिष्ट भूमिका घेऊन विविध साहित्य प्रकारात त्यांनी केलेले लेखन विलक्षण आहे. कवी, समीक्षक, विचारवंत या नात्याने अवघा महाराष्ट्र त्यांना ओळखतो. अनेकविध पैलूंनी त्यांचे व्यक्तिमत्व समृद्ध आहे. अतिशय कष्टप्रद परिस्थितीशी संघर्ष करीत साहित्याच्या आणि परिवर्तनाच्या चळवळीत अफाट काम करणारे ते एक वैदर्भीय कलावंत आहेत. कवितेपासून सौंदर्यशास्त्रापर्यंत त्यांनी केलेले सर्वच लेखन त्यांच्या विचारदृष्टीनी आणि भाषिक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध आहे. त्यातील लय, गती, वेग वाचकांना थरारून सोडतो. त्यांच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त प्रकाशित होणाऱ्या या विशेषांकात त्यांच्या समग्र साहित्याविषयीची मांडणी समाविष्ट करता आली नाही. मात्र त्यांच्या काव्यलेखनाच्या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण मांडणी करण्याचा निश्चितच प्रयत्न केला आहे.

या अंकातील लेखांमधून डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या आतापर्यंत प्रकाशित झालेल्या अकरा कवितासंग्रहांवरील भाष्य आहे. त्यातून डॉ. यशवंत मनोहरांच्या कवितेची सम्यक चिकित्सा वाचकांपुढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'उत्थानगुंफा' हा डॉ. यशवंत मनोहरांचा पहिला कवितासंग्रह १९७७ साली प्रकाशित झाला आणि या पहिल्याच संग्रहाने त्यांनी आपली आगळी नाममुद्रा मराठी कवितेवर उमटवली. या संग्रहाचे महाराष्ट्रात सगळ्या लहानथोरांनी मनःपूर्वक स्वागत केले. आश्लेषा महाजन यांनी या अंकातील लेखात 'उत्थानगुंफा' या कवितासंग्रहामधील अर्थसघनता आणि भाव संमिश्रता विस्ताराने मांडली आहे. अशोक बाबर यांनी आपल्या लेखात डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या 'काव्यभीमायन' या दीर्घ काव्यावर विस्तृत चर्चा केली आहे. ही चर्चा त्यातील काव्यगुण आणि भारतीय इतिहासक्रमातील संघर्षाच्या संदर्भांनी वैशिष्ट्यपूर्ण झालेली असल्याचे जाणवते.

अक्रम पठाण यांचा लेख 'मूर्तीभंजन' या काव्यसंग्रहाचे वाङ्मयीन सौंदर्य उलगडणारा आहे. या संग्रहातील प्रेम आणि परिवर्तनाचे काव्याविष्कार त्यांनी अधोरेखित केले आहेत. डॉ. केशव सखाराम देशमुख यांनी 'जीवनायन' कवितासंग्रहातील प्रतिभेचे विविध आविष्कार व चिंतनाचे संदर्भ टिपले आहेत. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन महत्ता यांचे त्यांनी केलेले विवेचन उल्लेखनीय आहे. नीरजा यांनी 'प्रतिक्षायन' मधील प्रेमाच्या अनुभूतीचे विविध भावपदर आविष्कृत केले आहेत. डॉ. माधव पुटवाड यांनी 'आदिबंध' मधील मनोहरांच्या अभिव्यक्तीचा अनुभवस्त्रोत आणि त्यांची प्रतिभासंपन्नता यावर मार्मिक चिंतन मांडले आहे. डॉ. शैलेंद्र लेंडे यांनी 'स्वप्नसंहिता' या कवितासंग्रहातील अनुभवांची वैशिष्ट्यपूर्णता आणि समकालीन जाणीवा प्रत्ययकारीतेने दर्शविली आहेत. तर डॉ. विलास खोले यांनी 'युगांतर' कवितासंग्रहातील कवितांच्या आशयाभिव्यक्तीची मांडणी केली आहे. अपप्रवृत्तींना आव्हान आणि परिवर्तनासाठी आवाहन यांचे अनेक पैलू त्यातून प्रकषिने जाणवतात. डॉ. नागनाथ कोतापल्ले यांनी 'युगमुद्रा' या कवितासंग्रहाच्या मौलिकतेला अधोरेखित केलेले आहे. डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी 'बाबासाहेब...!' या दीर्घ काव्यातून डॉ. यशवंत मनोहरांची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयीची तीव्र संवेदन वैशिष्ट्ये दर्शविली आहेत. त्यातील संवैधानिक मूल्यांची बाजूही उजागर केली आहे. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या 'तुरंग तोडणाऱ्या उठावाची कविता' या नव्या कवितासंग्रहावर 'नव्या माणसाचे घोषणापत्र' म्हणून दा. गो. काळे यांनी केलेले भाष्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि त्यांच्या कवितेचे नवे वळण दर्शविणारे आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर यांची कविता तर महत्त्वाची आहेच मात्र त्याी केलेली दलित आणि आंबेडकरी साहित्याची चिकित्सा व ग्रंथरूपाने केलेली वैचारिक मांडणी देखील मोलाची आहे. अनेक ठिकाणी दिलेल्या भाषणांमधूनदेखील त्यांनी आपली भूमिका मांडली आहे. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या या वैचारिक योगदानाबाबत स्वतंत्र विचार होणे गरजेचे आहे. स्थलमयदिमुळे आम्ही या विशेषांकात त्यांच्या कवितेबाबत विस्ताराने उहापोह केलेला आहे. मात्र या अंकात समाविष्ट न झालेल्या मनोहरांच्या इतर साहित्यावर आणखी विचार होणे गरजेचे वाटते.

या अंकात नितनवरे यांच्याशी जिव्हाळ्याची मैत्री असलेल्या डॉ. हेमंत खडके यांचे एक पत्र आहे. अनिल नितनवरे यांच्या अकाली निधनाने त्यांच्या अस्वस्थ करणाऱ्या आठवणींचा चढता आलेख त्यात आहे. त्यातून अनिल नितनवरे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पुढे येणारे पैलू कमालीचे भावपूर्ण आहेत. युगवाणीचे संपादक म्हणून अनिल नितनवरे यांनी केलेले कार्य संस्मरणीय आहे. युगवाणीच्या आजवर झालेल्या प्रवासाच्या गुणवत्तेचा वारसा त्यांनी त्यांच्या संपादनात निरंतर ठेवला. एक जिज्ञासू साहित्यिक आणि तितकाच स्नेहशील माणूस म्हणून मराठी साहित्यविश्वास त्यांची सर्वदूर ख्याती होती. त्यांनी नव्या पिढीला लिहिते केले. आधीच्या पिढीतील अभ्यासकांकडे विविध विषयांवर लिहण्याचा आग्रह धरला. त्यातून साहित्यातील नव्या बदलांचे अभ्यासपूर्ण भाष्य पुढे आले. शिवाय कविता, कथा, ललित निबंध यासारखे उकृष्ट ललित लेखनही पुढे आणले. संपादन हा अत्यंत जिजिरीचा भाग बनत चाललेला काळात त्यांनी उकृष्ट साहित्य मिळवून लक्षणीय अंक प्रकाशित केले. त्यांच्या या साहित्यनिष्ठला व स्मृतींना विनम्र अभिवादन! युगवाणीच्या या डॉ. यशवंत मनोहर विशेषांकाचे मराठी वाचक स्वागत करतील, अशी अपेक्षा आहे.

• • •

११. वर्तमान काळातील वास्तववादी व्यवस्था : चारखणी

डॉ.प्रल्हाद लुलेकर /१३३

१२. असं जगणं तोलाचं आणि धूळपेरणी : एक अवलोकन

डॉ.किशोर सानप /१४३

२२

१३. कळप आणि तणकट मधील मूल्यविचार

डॉ.अंकुशकुमार चव्हाण /१५३

१४. रा.रं.बोराडे यांच्या कादंबऱ्या : आकलन आणि आस्वाद

डॉ.बाळासाहेब दास /१६२

१५. समाजातील हरवत चाललेल्या मानवी मूल्यांचा वेध : हारण आणि

नामुष्कीचे स्वगत : डॉ.सहदेव रसाळ /१८०

१६. तहान आणि बारोमास : सामर्थ्य आणि मर्यादा

डॉ.माधव पुटवाड /१८६

१७. द.ता.भोसले यांची कादंबरी : एक आकलन

डॉ.साहेबराव शिंदे /२०२

विभाग ४ : मराठी ग्रामीण कादंबरी : आस्वाद आणि समीक्षा २०६

१८. दुष्काळाच्या दाहकतेचा शेतकरी चळवळीवर परखड भाष्य : चारापाणी

डॉ.ज्ञानदेव राऊत /२०७

१९. धरणग्रस्तांच्या जगण्याचा जीवनपट : झाडाझडती

डॉ.शिवसांब कापसे /२११

२०. विनाअनुदानित शिक्षणव्यवस्थेतील सुशिक्षितांची फरफट : कोंडणातलं जिणं

डॉ.नरसिंग कदम /२१४

२१. दुष्काळाच्या दाहकतेची वास्तवता : तहान

डॉ.प्रकाश सूर्यवंशी /२२०

२२. ग्रामीण माणसांचे अस्वस्थ वर्तमान : गराडा

डॉ.मंदाकिनी कुलकर्णी /२२७

२३. ग्रामीण जीवनाला वेढून टाकणारी जातीयता : तणकट

डॉ.बालाजी धारूळे /२३५

२४. भूकंपात उद्ध्वस्त झालेले गाव : इथं होतं एक गाव

प्रा.नंदकुमार माने /२४१

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कविता	डॉ. माधव पुटवाड	०१
२	कथा	डॉ. अनंत राऊत	२७
३	कादंबरी : वाङ्मय इतिहास	डॉ. शंकर विभूते	६०
४	आधुनिक मराठी नाट्य इतिहास	डॉ. यादव गायकवाड	९८
५	निबंध	डॉ. दिपक चिद्दरवार	१३६
६	चरित्र आत्मचरित्र	डॉ. मारोती कसाब	१५९

घटक क्र. १ कविता

अनुक्रमणिका:

१.० प्रास्ताविक

१.१ उद्दिष्टे

१.२ कविता म्हणजे काय?

१.२.१ गद्य आणि पद्य यातील फरक

१.२.२ कवितेचे घटक

१.२.३ कवितेची व्याख्या

१.३ स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील मराठी काव्य

१.३.१ केशवसुत आणि त्यांच्या समकालीन कविंची कविता

१.३.२ रविकिरण मंडळातील कवींचे व तत्कालीन इतर कवींचे काव्यलेखन

१.३.३ या कालखंडातील काव्य : काही विशेष

१.४ इ.स. १९४० ते १९६० पर्यंतचे मराठी काव्य

१.४.१ मर्ढेकर आणि मुक्तिबोध यांची कविता

१.४.२ या काळातील इतर महत्वाचे कवी आणि त्यांचे काव्यलेखन

१.४.३ या कालखंडातील काव्य : काही विशेष

१.५ इ.स. १९६० ते २००० या कालखंडातील मराठी काव्य

१.५.१ विविध प्रवाहांची कविता

१.५.२ या काळातील इतर महत्वाचे कवी आणि त्यांचे काव्यलेखन

१.५.३ या कालखंडातील काव्य : काही विशेष

१.६ सारांश

१.७ कठिण शब्दार्थ

१.८ प्रश्नांची आदर्श उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

१.९ गृहपाठ (स्वाध्याय)

१.१० संदर्भ ग्रंथांची सूची

१.० प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रांनो, या घटकात आपण मुख्यतः आधुनिक मराठी कवितेचा आढावा घेणार आहोत. रचना आणि आशयाच्या दृष्टीने कविता कशी बदलत गेली ते समजून घेणार आहोत. कवींचा जीवनाकडे पाहण्याचा जो दृष्टीकोन असतो, त्या दृष्टीकोनाचा आणि त्या कविच्या सभोवतालच्या परिस्थितीचा त्यांच्या कवितालेखनावर कसा प्रभाव असतो, तेही समजून घेणार आहोत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील राष्ट्रप्रेमाने भारावलेली कविता आपण अभ्यासणार आहोत.

घटक ६.१ : साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह : उदयाची पार्श्वभूमी

अनुक्रम :-

- १.० प्रास्ताविक
- १.१ उद्दिष्टे
- १.२ १९६० पूर्वीचा महाराष्ट्र
 - १.२.१ सामाजिक व्यवस्था : स्थितीगती
 - १.२.२ राजकीय आणि आर्थिक वास्तव
 - १.२.३ शैक्षणिक व्यवस्थेचे स्वरूप
- १.३ पूर्वीचे मराठी साहित्य : स्वरूप
 - १.३.१ १९२० पूर्वीचे मराठी साहित्य
 - १.३.२ १९२० ते १९६० या कालखंडातील मराठी साहित्य
 - १.३.३ १९६० पूर्वीचे मराठी साहित्य : काही विशेष
- १.४ १९६० च्या दरम्यानचे नवे बदल — नवा दृष्टीकोण
 - १.४.१ नवी संधी, नवे शिक्षण आणि नवी जाणीव
 - १.४.२ लोकशाही व्यवस्थेतील हक्काची जाणीव
 - १.४.३ मराठी साहित्यातील उणिवांची जाणीव
- १.५ नवीन साहित्याचा उदय
 - १.५.१ ग्रामीण साहित्य
 - १.५.२ दलित साहित्य
 - १.५.३ स्त्रीवादी साहित्य
 - १.५.४ आदिवाशी साहित्य
 - १.५.५ इतर साहित्य प्रवाह
- १.६ सारांश
- १.७ पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ
- १.८ प्रश्नांची आदर्श उत्तरे आपली प्रगती तपासा
- १.९ स्वाध्याय
- १.१० संदर्भ ग्रंथांची सूची

१.०. प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रांनो, मराठी भाषा बोलणा—या लोकांचे एक स्वतंत्र राज्य असावे. ही मराठी भाषीक लोकांची इच्छा होती. तशी प्रबळ मागणी होती. त्या मागणीच्या पूर्तीसाठी मराठी भाषिक लोकांनी मोठा संघर्ष केला आहे. आनेकांनी हौतात्म्य पत्करले आहे. त्यानंतर भाषिक अस्मितेच्या आधारे १ मे, १०६० रोजी मुंबईसह विदर्भ, मराठवाडा जोडून महाराष्ट्राची निर्मिती झाली आहे. 'महाराष्ट्र' या शब्दाबदल आणि महाराष्ट्र राज्याबदल महाराष्ट्र ते महाराष्ट्र, महान राष्ट्र ते महाराष्ट्र, महत्तर राष्ट्र मोठे राष्ट्र ते महाराष्ट्र अशी अनेक मते मांडली जातात. यापैकी कोणतेही एकच एक मत अंतिम मानता येणार नाही. पण महत्वाचे म्हणजे या सगळ्या मतांत महाराष्ट्राचा इतिहास आपणास अभिमान वाटावा असाच आहे.

मित्रहो, मुंबईसह महाराष्ट्राची पुनर्रचना अस्तित्वात येवून आता जवळपास सत्तावन वर्षे झाली आहेत. या दीर्घ काळात अनेक बदल झाले आहेत. महाराष्ट्र विकासाच्या मार्गाने प्रवास करत आहे. या राज्याचे नेतृत्व करणारी नवी पीढी उदयास आली आहे. ग्रामपंचायत ते

घटक ६.५ : आदिवासी साहित्य

अनुक्रम—

५.० प्रास्ताविक

५.१ उद्दिष्टे

५.२ आदिवासी साहित्य : संकल्पना व स्वरूप

५.२.१ आदिवासी म्हणजे कोण?

५.२.२ आदिवासी साहित्य : संकल्पना

५.२.३ आदिवासी साहित्य : स्वरूप

५.३ आदिवासी साहित्य : प्रेरणा

५.३.१ शिक्षणाचा प्रसार

५.३.२ आदिवासी समाजाच्या जागृतीचे कार्य

५.३.३ आदिवासी समाजाला आलेले आत्मभान

५.४ आदिवासी साहित्य : वेगळेपण

५.४.१ भूमिकेचे वेगळेपण

५.४.२ आशयाचे वेगळेपण

५.४.३ भाषा आणि रचनेचे वेगळेपण

५.५ आदिवासी साहित्य : वाटचाल

५.५.१ आदिवासी साहित्य : मौखिक परंपरा

५.५.२ मराठीतील आदिवासी साहित्य

५.५.३ आदिवासी साहित्य : सद्य स्थिती

५.६ सारांश

५.७ पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ

५.८ प्रश्नांची आदर्श उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

५.९ स्वाध्याय

१.१० संदर्भ ग्रंथाची सूची

५.० प्रास्ताविक

मित्रहो, या घटकात आपण साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाहांपैकी आदिवासी साहित्यप्रवाहाचा परिचय करून घेणार आहोत. आदिवासी समुहांबद्दल आपल्या मनात ज्या कल्पना आहेत, त्या आपण नीट तपासून पहाणार आहोत, समजून घेणार आहोत. आदिवासी साहित्याची संकल्पना समजून घेऊन आदिवासी साहित्याचा आढावा घेणार आहोत. आदिवासी साहित्याची सद्यःस्थिती कशी आहे, ते पहाणार आहोत.

मित्रहो, लोकशाही व्यवस्थेतील आपली जी नवी धोरणे आहेत, त्यापैकी सक्तीचे शिक्षण हे एक महत्वाचे धोरण होय. आपली कोणतीही व्यवस्था कागदावर जेवढी व्यवस्थित असते तेवढीच ती प्रत्यक्षात अव्यवस्थित असते. आपले कोणतेही धोरण व्यवस्थित राबविले जात नाही. सक्तीच्या शिक्षणाचेही तसेच आहे. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या कमालीची वाढली, मात्र या वाढलेल्या संख्येला नीट शिक्षण देण्याची व्यवस्था आपण उभी करू शकलो नाही. सुशिक्षितांची कागदोपत्री संख्यात्मक वाढ झाली मात्र आपल्या गुणात्मकतेवर कालही प्रश्न होते आणि आजही आहेत.

विशेषतः शहरांपासून दूर वाड्यांवर, पाड्यांवर तांड्यांवर राहणाऱ्या मुलांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था उभी करू शकलो नाही. वर्ग खोल्या बांधणे, प्रशिक्षित शिक्षकांची नियुक्ती

घटक ६.६ : नवीन वाङ्मयीन प्रवाहाची समीक्षा

अनुक्रम —

६.० प्रास्ताविक

६.१ उद्दिष्टे

६.२ ग्रामीण साहित्याची समीक्षा

६.२.१ ग्रामीण साहित्य : संकल्पनारूप/तात्विक समीक्षा

६.२.२ ग्रामीण साहित्य : साहित्यकृतीची समीक्षा

६.२.३ ग्रामीण साहित्य : संशोधनात्मक समीक्षा

६.३ दलित साहित्याची समीक्षा

६.३.१ दलित साहित्य : संकल्पनारूप/तात्विक समीक्षा

६.३.२ दलित साहित्य : साहित्यकृतीची समीक्षा

६.३.३ दलित साहित्य : संशोधनात्मक समीक्षा

६.४ स्त्रिवादी साहित्याची समीक्षा

६.४.१ स्त्रिवादी साहित्य : संकल्पनारूप/तात्विक समीक्षा

६.४.२ स्त्रिवादी साहित्य : साहित्यकृतीची समीक्षा

६.४.३ स्त्रिवादी साहित्य : संशोधनात्मक समीक्षा

६.५ आदिवासी साहित्याची समीक्षा

६.५.१ आदिवासी साहित्य : संकल्पनारूप/तात्विक समीक्षा

६.५.२ आदिवासी साहित्य : साहित्यकृतीची समीक्षा

६.५.३ आदिवासी साहित्य : संशोधनात्मक समीक्षा

६.६ सारांश

६.७ पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ

६.८ प्रश्नांची आदर्श उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

६.९ स्वाध्याय

६.१० संदर्भ ग्रंथांची सूची

६.०. प्रास्ताविक

मित्रहो, आपण मागच्या घटकांतून ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी आदिवासी या साहित्यप्रवाहांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. या प्रवाहातील साहित्याच्या निर्मितीच्या प्रेरणा आपण समजून घेतल्या आहेत. स्वरूप समजून घेतले आहे. या वेगवेगळ्या प्रवाहांतील लेखनाचा आपण आढावा घेतला आहे.

प्रस्थापित साहित्यव्यवहाराला धक्का देत नवशिक्षित नव्या पिढीने या नव्या साहित्याची निर्मिती केली. या नव्या कवी—लेखकांची साहित्यविषयक आणि जीवनमुल्येविषयक जी भूमीका होती, ती त्यांनी त्यांच्या साहित्यातून मांडली. आतापर्यंत जे जीवनवास्तव साहित्याचा विषय झाले नव्हते, ते जीवनवास्तव साहित्याचा विषय झाले या नव्या कवी—लेखकांनी जीवनविषयक विचारांनाही आपल्या अभिव्यक्तीत महत्वाचे स्थान दिले.

साठोत्तरी वाङ्मयीन प्रवाह समकालीन आहेत, या साहित्याचे निर्माते आम्ही परिवर्तनवादी आहोत, आमचे साहित्य परिवर्तनवादी आहे, अशी समान भूमीका मांडतात. महात्मा फुले गांधी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार व कार्याशी आपले जवळचे नाते असल्याचे सांगतात, भारताला मिळालेले स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्यानंतर आपण स्वीकारलेली लोकशाही व्यवस्था,

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	साहित्याचे स्वरूप	डॉ. सचिन गिरी	०१
२	भारतीय साहित्यविचार	डॉ. सचिन गिरी	२२
३	विविध वाङ्मयीन वाद	डॉ. हेमंत खडके	५३
४	समीक्षा: संकल्पना, स्वरूप व प्रयोजन	डॉ. अर्चना मोरे	८६
५	समीक्षेचे विविध दृष्टिकोन	डॉ. अर्चना मोरे	९९
६	मराठी समीक्षेची वाटचाल	डॉ. अर्चना मोरे	११७

घटक ५.३. : वाङ्मयीन वाद

अनुक्रम

५.० प्रास्ताविक

५.१ उद्दीष्टे

५.२ वाङ्मयीन वाद : व्याख्या, स्वरूप व वर्गीकरण

५.२.१ वाङ्मयीन वाद म्हणजे काय?

५.२.२ वाद, संप्रदाय आणि चळवळ

५.२.३ वादांच्या अभ्यासाची उपयुक्तता

५.२.४ वादांची कालसापेक्षता व संमिश्रता

५.२.५ वाद : क्रिया—प्रतिक्रियांची साखळी

५.२.६ वादांचे वर्गीकरण

५.३ अभिजातवाद

५.३.१ अभिजातवादाचे विविध अर्थ

५.३.२ अभिजातवादाची वैशिष्ट्ये

५.३.३ अभिजातवादाचा न्हास

५.३.४ अभिजातवाद आणि मराठी साहित्य

५.४ रोमॅटिसिझम (स्वच्छंदतावाद)

५.४.१ रोमॅटिसिझमचा उदय

५.४.२ रोमॅटिसिझमचा : अनेकार्थी संकल्पना

५.४.३ रोमॅटिसिझमचा वैशिष्ट्ये

५.४.४ रोमॅटिसिझमचा न्हास

५.४.५ रोमॅटिसिझमचा परिणाम

५.४.६ रोमॅटिसिझमचा आणि मराठी साहित्य

५.५ वास्तवाद

५.५.१ वास्तववादाच्या उदयाची कारणे

५.५.२ सर्वसामान्यांच्या सरासरी जीवनाला महत्त्व

५.५.३ यथार्थवाद

५.५.४ वास्तववादाचे प्रकार

५.५.५ वास्तववादी साहित्यावरील आक्षेप

५.५.६ वास्तववादाने साहित्याला काय दिले?

५.५.७ मराठी साहित्यातील वास्तववाद

५.६ मार्क्सवाद

५.६.१ पार्श्वभूमी

५.६.२ ऐतिहासिक भौतिकवाद

५.६.३ आर्थिक पाया

५.६.४ पाया—इमला सिद्धांत

५.६.५ वर्गीय जाणीवा

५.६.६ मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य

५.७ अस्तित्ववाद

५.७.१ पार्श्वभूमी

प्रा. हेमंत अडके

स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

दूरशिक्षण संचालनालय

पदव्युत्तर पदवी (एम.ए.) द्वितीय वर्ष

✽ मराठी ✽

खंड क्र. (०५) साहित्य विचार आणि समिक्षा

घटक क्र. ०१ भाषाविज्ञान: संकल्पना व स्वरूप

अनुक्रमणिका:

१.० प्रास्ताविक

१.१ उद्दिष्टे

१.२ भाषा: स्वरूप

१.२.१ भाषा म्हणजे काय ?

१.२.२ भाषेचे गुणधर्म

१.२.३ भाषेची इतर वैशिष्ट्ये

१.३ भाषेचे कार्य : संदेशन

१.३.१ संदेशन म्हणजे काय ?

१.३.२ मानवी संदेशन : भाषिक व भाषेतर संदेशन

१.३.३ मानवेतर जीवांमधील संदेशन (प्राणिपातळीवरील भाषेतर संदेशन)

१.४ भाषाविज्ञान : संकल्पना

१.४.१ भाषाविज्ञान : व्याख्या

१.४.२ भाषाविज्ञानाचे स्वरूप

१.४.३ भाषाविज्ञान : उदय आणि विकास

१.५ भाषाविज्ञानाची व्याप्ती

१.५.१ भाषाविज्ञानातील प्रमुख पध्दती

१.५.२ भाषाविज्ञानाच्या जोडशाखा

१.५.३ भाषाविज्ञानाची उपयुक्तता

१.६ सारांश

१.७ पारिभाषिक शब्दार्थ

१.८ प्रश्नांची आदर्श उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

१.९ गृहपाठ (स्वाध्याय)

१.१० अधिक वाचनासाठी

१.० प्रास्ताविक

मित्रहो, मानवी विकासात भाषेला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. भाषेमुळेच मानव इतर प्राण्यांच्या तुलनेत अधिक प्रगत झाला. विचार करण्याच्या देणगीचा उपयोग करून मानवाने भाषा शोधून काढली. ही व्यवस्था सामाजिक बाबतीत उपयोगी ठरत असल्याने टिकली. भाषेमुळे संदेश देता आला. विचारांचे आदानप्रदान करता आले. भाषेचा शोध हा एका अर्थाने क्रांतिकारी ठरला. त्यामुळे मानवाला ज्ञानसंग्रह करता आला. अनुभवातून मिळालेले ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित करता आले. बोलल्या जाणारी भाषा, लिखित स्वरूपात व्यक्त होऊ लागली व प्रगती वेगाने सुरू झाली. ज्ञानक्षेत्राच्या उदयाबरोबर भाषेच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधल्या गेले व भाषाभ्यासक्षेत्र आकाराला आले. आज अभ्यासप्रांतात भाषाविज्ञानाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१.१ उद्दिष्टे

मित्रांनो, या प्रकरणातून तुम्हाला —

१. भाषा म्हणजे काय हे कळेल.

५) समाजभाषाविज्ञान

— भाषाविज्ञानातील जोडशाखा

१.९ गृहपाठ (स्वाध्याय)

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न :

१. भाषा म्हणजे काय ? हॉकेटने सांगितलेले भाषेचे गुणधर्म स्पष्ट करा.
२. संदेशन म्हणजे काय ? मानवी व मानवेतर संदेशनातील फरक स्पष्ट करा.
३. भाषाविज्ञानाची संकल्पना स्पष्ट करा.
४. भाषाविज्ञानातील प्रमुख पध्दती सांगून भाषाविज्ञानाची उपयुक्तता लक्षात आणून द्या.

ब) लघुत्तरी प्रश्न :

१. भाषा ही संरचना आहे, हे स्पष्ट करा.
२. भाषेमागील शिकणे व शिकवणे ही प्रक्रिया स्पष्ट करा.
३. मनवी भाषेतर संदेशनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
४. भाषाविज्ञानातील जोडशाखा कोणत्या ?

क) टिपा द्या.

१. लांग आणि पॅरोल
२. मधमाश्यांमधील संदेशन
३. भाषिक संदेशन
४. भाषेचा गुणधर्म : यादृच्छिकता

१.१० अधिक वाचनासाठी

- १) कालेलकर नारायण गोविंद, (१९६२), भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
- २) काळे, डॉ. कल्याण (संपा.) व इतर, (१९९९), आधुनिक भाषाविज्ञान (संरचनावादी आणि सामान्य), प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ३) केळकर अशोक रा., (१९८३), वैखरी: भाषा आणि भाषाव्यवहार, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई.
- ४) मंचरकर र.बा., (१९७५), भाषाशास्त्र — विचार, युनिव्हर्सल प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ५) मालशे मिलिंद, (२००९), आधुनिक भाषाविज्ञान: सिध्दांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
- ६) मालशे डॉ. स.गं. व इतर, (२००५), भाषाविज्ञान परिचय, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
- ७) मालशे डू. स.गं. (संपा.) व इतर, (२००५), भाषाविज्ञान: वर्णनात्मक आणि ऐतिहासिक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भाषाविज्ञान : संकल्पना व स्वरूप	डॉ. प्रणव कोलते	०१
२	भाषाभ्यासाच्या पध्दती	डॉ. प्रणव कोलते	१९
३	ऐतिहासिक भाषाविज्ञान	डॉ. काशिनाथ ब-हाटे	३८
४	वर्णनात्मक भाषाविज्ञान	डॉ. काशिनाथ ब-हाटे	६७
५	समाजभाषाविज्ञान	डॉ. नंदकुमार मोरे	९१
६	प्रादेशिक बोलींचा अभ्यास (व-हाडी, अहिराणी, मारवाडी)	डॉ. आनंद भंडारे	११४

घटक क्र. २ : भाषाभ्यासाच्या पध्दती

अनुक्रमणिका

२.० प्रास्ताविक

२.१ उद्दिष्टे

२.२ भाषाभ्यासाच्या पध्दती : स्वरूप व व्याप्ती

२.२.१ भाषा व भाषाभ्यास

२.२.२ भाषाभ्यास : पारंपरिक दृष्टीकोन

२.२.३ भाषाभ्यास : आधुनिक दृष्टीकोन

२.३ ऐतिहासिक भाषाविज्ञान

२.३.१ ऐतिहासिक भाषाविज्ञान : अभ्यासाचे स्वरूप

२.३.२ ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा विकास

२.३.३ ऐतिहासिक भाषाविज्ञानावरील आक्षेप

२.४ वर्णनात्मक भाषाविज्ञान

२.४.१ वर्णनात्मक भाषाविज्ञान : अभ्यासाचे स्वरूप

२.४.२ वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा विकास

२.४.३ वर्णनात्मक भाषाविज्ञान आणि ऐतिहासिक भाषाविज्ञान: तुलना/भेद

२.५ भाषाविज्ञानाच्या जोडशाखा

२.५.१ समाजभाषाविज्ञान, राजकीयवैज्ञानिक भाषाविज्ञान

२.५.२ मनोवैज्ञानिक भाषाविज्ञान, मानववंशवैज्ञानिक भाषाविज्ञान

२.५.३ इतर पध्दती : बोली भूगोल, उपयोजित भाषाविज्ञान, गाणित भाषाविज्ञान, संगणकीय भाषाविज्ञान

२.६ सारांश

२.७ पारिभाषिक शब्दार्थ

२.८ आदर्श उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

२.९ स्वाध्याय

२.१० अधिक वाचनासाठी

२.० प्रास्ताविक

मित्रहो, पहिल्या घटकात आपण भाषाविज्ञानाची संकल्पना समजून घेतली आहे. भाषाविज्ञानातील अभ्यासाचे स्वरूपदेखील आपण लक्षात घेतले. आता या घटकात आपण भाषाभ्यासाच्या पध्दतीचा परिचय करून घेणार आहोत. भाषाविज्ञानाच्या अभ्यासाची व्याप्ती त्यावरून आपल्याला लक्षात येईल. भाषाविज्ञान अभ्यासाला कशी वेगवेगळी अंगे आहेत, हे आपल्याला यातून कळेल. भाषाविज्ञान दिवसेंदिवस अधिक प्रगत होत चाललेले विज्ञान आहे. भाषाविज्ञानाच्या आजच्या विस्तारात १९ व्या शतकाच्या वारशाने चालत आलेले ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, भाषेचे स्वरूप व अंतर्गत संरचना याला महत्व देणारे वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, इतर ज्ञानशाखांच्या जोडीने कार्य करणाऱ्या अभ्यासशाखा, उपयोजित भाषाविज्ञानांतर्गत येणाऱ्या पध्दती अशा विविध अभ्यासशाखा दिसतात. त्यांच्या माध्यमातून भाषाविज्ञानातील अभ्यास व संशोधन सतत पुढे जात आहे.

■ अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ ■ धरमपेठ राजाराम वाचनालय
■ विदर्भ सांस्कृतिक परिषद

आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

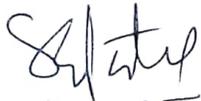
॥ प्रमाणपत्र ॥

डॉ. हेमंत खडके (मराठी विभाग, संत गाडगे ज्ञान अमरावती विद्यापीठ) ह्यांना

दिनांक २९ व ३० मार्च, २०१८ रोजी अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाने आयोजित केलेल्या

‘समग्र डहाके’ ह्या ‘राष्ट्रीय चर्चासत्रात’

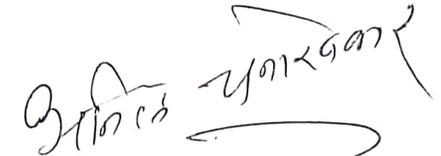
निबंध वाचन / सहभाग / उपस्थिती प्रित्यर्थ हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

सुनील पाटील

कार्यवाह
विदर्भ सांस्कृतिक परिषद

डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी

अध्यक्ष
अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळ

अनिल चनाखेकर

कार्यवाह
धरमपेठ राजाराम वाचनालय, नागपूर

30

वशा
विदुषांचा

डॉ. बबनराव ताचवाडे

गौरव ग्रंथ

वशा विद्मश्चि

प्राचार्य डॉ. बबनराव तायवाडे
षष्ट्यब्दीपूर्ती गौरवग्रंथ

मुख्य संपादक

डॉ. अक्षयकुमार काळे

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रमोद मुनघाटे

अरुणा सबाने

संपादक मंडळ

डॉ. प्रदीप विटाळकर डॉ. रत्नाकर भेलकर डॉ. मनोज तायडे

श्री. रमेश बोरकुटे श्री. बाळ कुळकर्णी

डॉ. अनिल नितनवरे डॉ. कोमल ठाकरे

Vasa Vidarbhacha
(Dr. Babanrao Taywade Gauragranth)

Edited by :

Dr. Akshaykumar Kale

Dr. Pramod Munghate

Aruna Sabane

वसा विदर्भाचा

(डॉ. बबनराव तायवाडे गौरवग्रंथ)

संपादक :

डॉ. अक्षयकुमार काळे

डॉ. प्रमोद मुनघाटे

अरुणा सबाने

 आकाशक

ए ५०६, गणेश गौरी अपार्ट., कोतवालनगर, नागपूर-१५

भ्रमणध्वनी : ९९७००९५५६२, ९०७५०२७५१२

email : arunasabane123@gmail.com

Website : www.akanakshaprakashan.com

© त्या त्या मजकुराचे हक्क संबंधित मान्यवरांच्या अधीन

मुखपृष्ठ : विवेक रानडे

अक्षरजुळवणी, मुद्रितशोधन : भाग्यश्री बनहट्टी

प्रथमावृत्ती : १४ फेब्रुवारी, २०१७

प्रती : १०००/

मुद्रक : शक्ती डीजीटल सर्विसेस, वर्धा मार्ग, रामदासपेठ, नागपूर-१२

मूल्य : ३२५ रुपये

अनुक्रमणिका

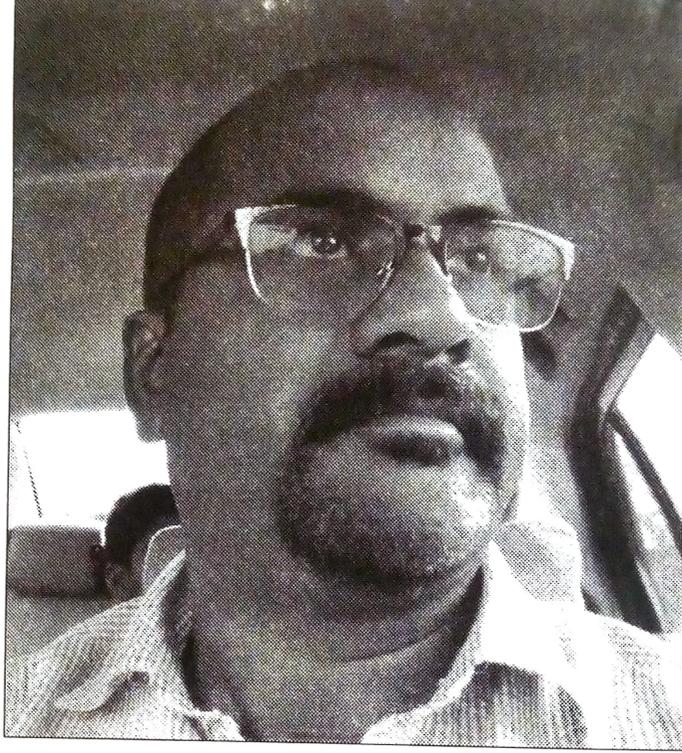
मान्यवरांच्या मुलाखती

◆ प्राचार्य डॉ. हरिभाऊ केदार । बबन नाखले	१
◆ प्रा. सुरेश द्वादशीवार । प्रमोद मुनघाटे	१५
◆ प्राचार्य या. वा. वडस्कर । डॉ. रत्नाकर भेलकर	२५
◆ श्री. विलास बाबुराव मुत्तेमवार । राम घोडे	३५
◆ डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले । सुरेश भुसारी	४६
◆ उमेशबाबू चौबे । अविनाश महालक्ष्मे	५१
◆ डॉ. मधुकर वाकोडे । डॉ. प्रणव कोलते	६०
◆ डॉ. विठ्ठल भिकाजी वाघ । रावसाहेब काळे	७५
◆ यशवंत मनोहर । डॉ. तीर्थराज कापगते	८९
◆ गिरीश गांधी । डॉ. प्रदीप विटाळकर	१०६
◆ बाबाराव मुसळे । रावसाहेब काळे	११९
◆ नागेश चौधरी । मनोज मोहिते	१२७
◆ चंद्रकांत वानखडे । प्रमोद मुनघाटे	१३७
◆ डॉ. सीमा साखरे । अरुणा सबाने	१५८
◆ डॉ. रूपाताई कुलकर्णी-बोधी । मनोज मोहिते	१७३
◆ प्रभाकरराव वैद्य । अविनाश दुधे	१८७
◆ प्रा. मनोहर सप्रे । प्रमोद मुनघाटे	१९३
◆ अॅड. एकनाथ साळवे । महेश जोगी	१९८
◆ डॉ. किशोर सानप । राजेंद्र मुंढे	२०३
◆ डॉ. श्रीकांत तिडके । डॉ. गणेश मालटे	२१७
◆ प्राचार्य सदानंद बोरकर । डॉ. हेमंत खडके	२२६

मनोगते

◆ मनोहर म्हैसाळकर	२३५
◆ सीताराम तुकाराम भोतमांगे	२३६
◆ डॉ. अशोक गोमासे	२३७

- प्राचार्य सदानंद बोरकर

मी ग्रामीण भागातच लहानाचा मोठा झालो. वेगवेगळ्या कारणांनी भामरागड, हेमलकसा या आदिवासी भागांमध्ये फिरलो. तेथील जीवनातील विविध आकार, स्त्री-पुरुषांची वेषभूषा, केशभूषा, अलंकार, दागदागिने, भांडीकुंडी यांचे आकार मनात व वहीतही उतरून घेतले. राजस्थानी लोककला आणि पारंपरिक आकारांचेही मला झपाटल्यासारखे आकर्षण आहे. या ग्रामीण आदिवासी जीवनातील आकारांमध्ये जे सौंदर्य आहे ते दुसऱ्या ठिकाणी पाहायला मिळत नाही.

संवाद : डॉ. हेमंत खडके

☉ सदा, खूप कमी वयात बरीच मोठी कामं केली त्याबद्दल तुझ्या वाट्याला मोठे सन्मान आणि पुरस्कारही आले. दरम्यान तू १६ दिवसांच्या जीवघेण्या कोमातून परत आल्याची आश्चर्यकारक घटना घडली. तो अनुभव कसा होता ?

सदा : असं म्हण की मृत्यूच्या दारावर थाप देऊन परत आलो. त्या काळात माझ्या कुटुंबीयांना खूप सोसावं लागलं. मित्रमंडळीचं व नातेवाइकांचं प्रेम पणाला लागलं... पण सर्वांच्या शुभेच्छा, माझी चिवट जीवनेच्छा आणि डॉक्टरांचे अथक प्रयत्न यांमुळं आज तुझ्याशी पूर्वीसारखाच बोलतोय... या सर्वांबद्दल मी कृतज्ञ आहे. माझे वडील श्री. परमानंदजी बोरकर यांनी सुरुवातीपासूनच मला मोठा आधार दिला. माझी पत्नी सौ. योगिता हिने मला माझ्या सर्वच प्रवासात समजून घेतलं.

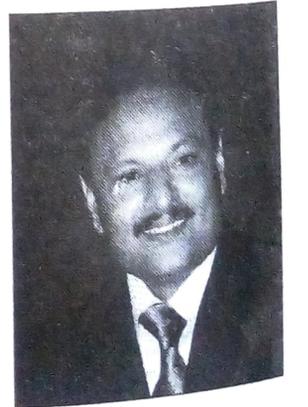
☉ पुढचे संकल्प काय आहेत ?

सदा : भारतीय शिक्षण संस्थेच्या मी नव्या कार्यकारिणीत सचिव झालो आहे. आमचे एक वरिष्ठ महाविद्यालय, दोन कनिष्ठ महाविद्यालये व दोन शाळा आहेत. शिवाय चित्रकला महाविद्यालय व वसतिगृहे आहेत. या सर्व गोष्टी मला आणखी विकसित करायच्या आहेत. त्यांना एका उंचीवर न्यायचं आहे. अलीकडे काही कलावंतांचे मी म्हातारपणात हाल होताना पाहतो. बाहेर त्यांचं नाव असतं; पण घरात त्यांना स्थान राहिलेलं नसतं. मला अशा अनाथ कलावंतांसाठी आश्रयस्थान उभे करायचे आहे. हा सर्व परिसर समृद्ध करायचा आहे. मी मूळचा चित्रकार आहे व चित्रकाराच्या भाषेत सांगायचं तर हा सर्व परिसर व या सर्व संस्था हाच माझा आता प्रशस्त कॅनव्हास आहे. या कॅनव्हासवर मला एकापेक्षा एक सुंदर व देखण्या कलाकृती निर्माण करायच्या आहेत. आणि या परिसराचं नंदनवन करायचं आहे.

संवाद : डॉ. हेमंत खडके

हे गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या मराठी विभागात प्राध्यापक असून चिकित्सक समीक्षक म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

ISSN : 2231 4377

SAKSHAM SAMIKSHA

त्रैमासिक

सक्षम समीक्षा

मराठी भाषा - वाङ्मय व संशोधन यासाठी असलेला मंच

वर्ष ८ वे अंक पहिला
एप्रिल-मे-जून २०१८

संपादक : प्रा. डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन

यशवंत मनोहर
साहित्य विशेषांक

■ एसडीएम/पुणे/एसआर/६१/६/४/२०१३ ■ आयएमएमएन : २२३१-४३७७

SAKSHAM SAMIKSHA त्रैमासिक सक्षम समीक्षा

मराठी भाषा-बाहुमय व संशोधन यासाठी असलेला मंच.

■ वर्ष : ८ ■ अंक : पहिला ■ एप्रिल-मे-जून-२०१८

संपादक :

प्रा. डॉ. शैलेश विश्वनाथ त्रिभुवन
(एम.ए., एम.फिल. पीएच.डी. - मराठी)

■ प्रकाशक, मालक, मुद्रक :

सुनिता शैलेश त्रिभुवन (एम.ए. - मराठी)

■ पत्र व्यवहारचा पत्ता : शब्दाली प्रकाशन

बी-५/२०६/दुसरा मजला, राहुलनिसर्ग,
तुलनगर, वारजे-माळवाडी, पुणे - ४११ ०५८.
मो. : ९९२२१३०१५७, ८८०५४४२९३३

Email : dr.shailesh.tribhuvan@gmail.com

■ टाईपसेटिंग : शुभांगी एन्टरप्रायजेस, पुणे.

■ मुद्रक : एस. ए. प्रिंटर्स एल.एल.पी., पुणे.

■ मुखपृष्ठ : नयन बारहाते

■ वर्गणी :

वार्षिक : व्यक्ती : रु. ४००/- संस्था : रु. ४५०

पाच वर्षे : व्यक्ती : रु. २,०००/- संस्था : रु. २,२५०

■ लेख पाठवताना : ७०८ श्रीलिपीमध्ये व ओपन
फाईलमध्ये पाठवावेत.

■ वार्षिक व पंचवार्षिक वर्गणी :

आपल्या स्थानिक बँकेत-

बँक ऑफ महाराष्ट्र, कर्वेनगर, पुणे.

(IFCS Code - MAHB 00 00 970)

'शब्दाली प्रकाशन' पुणे.

(खाते क्र. : 60058138435)

या खात्यावर जमा करून सदर पावती वरील
प्रकाशनाच्या पत्त्यावर पाठवावी.

सल्लागार मंडळ :

डॉ. नागनाथ कोतापल्ले (पुणे)- मो. : ८८०५७७०८८८

डॉ. रावसाहेब कसबे (नाशिक)- मो. : ९८५०५४७५७८

डॉ. यशवंत मनोहर (नागपूर)- मो. : ८००७१५५५७७

डॉ. निशिकांत मिरजकर (पुणे)- मो. : ९९७०९८४५६२

प्रा. दत्ता भगत (मुंबई)- मो. : ९८८१२३००८४

मा. उत्तम कांबळे (नाशिक)- मो. : ९८८१०९९१४३

प्रा. डॉ. मनोहर जाधव (पुणे)- मो. : ९८२२८५०२९०

प्रा. मिलिंद जोशी (पुणे)- मो. : ९८५०२७०८२३

■ संपादक मंडळ :

प्रा. डॉ. अनिल सपकाळ (मुंबई)- मो. : ९४२२०७८४१३

प्रा. डॉ. शैलेंद्र लेंडे (नागपूर)- मो. : ८१४९३१२१३४

प्रा. डॉ. सुधाकर शेलार (अ.नगर)- मो. : ९८९०९१३२३६

प्रा. डॉ. तुषार चांदवडकर (नाशिक)- मो. : ९४२२९४३६५२

प्रा. डॉ. सुनील चंदनशिवे (कोल्हापूर)- मो. : ९८२२२०९४८९

प्रा. डॉ. सारिपुत्र तुपेरे (सोलापूर) - मो. : ९८२२९८४३१३

प्रा. डॉ. पृथ्वीराज तौर (नांदेड) - मो. : ७५८८४१२१५३

प्रा. डॉ. प्रमोद पडवळ (वाराणसी)- मो. : ९४५०५३३४६६

प्रा. विनय मडगावकर (गोवा) - मो. : ८३०८४ ७७६६४

प्रा. डॉ. संजय करंदीकर (गुजरात) - मो. : ९९०९९१६९७८

प्रा. डॉ. संजय कांबळे (बेळगाव) - मो. : ९१६४३५८४८९

प्रा. डॉ. सुमेध रणवीर (कलकत्ता) - मो. : ७५८५९५०३६५

या त्रैमासिकात लेख, शोधनिबंध, कविता छापण्यासाठी
कोणतीही रक्कम स्वीकारली जात नाही. परंतु सभासदत्व
अनिवार्य.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या
नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले,
तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी
मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

● या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या
मतांशी सल्लागार मंडळ, संपादकीय मंडळ, संपादक, मालक,
मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

अं|त|रं|ग

- यशवंत मनोहरांची भाषणे : राष्ट्राच्या क्रांतिकारी पुनर्रचनेचा वैश्विक प्रयोग प्रा. डॉ. अनमोल शेंडे ५
- तत्त्वज्ञ कवींचे संवादी प्रवासवर्णन : 'स्मरणांची कारंजी' अंधाराच्या छावण्या उद्ध्वस्त करणारी कविता : बाबासाहेब प्रा. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर १३
- समाजपरिवर्तनासाठी लढणारी कविता : उत्थानगुंफा प्रा. डॉ. बाळासाहेब लबडे १६
- मराठी साहित्य समीक्षेतील डॉ. यशवंत मनोहरांचे योगदान प्रा. डॉ. संजय पाटील २४
- डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या साहित्य लेखनातील विविध पैलू प्रा. डॉ. सुभाष आहरे २९
- यशवंत मनोहर यांच्या लेखनातील वैचारिकता प्रा. रश्मी नन्नावरे ३२
- युगसाक्षी प्रतिभावंत : डॉ. यशवंत मनोहर प्रा. डॉ. शहाजी ज. पाटील ३५
- जीवनायन : समग्र क्रांतीचा सिद्धान्त प्रा. डॉ. सुनील चंदनशिवे ३७
- वंचितांच्या महामाता रमाई मी सावित्री! मी यशोधरा प्रा. डॉ. सर्जनादित्य मनोहर ४१
- डॉ. यशवंत मनोहरांची जडवादी समीक्षा प्रा. डॉ. संजय कांबळे ४६
- इहवादी विचावंत : डॉ. यशवंत मनोहर प्रा. डॉ. अशोक कांबळे ५४
- यशवंत मनोहर यांच्या कवितेची भाषा प्रा. डॉ. प्रकाश राठोड ५८
- "जागतिकीरणातही युगांतरा'ची भाषा बोलणारी यशवंत मनोहरांची कविता" वैशाली धनविजय ६१
- येरल्याचे मनोहर काव्यांगण प्रा. डॉ. सुरेश वर्धे ६५
- कालचा पाऊस : एक प्रतिमाकलन प्रमोद वाळके ७२
- 'मूर्तिभंजना'तील प्रेमानुभूतीचे स्वरूप प्रा. डॉ. महेंद्र भवरे ७६
- अमृत प्रतिभेचा बुद्धिवादी शिक्षक डॉ. यशवंत मनोहर डॉ. युवराज सोनटक्के ७८
- उत्थानगुंफा : एक समीक्षात्मक अध्ययन प्रा. डॉ. हेमंत खडके ८२
- डॉ. यशवंत मनोहर विज्ञाननिष्ठ सूर्यसंस्कृतीचे निर्माणक प्रा. रजनी कानेकर-जोगे ८४
- 'युगांतर' : विराट काळपटाला शब्दांतून मांडणारा प्रा. डॉ. प्रभंजन चव्हाण ८६
- मानवतेचे धगधगते सौंदर्य खुलविणारी कविता : युगमुद्रा आश्लेषा महाजन ८९
- साहित्याचे सौंदर्य आणि सौंदर्याची संस्कृती डॉ. अक्रम ह. पठाण ९५
- डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन १०२
- हुकुमशाही व्यवस्थेविरुद्ध उठाव करणाऱ्या कविता प्रा. डॉ. प्रमोद मुनघाटे १०९
- मनोहरांच्या कवितेचे नवे वळण डॉ. केशव देशमुख १११
- सतत ताजे भान दृढ करणारा कवी : डॉ. यशवंत मनोहर

अमृत प्रतिभेचा
बुद्धिवादी शिक्षक
डॉ. यशवंत मनोहर

प्रा. डॉ. हेमंत खडके

प्राध्यापक मराठी विभाग
संत गाडगेबाबा अमरावती
विद्यापीठ, अमरावती
मोबाईल : ९८२२८४११९०

डॉ. मनोहर सरांच्या वाणीला विद्रोहाच्या रसायनाची तीक्ष्ण धार होती. त्यांचे बोलणे अंगावर आणि त्याहीपेक्षा धबधब्यासारखे कोसळत असे. त्याने मेंदूला झिणझिण्या येत. रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, यांची जळमटे त्यांच्या वाणीच्या अग्नितांडवात जळून जात. ती वाणी इहवाद, जडवाद या संकल्पनांचे अर्थ उलगडून दाखविणारी होती. चार्वाक, बुद्ध, फुले, आंबेडकर यांचे समाजजीवनाच्या उत्थानाशी असलेले नाते उलगडून दाखविणारी होती.

८२ | सक्षम समीक्षा

प्रखर आंबेडकरवादी लेखक आदरणीय डॉ. यशवंत मनोहर सरांचे अमृतमहोत्सवी सोहळ्यानिमित्त मनःपूर्वक अभिनंदन आणि अभीष्टचिंतन. या प्रसंगी मी त्यांच्या उतुंग प्रतिभेला, असीम वाङ्मयप्रेमाला, अभंग आंबेडकरी निष्ठेला आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी आचार-विचारांना विनम्र अभिवादन करतो. ज्यांनी जवळ-जवळ आपल्या वयाच्या संख्येएवढे ग्रंथ लिहिले, त्यांच्या अमृतमहोत्सवाच्या निमित्ताने एखादा गौरवग्रंथ प्रसिद्ध होणे, या घटनेतील औचित्य आमच्यासारख्या त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी, निश्चितच आनंददायी आणि अभिमानास्पद आहे.

मी १९९१-९२ या दोन वर्षांमध्ये तत्कालीन नागपूर विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर मराठी विभागाचा विद्यार्थी होतो. तेथे मी प्रवेश घेतला, तो तेथील प्राध्यापकांची नावे एकूणच त्यातही डॉ. यशवंत मनोहर आणि द.भि. कुलकर्णी यांची नावे सर्वत्र गाजत होती. दोघांच्याही लेखनाची, अध्यापनाची, भूमिकांची आणि व्यक्तिमत्त्वांची चौफेर चर्चा चालायची. त्यांच्या भूमिकांतील वैचारिक विरोध आणि त्यातील बौद्धिक नाट्य हाही आमच्यासाठी एक आकर्षणाचा पैलू होता. डॉ. यशवंत मनोहर सरांचे नाव तर, ११वी पासून आम्हा विद्यार्थ्यांना ठाऊक होते. कारण त्यांची 'कालचा पाऊस' ही व्याकुळ करणारी नितांत सुंदर कविता ११वीच्या पुस्तकात होती. ती कविता मनाला वेड लावणारी होती. तिच्यातील दुःखाची तीव्रता आणि खोली तेव्हा फार कळत नव्हती. पण, तरीही त्या वयात हवीहवीशी वाटणारी एक आर्त विकल भावावस्था तिच्या वाचनाने मनात निर्माण व्हायची. त्यामुळे कविता पुन्हा पुन्हा वाचायची इच्छा होई. शेवटी ती मुखोद्गत झाली. आजही मला ती कविता तेवढीच प्रिय आहे.

कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही

सदरहू पीक आम्ही आसवांवर काढले आहे

कालपर्यंत पावलानी रस्त्यापाशी तक्रारी मांडल्या नाहीत

झाडे करपली माथी हरपली

नदीच्या काठाने मरण शोधित फिरलो

आयुष्याच्या काठाने सरण नेसून भिरभिरलो

कालचा पाऊस आमच्या गावात आलाच नाही

आज मात्र या शब्दांमागील व्यथा-वेदनांची तीव्रता आणि खोली कळते. चातुर्वर्ण्य आणि जातीभेदांच्या उतरंडीतून आजवर झालेल्या दलितांच्या शोषणाची विषण्ण करणारी जाणीव होते आणि शब्दांमधून दुःखाचे लयबद्ध प्रगटीकरण करणाऱ्या प्रतिभेच्या उंचीनेही जीव दडपून जातो. डॉ. मनोहर सरांचा पहिला तास, तोवर त्यांचे नाव पक्के असले, तरी कधी त्यांना पाहिले नव्हते. सर वर्गात आले. उंच तगडा देह, गोरापान देखणा चेहरा, वेध घेणारी तीक्ष्ण नजर (राजबिडे रुप म्हणतात ते हेच याचा तो प्रत्यय होता) आणि गंभीर धारदार आवाज... नंतर तासभर नुसते वाक्प्रवाहात भिजून जाणे... चिब होणे... शहारून जाणे... अचंबित होणे. त्यांच्या प्रत्येक तासात सामाजिक परिस्थितीचे विश्लेषण असायचे. मार्क्स-आंबेडकरांनी केलेले साधार भाष्य असायचे. चातुर्वर्ण्य, जातिभेद यांवर ते तुटून पडायचे. त्यातून निर्माण झालेली विषमता, दुःख, दैन्य, लाचारी, त्यांची कारणमीमांसा हे त्यांचे अत्यंत जिव्हाळ्याचे विषय, फुले, आंबेडकर ही त्यांची निष्ठास्थाने, मी वारकरी कुटुंबात जन्मलो असलो, तरी मनाने काही श्रद्धाशील नव्हतो. उलट उत्तर प्रदेशातील मुनी समाजाची पुस्तके वाचून देवादिकांवरची श्रद्धा बऱ्यापैकी उडून गेली होती. जगात ईश्वर नाही अशी खात्री वाटायचला लागली होती. तरीही अंतर्मनात ईश्वराच्या अस्तित्वाचा संस्कार क्षीण रूपात का होईना, टिकून असावा

डॉ. यशवन्त घनोहर विरोधक

विदर्भ साहित्य संघाचे
वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवर्णी

जाने. | फेब्रु. | मार्च २०१८

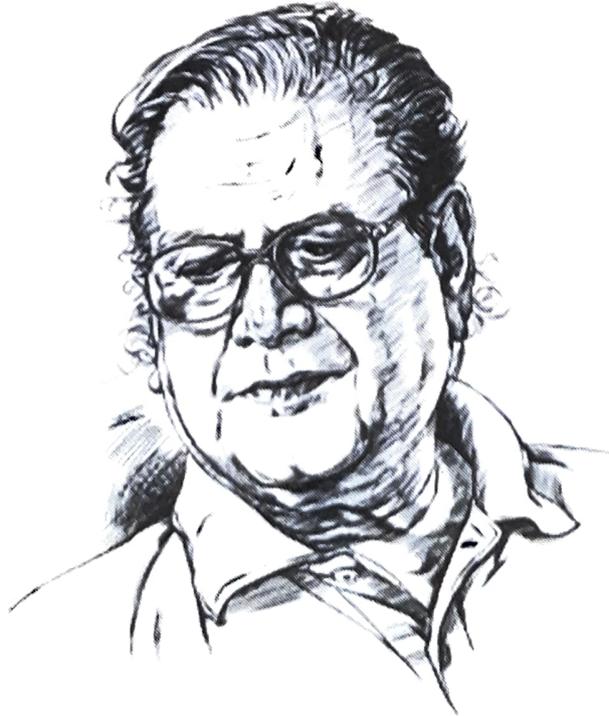
विदर्भ साहित्य संघाचे
वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष ७२ वे

जानेवारी | फेब्रुवारी | मार्च २०१८

डॉ. यशवंत मनोहर विशेषांक

विदर्भ साहित्य संघाचे वार्षिकीय नियतकालिक

युगवार्णी

जानेवारी | फेब्रुवारी | मार्च २०१८

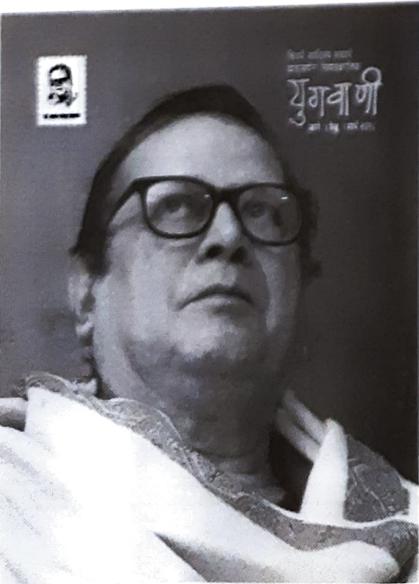
डॉ. यशवंत मनोहर दिशेषांक

अंतरंग

- संपादकीय/४
- उत्थानगुंफा : धगधगत्या ज्वालांच्या उत्थान-कविता
आश्लेषा महाजन/६
- काव्यभीमायन : न संपणारी कहाणी
अशोक बाबर/१३
- मूर्तिभंजन : वेदनेतून सर्जकता करणारी कविता
अक्रम पठाण/२५
- जीवनायन : श्वास मोकळे करणारा जाहीरनामा
डॉ. केशव सखाराम देशमुख/३४
- प्रतीक्षायन : प्रेमशक्तीची विविध रूपे
नीरजा/३९
- अग्नीचा आदिबंध
माधव पुटवाड/४५
- स्वप्नसंहिता : यशवंत मनोहर यांच्या स्वप्नसंहिताचे अंतरंग
डॉ. शैलेंद्र लेंडे/५०
- युगांतर
विलास खोले/६१
- युगमुद्रा : यशवंत मनोहर यांचा प्रगल्भ काव्यात्म आविष्कार
नागनाथ कोत्तापळे/६९
- बाबासाहेब...!
डॉ. जनार्दन वाघमारे/७७
- तुरुंग तोडणाऱ्या उठावाची कविता : नव्या माणसाचे घोषणापत्र
दा.गो. काळे/८३
- डॉ. यशवंत मनोहर : अल्प परिचय/९०

▪ प्रिय अनिल... प्रा. हेमंत खडके/९४

- वि. सा. संघाचे कार्यवृत्त/९८
- ग्रंथसहवास कार्यवृत्त/९९

प्रिय अनिल...

प्रा. हेमंत खडके

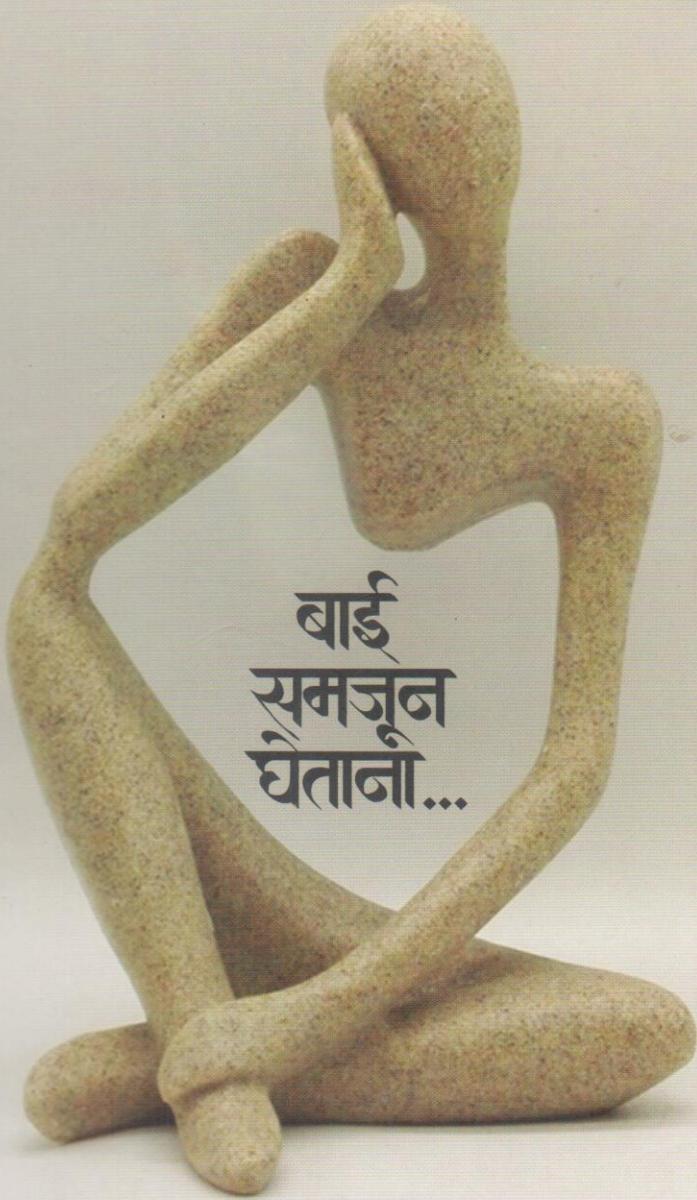
प्रिय अनिल,

कधीही न पोचणारं पत्र तुला लिहितो आहे... हे खूप दुःखाचं आहे; पण इलाज नाही!

मित्रा, आपली पहिली भेट झाली ती दै. नागपूर पत्रिकेच्या संपादकीय विभागात. श्री. शरदभाऊ देशमुख यांच्या केबिनमध्ये. आम्ही दोघं काही चर्चा करीत होतो आणि गळ्यात शबनम लटकवून तू आलास. शरदभाऊंनी आपला परिचय करून दिला. "हे अनिल नितनवरे..." हे नाव कानावर पडलं आणि मनात, क्षणात तुझी कविता चमकून गेली. मी माझं नाव न सांगता तुझी 'मेंदी' कविता धडाधडा म्हणून दाखवली. तू प्रसन्न कौतुकानं हसत होतास. 'क्या बाSSSत है' म्हणून तू प्रेमानं माझे हात हातात घेतले... नि आपण खूप जुने मित्र असल्यासारखे कितीतरी वेळ बोलत बसलो. आपण दोघेही पहिल्याच भेटीत असे जवळ आलो. हे वर्ष होते १९८९ आणि आपली मैत्री शेवटपर्यंत म्हणजे तू या जगाचा निरोप घेईपर्यंत, कायम राहिली. अजूनही तू मनात, विचारात, भावविश्वात पक्का रुजलेला आहेस. अनिल, तुझ्या त्या मेंदी कवितेत एक कडवे तू असे लिहिले होते :

तुझ्या मेंदीची गं सय
येते फिरून फिरून
का गं रंगण्याआधीच
वेडे घेतली पुसून?

रंगण्याआधीच प्रेयसीनं मेंदी पुसून घेतली म्हणून आर्त भावानं तू तिला हा प्रश्न विचारतो आहेस... पण अनिल! तू तरी तिच्यापेक्षा काय वेगळं वागलास? तुझ्यावर प्रेम करणाऱ्या अनेकांच्यावतीनं मी तुला हाच प्रश्न विचारतो आहे :

बाई
समजून
घेतानां...

डॉ. शोभा रोकडे

अनुक्रमणिका

लेख...	लेखक/लेखिका	पृ. क्र.
□ स्वतःला विकणारी 'ती'....!	- डॉ. प्रमोद मुनघाटे	१५
□ बाईपणाचे बदलते रंग	- डॉ. गीताली वि. मं.	२१
□ 'चूल आणि मूल' मधील मानसिकता	- अजय कांडर	३२
□ फक्त एक आश्वासक हात द्या !	- सतीश सोळांकूरकर	३७
□ भारतीय स्त्री आणि पुरुष मानसिकतेची सत्ताक केंद्रे	- प्रा.डॉ.अशोक पळवेकर	४३
□ स्त्री-आत्मभान	- प्रा. प्रतिभा सराफ	४९
□ पुरुषपण ओलांडून जायला हवं !	- विजय चोरमारे	५२
□ स्त्रीविषयक नात्यांची बूज राखू या !	- प्रा. डॉ. प्रमोद गारोडे	५८
□ पुरुषी अहंकारापासून मुक्त पुरुष हवा !	- डॉ.अलका गायकवाड	६२
□ बाई नक्की उमलेल !	- किशोर पाठक	६६
□ 'ती' समजून न घेतल्यामुळे	- डॉ.संजीवनी तडेगावकर	७०
□ धर्मनिरपेक्ष कायद्याची गरज	- रुबिना पटेल	७९
□ 'फेमिनिझम'च्या वाटेवर चालताना...	- डॉ. पी. विठ्ठल	८४
□ तिच्या स्वत्वाचे काय ?	- डॉ. सुनंदा गडकर	८८
□ स्त्रीत्वाचा अवकाश जपताना...	- सौ. संगीता सुहास अरबुने	९२
□ चष्मा बदलण्याची गरज	- अॅड.प्राजक्ता मंगेश राऊत	९६
□ तिला तिची 'स्पेस' हवी !	- रश्मी कशेळकर	१००
□ बंधमुक्त !	- सारिका उबाळे-परळकर	१०३
□ पुरुषाचे एक पाऊल उंबरठ्याच्या आत	- डॉ.मोना चिमोटे	१०६
□ स्त्री आणि पुरुषी हिंस्रता	- प्रा.डॉ. सुभाष गवई	११०
□ केवळ कुंकवाचा धनी !	- सौ. कल्पना उल्हे	११४

पुरुषाचे एक पाऊल उंबरठ्याच्या आत

- डॉ. मोना चिमोटे

बाई समजून घेताना तिला अनेक बाजूंनी समजून घेणे आवश्यक असते. एका लेखामध्ये त्याची व्याप्ती सामावून घेणे सहज शक्य नाही. ही अडचण लक्षात घेऊन प्रस्तुत लेखात वर्तमान काळातील काम करणाऱ्या स्त्रीच्या अनुषंगाने लिहिण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राप्त झालेल्या संवैधानिक मूल्यांनी आणि स्त्रियांच्या चळवळींनी स्त्रियांचा सामाजिक अवकाश विस्तारला. कुटुंब हे बाईंचे मुख्य कार्यक्षेत्र समजले जात असताना ती आत्मविश्वासाने कामाच्या व सार्वजनिक ठिकाणी वावरू लागली. असे कुठलेही क्षेत्र असे नाही, जिथे तिने गुणवत्तेच्या बळावर उत्तम कामगिरी करून आपला ठसा उमटवला नाही. स्त्रियांनी गेल्या अर्धशतकात केलेल्या कार्यामुळे प्रचंड विश्वास निर्माण केला आहे.

शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिक विकास, वाढते शहरीकरण, रोजगाराच्या उपलब्ध होणाऱ्या अनेक संधी, व माध्यमांद्वारे जगाशी वाढणारा संपर्क तसेच अनेक अपरिहार्य बदलांनी स्त्रियांचे जीवनमान कमालीचे बदलेले आहे. स्त्रीशी असणाऱ्या विविध नात्यांमधील पुरुषांची मनोवृत्ती कालानुरूप बदलत चालली आहे. स्त्रियांनी कालानुरूप स्वतःला जसे अद्ययावत केले, तसे तुलनेने पुरुषांना मात्र स्वतःला समभावाच्या दृष्टीने अद्ययावत करणे अद्याप शक्य झाले नाही. याचा अर्थ असा नाही, की पुरुष बदललेच नाहीत. मात्र त्यांच्यात बदलण्याचे प्रमाण कमी आहे. कमला भसीन म्हणतात, पुरुषप्रधानता ही काळानुरूप बदलत असते. ती कायम एकाच रूपात असत नाही. ती बदलत्या काळात नवेनवे रूपाे धारण करते. वर्तमान भारतीय समाजात देखील हेच सत्य सार्वत्रिक दिसून येते.

नोकरी-व्यवसाय किंवा इतर काम-धंदे करणाऱ्या स्त्रियांना घरकामात बरोबरीचे सहकार्य करणारे पुरुष तसे दुर्मिळच आहेत. एकीकडे आजच्या काळात बाईने घराबाहेर काम/नोकरी करू नये, ही अट शिथिल झाली आहे. तिला तशी परवानगी कुटुंबातून दिली जातेय. उलट स्त्रीचे अर्थार्जन करणे, ही कौटुंबिक

प्रतिष्ठेची बाब ठरते आहे. सहजीवनात तिचे कर्तृत्व व तिचे अर्थार्जन हे कौटुंबिक उत्कर्षासाठी आवश्यक ठरते आहे. मात्र तिच्या वाटचाला पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरांचे व घरकामांचे ओझे कायम आहे. या पार्श्वभूमीवर बाईला समजून घेणे अत्यावश्यक वाटते.

एकीकडे घरकाम आणि दुसरीकडे कामाच्या ठिकाणचे काम, असा दुहेरी ताण बाईला सहन करावा लागतो. यातून तिच्या मुक्तीसाठी दर्शविल्या जाणारे मार्ग फारसे उपयुक्त नाहीत. बऱ्याचदा घर कामासाठी कुणाला नेमायचे असल्यास त्यांना द्यावयाचे वेतन हे कुटुंबात अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीच्या वेतनातून द्यावे, अशी कुटुंबातील कर्त्या पुरुषाची अपेक्षा/इच्छा असते. कारण परंपरेने चालत आलेले घरकाम ही स्त्रियांची नैसर्गिक जबाबदारी आहे, असे गृहीतक यामागे कारण असते. बाईला समजून घेताना... पुरुषप्रधान समाजात रचण्यात आलेली अशी विविध गृहीतके आपण नाकारली पाहिजेत. कामाचे विभाजन प्रचलित पुरुषप्रधान धारणांनुसार न करता आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या बदलत्या संदर्भांनी करावयास हवे. ज्याप्रमाणे स्त्रीने आज एक पाऊल उंबरठ्याबाहेर टाकले आहे त्याप्रमाणे पुरुषांनीदेखील एक पाऊल उंबरठ्याच्या आत घेणे, ही खऱ्याअर्थाने काळाची गरज आहे. त्यातूनच आज नोकरी-व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या कुटुंबातील अनेक समस्या सोडविता येणे शक्य होईल. अन्यथा कुटुंबसंस्थेचे वेगाने विघटन होत जाईल.

वर्तमान काळात कुटुंबसंस्था ही स्त्री-पुरुषांना समान न्याय देणारी नसल्याने ती कालोचित ठरत नाही. अलीकडे भारतीय समाजात कुटुंबसंस्थेचे विघटन वेगाने वाढले आहे. त्याविषयी अनेक स्तरांतून खंत व हळहळ व्यक्त होताना दिसते. ही बाबदेखील वर्तमान कुटुंब व्यवस्था समन्यायी नसल्याचे दर्शविते, याकडे आपण लक्ष वेधले पाहिजे. हे परिणामतः कुटुंबाची पुनर्रचना गरजेचे आहे. या पुनर्रचनेत कुणा एकाचे कुणा एकावर वर्चस्व नसावे. असलाच तर केवळ प्रेमाचा अधिकार असावा. त्यात मालकी भावना नसावी. अशा कुटुंबात निर्णयप्रक्रियेत व घरकामात स्त्री-पुरुषांचा समान सहभाग असावा. परस्परांमध्ये सहकार्याची भावना असावी. अशा कुटुंबात वाढणारी मुले ही योग्य सामाजिकीकरण झाल्याने अधिक उन्नत होतील.

बाईला समजून घेताना... मध्यमवर्गीय समाजातील काम करणाऱ्या

स्त्रियांना जसे समजून घेणे आवश्यक आहे, तसेच गरीब, परिघावर असणाऱ्या व जातीने होरपळणाऱ्या स्त्रियांना देखील समजून घेणे अनिवार्य ठरते. या स्त्रियांचे प्रश्न त्यांच्या जीवनातील बकालपणामुळे, दारिद्र्यामुळे आणि जातींच्या गुंतागुंतीचे असल्याचे निदर्शनास येते. यामध्ये सर्वात अधिक स्त्रिया या असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या असतात. परिणामी त्यांना निश्चित असे योग्य वेतन मिळेलच याची शाश्वती नसते. तसेच कामाचे स्वरूप अनिश्चित असल्याने काम बंद पडण्याची सतत टांगती तलवार या स्त्रियांवर असते. म्हणून काम करून प्रतिष्ठापूर्ण जीवन जगणे, हे या स्त्रियांसाठी स्वप्नच ठरते. असंघटीत, कामाची हमी नसलेल्या आणि योग्य मोबदला न मिळणाऱ्या ठिकाणी काम करणाऱ्या स्त्रियांना आपल्या कुटुंबातही पुरुषप्रधानतेमुळे अनेक जाचांना सामोरे जावे लागते. शिवाय पुरुषांच्या व्यसनाधिनतेमुळेही त्यांना हलाखीचे जीवन जगावे लागते. तसेच मुलभूत सुविधांचा अभाव असल्याने त्यांचे आरोग्यविषयक आणि इतर अनेक प्रश्न अधिक भीषण बनतात. त्यांच्या सभोवताली शिक्षणाचा अभाव असल्याने त्यांना समजून घेण्यास अवकाशच उरत नाही. परिणामी घरकाम व कामाच्या ठिकाणाचा ताण, कौटुंबिक कलह अशा अनेक गोष्टींना त्यांना तोंड द्यावे लागते. दारिद्र्यामुळे अशा स्त्रियांकडे बघण्याची नजरदेखील सहज उपलब्ध अशीच होते. ही दृष्टी वर्गव्यवस्था देते. अशा अनेक बाबी यात आहेत. म्हणून या स्त्रियांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना मुलभूत सुविधा पुरविणे, त्यांचा परिसर शिक्षणाने उन्नत करणे आवश्यक आहे. तेव्हा कुठे त्यांच्या कुटुंबात त्यांना घरकामात सहकार्य करणारे लोक (पुरुष) तयार होतील. काही कुटुंबातील पुरुष समजूतदाराने घरातील कष्टकरी स्त्रीला सहकार्य करतात. मात्र हे प्रमाण तसे बघता कमीच म्हणावे लागेल.

काम करणाऱ्या स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी देखील निर्भय आणि स्वातंत्र्यपूर्ण वातावरण मिळणे गरजेचे आहे. एरवी कामाची ठिकाणी ही एक बाई आहे, या प्रचलित धारणेमुळे तिला काही जमणार नाही, हे गृहित धरल्या जाते व मदतीचा हात पुढे केला जातो. बरेचदा अशी मदत ती परावलंबी आहे, या भावनेतून करण्यात येत असते. किंवा तिचा शारीरिक, लैंगिक छळ केला जातो. यामुळे एक समान सहकारी म्हणून तिच्याशी नाते प्रस्थापित होऊ शकत नाही. अशावेळी तिच्या पुढे अनेक अडचणी उद्भवतात. बाईला समजून घेताना... याकडे देखील लक्ष देणे आवश्यक आहे.

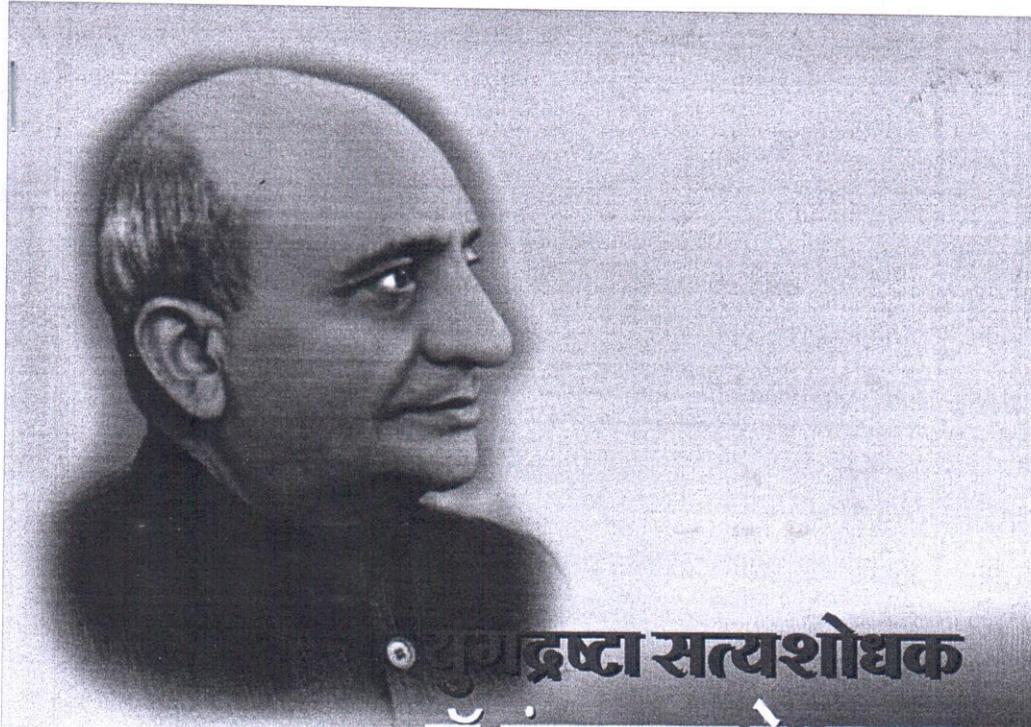
बाईला समजून घेताना...आणखी एक गोष्ट महत्त्वाची वाटते. आपल्या समाजात विविध रूढी, प्रथा, परंपरा प्रचलित आहेत. धर्म-संस्कृतीच्या काही चालीरीती आहेत. त्यांविषयी बदलत्या कालानुरूप बदल करणे गरजेचे आहे. काम करणाऱ्या स्त्रियांनी कुटुंबातील सण-समारंभ आणि सर्व चालीरीतींचे पालन करावे, असा अट्टहास धरला जातो. विशेषतः ग्रामीण परिसरातून नव्याने पुढे येणाऱ्या कुटुंबातील काम करणाऱ्या स्त्रियांना समोर हा प्रश्न अधिकच गंभीरपणे उभा आहे. टीव्हीवरील अनेक मालिकांमधूनदेखील अधिकारी किंवा कर्तबगार स्त्री ही कुटुंबातील प्रथा-परंपरांचे किती निष्ठेने पालन करते, याचे भडक चित्रण करून ते वारंवार प्रक्षेपित केले जाते. परिणामतः कुटुंबातील विविध नात्यांमध्ये अशीच स्त्री असावी, अशी अपेक्षा वाढीस लागते. या सर्व अपेक्षांचे ओझे ही वास्तवातील काम करणारी स्त्री पेलू शकलेच असे नाही. यादृष्टीने तिच्या इच्छा-आकांक्षांचा नीट विचार होणे गरजेचे वाटते. म्हणूनच स्त्रीचे एक पाऊल उंबरठ्याबाहेर पडले असताना पुरुषाने एक पाऊल उंबरठ्याच्या आत घेण्याची गरज आहे. सहकार्याचा हात तिच्यासाठी पुढे करण्याची गरज आहे. असे करताना स्त्री-पुरुष म्हणून असणारे समाजरचित भेदभाव मनातून काढून टाकावेत. तरच खऱ्या अर्थाने सामंजस्यशील समाज अस्तित्वात येईल व स्त्री-पुरुषांमधील नाते सुदृढ होईल.

युनायटेड नेशनद्वारा शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने २०३० पर्यंत साध्य करावयाच्या सतरा ध्येयांमध्ये पाचवे ध्येय हे लिंगसमभावाचे (Gender Equality) आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी समाजात बाईला समजून घेण्याची क्षमता जाणीवपूर्वक विकसित करावी लागेल. घराघरातून लिंगसमभावाचे प्रशिक्षण द्यावे लागेल व त्याचे संस्कार बिंबवावे लागतील. या दृष्टीने युनायटेड नेशनद्वारा जगभरात सुरू असणारे प्रयत्न मार्गदर्शक ठरतील.

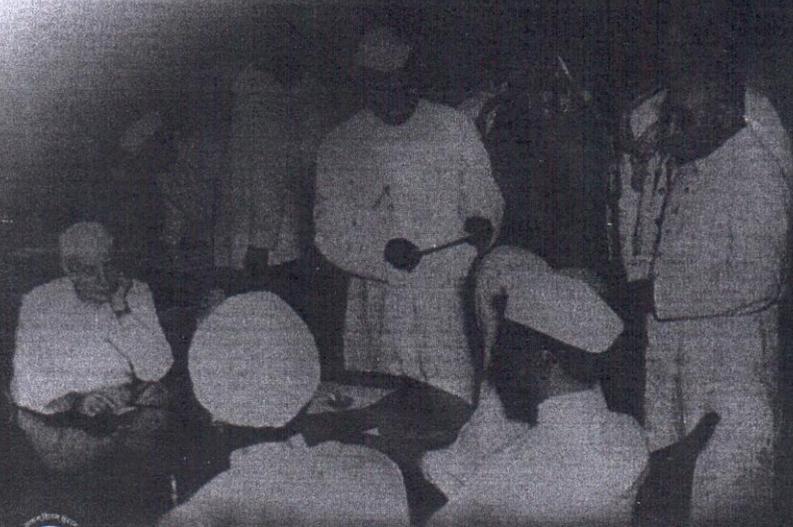

सहयोगी प्राध्यापक
पदव्युत्तर मराठी विभाग
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
अमरावती

chimotoemon@gmail.com

• ध्रुवद्रष्टा सत्यशोधक
डॉ. पंजाबराव देशमुख

धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

राष्ट्रजागृती ग्रंथमाला : पुष्प दुसरे

युगद्रष्टा सत्यशोधक डॉ.पंजाबराव देशमुख

Yugdrashta Satyashodhak

Dr. Panjabrao Deshmukh

© प्रकाशक :

डॉ. बबन तायवाडे

प्राचार्य, धनवटे नॅशनल कॉलेज नागपूर-४४००१२

संपादक :

डॉ. पी. एस. चंगोले, संयोजक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्ययन केंद्र व
वाणिज्य विभाग प्रमुख, धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर-४४००१२.

मो. ९४२२११५३१९

प्रथमावृत्ती :

१० एप्रिल २०१७, डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचा ५२ वा स्मृतीदिन

शब्दांकन :

प्रा. प्रभाकर पावडे - मो. ९४२१८०४८४२

श्री. सुनिल इंदू वामन ठाकरे - मो. ८६२३०५३७८७

सौ. शीतल प्रशांत तांबे - मो. ९९७०१९८८७२

मुखपृष्ठ : प्रदीप पवार, मो. ९८२२७०१५७३

अक्षर जुळवणी :

श्री. प्रशांत कुंभारे, गायत्री डी.टी.पी. जॉब वर्क - मो. ९३२६३०५६८७

मुद्रक : मे. शक्ती डिजिटल सर्विसेस, नागपूर - १२

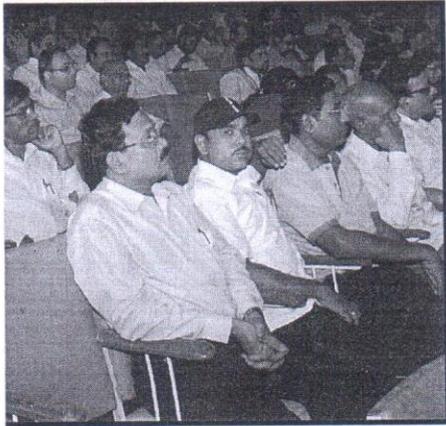
मो.नं.: ९५०३४२५०९४

सहयोग राशी : रु. ५०/-

डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊराव
घटना आहे. ते लोकोत्तर व्यक्तिमत्वाचे
धर्माचा उद्गम आणि विकास या ग्रंथा
आणि धर्माची निर्मिती, अशी मांडणी व
न्याय या मानव मूल्यांवर आधारित न
धर्मातील भ्रष्टाचाराला त्यांनी, विरोध व
संदर्भात संत कबीर, संत तुकाराम, व
महाराजांचे सांगाती आहेत. महात्मा
विचारदृष्टीचे आणि कृतिप्रवणतेचे प्रमुख
शिक्षणापासून वंचित राहिलेले
देण्याच्या दृष्टिने त्यांनी अमरावतीला श्री
संस्थेला लोकविद्यापीठाची उंची प्राप्त व
संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि
सामाजिक योगदान, समाजात परिघावर
जोडणे, मानव उत्थानाशी जोडणे, अस
सत्यान्वेषकाची आहे.

शैक्षणिक आणि सामाजिक जाण
संशोधन, ग्रामविकास, या क्षेत्रांमध्ये त्या
त्यांची बहुविध आयामांची दृष्टी नुसतीच
आणि वैश्विक आहे. डॉ. भाऊसाहेबांच्या
आणि नव्या पिढीसमोर यावे, या उदा
देशमुख या ग्रंथांचे संपादन केले आहे. ध
डॉ. पंजाबराव देशमुख पुण्यतिथी निमित्त
प्रा. एन. डी. पाटील, सातारा, २००७ ल
वाकोडे, अमरावती, २००८ ला प्रा.
अमरावती २००९ ला डॉ. आनंद पाटील
२०१० ला डॉ. नागनाथ कोतापल्ले, अं
डॉ. आ. ह. साळुंखे, सातारा, २०१३ ल

सोहळा अनुभवण्याचं भाग्य देणारा जो धर्म
भाऊसाहेबांनी त्याच धर्माची तरफदारी
विश्लेषण करून ते अधिक कालसुसंगत
त्याच्यातून तुमचं जगणं पण सार्थक होईल.
का, सार्थ करायचं का असा जो प्रश्न तुमच्या
र देण्याची प्रेरणा भाऊसाहेबांची स्मृती तुम्हाला
नी आपली रजा घेतो.

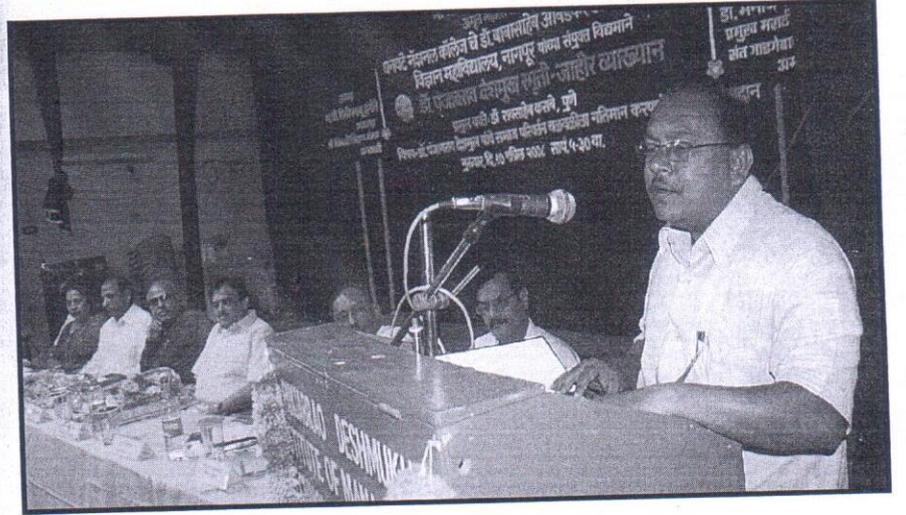
क, शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी व विद्यार्थी

विषय : डॉ. पंजाबराव देशमुखांना अपेक्षित असलेले सांस्कृतिक परिवर्तन

प्रमुख वक्ते : डॉ. मनोज तायडे

मराठी विभाग प्रमुख, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

दिनांक : १० एप्रिल, २००८

भाषण देतांना डॉ. मनोज तायडे

सर्वप्रथम ह्या देशाच्या संपूर्ण प्रबोधनाच्या परंपरेला मी विनम्र अभिवादन करतो. ज्यांच्या स्मृतिदिनी आपण एकत्र आलेलो आहोत त्या भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुखांच्या स्मृतीला अभिवादन. विचारपीठावर स्थानापन्न झालेले सर्व ज्येष्ठ सहकारी आणि या सभागृहामध्ये उपस्थित असलेले सर्व भाऊसाहेबप्रेमी बंधू आणि भगिनींनो, वेळेची बचत व्हावी म्हणून नामोल्लेख करण्याचं मुद्दाम मी टाळतो आहे, त्याबद्दल सर्वप्रथम क्षमस्व.

डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुखांना अपेक्षित असलेले सामाजिक परिवर्तन किंवा सांस्कृतिक परिवर्तन. तर समाज आणि संस्कृती असे दोन विभाग करता येत नाही या मताचा मी आहे. समाज आणि त्याची संस्कृती ही सोबत घडत जाणारी प्रक्रिया असते तिला एकमेकांपासून तोडता येत नाही. आता डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुखांना अपेक्षित असणारे सामाजिक किंवा सांस्कृतिक परिवर्तन याचा अभ्यास जर करायचा असेल तर तो कुठल्या पद्धतीने करायचा. हा एक प्रश्न माझ्यासमोर होता. आणि हे माझं सुदैव की, डॉ.

युगद्रष्टा सत्यशोधक डॉ. पंजाबराव देशमुख

भाऊसाहेबांची पुण्याई आहे, की या ठिकाणी महिला प्राध्यापक ज्या दिसताहेत ह्या महिला प्राध्यापिका, महाविद्यालयांमध्ये शिक्षण देत आहेत, ही सगळी भाऊसाहेबांची पुण्याई आहे. हे भाऊसाहेबांचं दुरदृष्टीचं धोरण आहे. हा भाऊसाहेबांचा सांस्कृतिक दृष्टिकोण आहे. आणि तो सांस्कृतिक दृष्टिकोण ठेवून भाऊसाहेब जगलेत. म्हणून भाऊसाहेब मोठे झालेत. आणि भाऊसाहेबांनी आज ती प्रेरणा घेऊन आपल्यापर्यंत पोहचवली आहे. आपल्याला भाऊसाहेबांसारखं महासूर्य होता येत नसेल, मी एक शिक्षक आहे. किमान एका पणतीचं कर्तव्य जरी पार पाडत मी त्यांचे कार्य माझ्या विद्यार्थ्यांपर्यंत इमानदारीनं पोहचवू शकलो तर मला असं वाटतं, मला भाऊसाहेब प्रामाणिकपणे कळल्याचं समाधान मिळेल. आपण माझं शांतचित्तानं ऐकून घेतलं, आणि या संस्थेनं मला या ठिकाणी आपल्यासोबत संवाद साधण्याची संधी दिली याबद्दल मी संस्थेचा आणि आपला मनापासून आभारी आहे. धन्यवाद !

प्रबोधनपीठाकडे येतांना डॉ. मनोज तायडे, प्राचार्य एन.एन. सास्ते (विज्ञान महाविद्यालय), डॉ. रावसाहेब कसबे, श्री. दिलीपबाबू इंगोले आणि प्राचार्य डॉ. बबनराव तायवाडे

विषय : डॉ. पंजाबराव देशमुख आणि व राष्ट्रसं
वक्ते : प्रा.
अर्थशास्त्राचे निवृत्त प्राध्या
दिनांक :

प्रबोधनपीठावर विराजमान (डा
डॉ. अशोक गोमाशे (प्रभारी प्राचार्य, वि
डॉ. आनंद पाटील (प्रमुख व
डॉ. एस. टी. देशमुख (माजी कु
प्राचार्य डॉ. बबनराव तायवाडे

संत गाडगे महाराज ह्यांच्याबद्दल
सॉक्रेटीस होते. आपण विचार मांडता म
मांडतो. संत गाडगेमहाराज हे भारताचे
कीर्तनात वापरले. कीर्तनामध्ये सॉक्रेटीस
करून घेऊन प्रश्नोत्तरं ते करीत असत.
गोळखतो. गाडगेमहाराज सॉक्रेटीसस
सॉक्रेटीससारखे विचारवंत होते, याचा वि
करत नाही? लहान लहान विचार आपण
गोळीत. आपण आदर्श गुलाम म्हणून वा
त्रायम आहे. इतकी ठासून भरण्यात आ

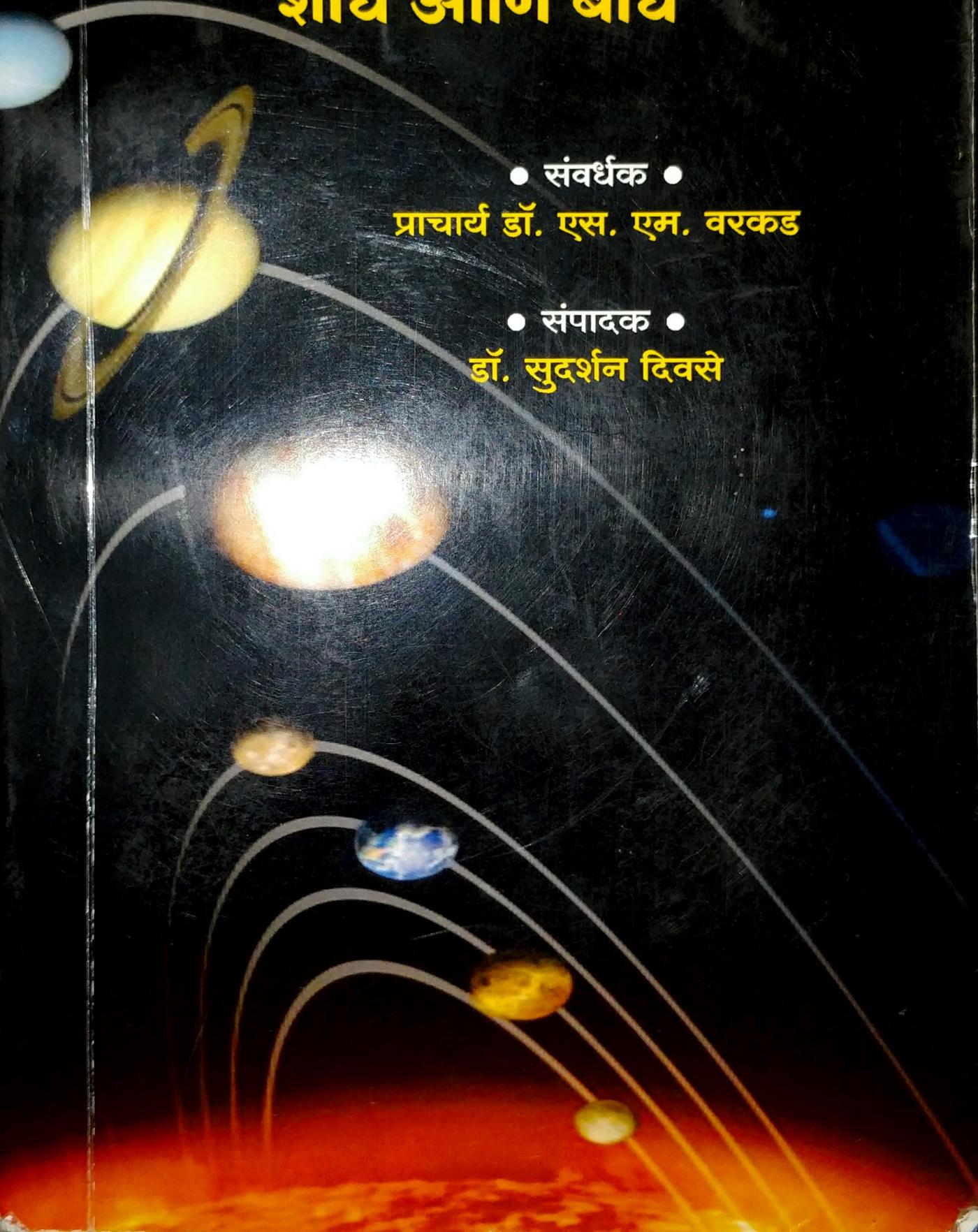
विज्ञानवादी मराठी साहित्य : शोध आणि बोध

● संवर्धक ●

प्राचार्य डॉ. एस. एम. वरकड

● संपादक ●

डॉ. सुदर्शन दिवसे

विज्ञानवादी मराठी साहित्य : शोध आणि बोध
Marathi Vidnyan Sahitya : Shodh Aani Bodh

ISBN : 978-81-930336-0-9

© प्रकाशकाधिन :

प्रकाशक :

प्राचार्य, डॉ. एस. एम. वरकड

कला महाविद्यालय, कोरपना

ता. कोरपना, जि. चंद्रपूर

Phone : 07173-236758

www.kalamahavidyalaya.org

email : artcollegekorpana-1994@rediffmail.com

मुद्रक :

आर्या प्रिंटर्स

गंजवार्ड, चंद्रपूर ९७६७९७५५३५

अक्षर जुळवणी :

जॉन कम्प्युटर

गंजवार्ड, चंद्रपूर ९४२०३०९६९७

मुखपृष्ठ : सचिन ब्राम्हणकर

प्रथमावृत्ती :

३० जानेवारी २०१७

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

विज्ञानवादी मराठी साहित्य : शोध आणि बोध

अनुक्रमणिका

१)	प्रस्तावना	७-१७
२)	मराठी विज्ञानवादी साहित्याचे 'नात्यात्मक सौंदर्यशास्त्र'
प्रा. डॉ. आनंद पाटील	१८-३६
३)	विज्ञानवादी मराठी साहित्याचा उगम आणि विकास
डॉ. रंजन गर्गे	३७-४३
४)	विज्ञान कविता:विज्ञान साहित्याच्या उपेक्षित अंगाचा इतिहास
डॉ. निरंजन घाटे	४४-५९
५)	मराठी विज्ञानवादी कथेने हाताळलेले विषय
डॉ. मोना चिमोटे	६०-७५
६)	मराठी विज्ञानकथेत लेखिकांचे योगदान
डॉ. मोना चिमोटे	७६-८५
७)	विज्ञानकथेची आशयसूत्रे
डॉ. गोविंद काजरेकर	८६-९६
८)	विज्ञानकथा, कादंबरी व संभवनियता
प्रा. डॉ. फुला बागूल	९७-१०४
९)	मराठीतील विज्ञान कादंबरी : आशय सूत्रांचा विचार
डॉ. फुला बागूल	१०५-१११
१०)	मराठीतील विज्ञानसाहित्य : संकल्पना व स्वरूप
डॉ. कोमल ठाकरे	११२-११६
११)	विज्ञान वाङ्मयाची वाटचाल : एक शोध
डॉ. मनीषा नागपूरे	११७-१२२
१२)	विज्ञान कथा आणि त्याचे स्वरूप
डॉ. राखी मं. जाधव	१२३-१२७
१३)	विज्ञानवादी मराठी कथेचे अंतरंग
डॉ. देवयानी चव्हाण	१२८-१३१
१४)	मराठी विज्ञानकथेची वाटचाल
डॉ. दत्तात्रय बाजीराव वाटमोडे	१३२-१३५
१५)	विज्ञानवादी कथेची वाटचाल
प्रा. अमृता डोरलीकर	१३६-१४१

मराठी विज्ञानवादी कथेने हाताळलेले विषय डॉ. मोना चिमोटे

मराठी साहित्याचे जे विविध प्रकार आढळतात त्यात ठळकपणे सांगता येतील असे काव्य, नाटक, कादंबरी आणि कथा हे साहित्यप्रकार होत. या सर्व प्रकारांच्या तुलनेत कथा हा वाङ्मयप्रकार अधिक लोकप्रिय आहे.

या साहित्यप्रकारात अनेक पात्रांचा फाटपसारा नसतो. दोन-तीन पात्रांत आटोपशीरपणे विषयाला एका चौकटीत मांडणे म्हणजे कथा होय. कथेचे स्वरूप गेल्या दीडशे वर्षांपासून सातत्याने विकसित होत आले आहे व लोकप्रिय होत आहे. त्याला कारण म्हणजे वाचनासाठी मर्यादित वेळ. शिवाय विरंगुळा म्हणून आणि एखाद्या विशिष्ट कल्पनेला थोडक्यात समजून घेण्याच्या मानवाच्या सहजप्रवृत्तीमुळे कथा हा साहित्यप्रकार सातत्याने विस्तार पावत आहे.

पाश्चात्य वाङ्मयात गेल्या शतकात या साहित्यप्रकाराला समृद्ध करण्याकरीता विविध प्रयोगही केले गेलेत. ओ हेन्री, ऑस्कर वाइल्ड, जॅकलंडन, सआदत हसन मंटो यांच्या कथा कथावस्तूच्या नावीन्याकरीता प्रसिद्ध आहेत.

मराठी साहित्यातही एकोणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून हा प्रकार मान्यता पावू लागला. मराठी साहित्यात भाव, रस आणि नाट्य याचे प्रभावी चित्रण करण्याचे सोपे व सुटसुटीत माध्यम म्हणून कथेचा वापर करण्यात आला. मराठी साहित्यात ह. ना. आपटे, वि. स. खांडेकर, आचार्य अत्रे, अरविंद गोखले, जी.ए. कुळकर्णी यांसारख्या लेखकांनी या वाङ्मयप्रकाराला अधिकाधिक समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

पाश्चात्य साहित्यात कथाप्रकाराचे दोनच प्रकारे वर्गीकरण केल्या जाते.

१) Fiction = कल्पित

२) Nonfiction = वास्तवावर आधारित

मराठी साहित्यात मात्र कथेचे अनेक उपप्रकार आढळतात.

१) ग्रामीण कथा २) लोककथा ३) मिथककथा ४) रहस्यकथा ५) दलित कथा ६) गूढकथा ७) पोलिसी चातुर्याच्या कथा ८) विज्ञानकथा इत्यादी.

त्यातील विज्ञानकथा हा उपप्रकार Fiction या वर्गीकरण गटात मोडतो. कारण विज्ञानकथा या बऱ्याच अंशी कल्पनेवर आधारित परंतु वास्तवाच्या निकट जाणाऱ्या असतात.

जॉन ब्रनर विज्ञानकथेची व्याख्या करताना म्हणतात, 'विज्ञान कथेत चिंता वाटावी अशा उद्याचे आश्चर्यकारक व आनंददायक रूप व्यक्त झाले असते'^१.

सुबोध जावडेकरांच्या मते, 'विज्ञानकथा ही कधी प्रेमकथा असू शकते, कधी विनोदी असू शकते, काही विज्ञानकथा ह्या अंगावर काटा उभ्या करण्याच्या भयकथा असू शकतात. काही विज्ञानकथा उत्कृष्ट रहस्यकथा, पोलिसी चातुर्य कथा आहेत. अरूण मांडे यांनी काही उत्कृष्ट विनोदी विज्ञानकथा लिहिल्या आहेत.'^२

निरंजन घाटे यांनी विज्ञानकथेची केलेली व्याख्या म्हणजे, 'विद्यमान विज्ञानतंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचा भविष्यकाळात प्रक्षेप करून भविष्यकाळातील मानवी जीवनावर त्याचा कोणता परिणाम झालेला असेल, त्या काळातील समाज कसा असेल, मानवी परस्पर संबंध कसे असतील, याचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे विज्ञान साहित्य'^३.

'विज्ञान साहित्य लेखक हा विज्ञानसंशोधक किंवा शास्त्रज्ञ असतोच, असायलाच पाहिजे असे नाही. आजच्या उपलब्ध विज्ञानभूमीवर ठामपणे उभे राहून तो जणू विज्ञानसंशोधनाच्याच वाटेवर आपला कल्पनाप्रवास सुरू करित असतो. त्या कल्पनाचक्षूंना नवी रूपे, नवी रहस्ये दिसू लागतात. तो नवी सृष्टी, नवी माणसे, नवी जीवनव्यवस्था कल्पितो. त्यातून नव्या समस्या, नवे संघर्ष निर्माण करतो आणि उद्याचे, दूरच्या उद्याचे, अतिदूरच्या भविष्याचे आणि मानवाच्या भवितव्याचे संभाव्य चित्र रेखाटतो. ह्या संभाव्य चित्रांना खऱ्या चित्राची जागा मिळत नसली तरी ती खोटी म्हणून दूर ढकलली जात नाहीत. खरी चित्रे पाहता आपण नकळत सहजपणे या संभाव्य चित्रांच्या प्रांतात प्रवेश करतो आणि तेथील 'सत्यां' ना, कलाविश्वांतर्गत तर्कन्यायाने स्वीकारतो आणि कलानंद मिळवितो'^४.

विज्ञानकथांचा मराठी साहित्यात शिरकाव होऊन जवळ जवळ १०० वर्षे झालीत. पाश्चात्य साहित्याच्या प्रभावातून हाही प्रकार मराठी साहित्यात आला. विज्ञानकथाही युरोपमध्ये जन्माला आली, रुजली पुढे मात्र अमेरिकेत फोफावली. सुरुवातीला बालकांना शास्त्रीय माहिती समजेल अशा भाषेत मांडण्याच्या प्रयत्नातून विज्ञानकथा लिहली गेली. वा.गो.आपटे यांनी १९१२ साली विज्ञानकथा लिहिली; परंतु त्यातील कथानक अगदीच गौण होते. १९१५ साली श्री. बा. रानडे यांनी मासिक 'मनोरंजन' यात 'तारेचे हास्य' नावाची कथा प्रकाशित केली. या कथेचा नायक सुधाकर असतो. त्याला ग्रहताऱ्यांच्या निरीक्षणाचा छंद असतो, एक दिवस त्याला देवयानी तारकापुंजाजवळ एक तारा दिसतो. हा तारा हळुहळू पृथ्वीकडे सरकतोय असे त्याच्या लक्षात येते. पृथ्वीच्या वातावरणात अनेक बदल होऊ

मराठी विज्ञानकथेत लेखिकांचे योगदान

डॉ. मोना चिमोटे

मराठी साहित्यात आज विज्ञानसाहित्याचे एक स्वतंत्र स्थान निर्माण झाले आहे. पाश्चात्य साहित्यातून विकसित झालेल्या या साहित्य प्रकाराने मराठीत अनुवाद रूपात प्रथम प्रवेश केला. भा. रा.भागवत यांनी एच. जी. वेल्स आणि ज्यूल व्हर्न यांच्या साहित्याचे केलेले ('अदृश्य माणूस', 'चंद्रावरी स्वारी' इ.) अनुवाद म्हणजे मराठीतील विज्ञान साहित्याची सुरुवात ठरली. विज्ञान साहित्य म्हणजे काय? विज्ञान साहित्य कशाला म्हणता येईल? अशी बरीच चर्चा होत आली. विज्ञान साहित्याच्या स्वरूपाविषयी असे म्हणता येईल की, 'वैज्ञानिक सूत्र किंवा आविष्कार हा ज्याचा आत्मा आहे, अशा ललित साहित्याला विज्ञान साहित्य म्हटले जाते. 'विज्ञान साहित्याचे अनुभवविश्व हे इतर ललित साहित्यापेक्षा निराळे असते. अवकाश, परग्रह, नव उत्पत्तीत जीवसृष्टी, यंत्र-तंत्र, विध्वंसाच्या शक्यता, तसेच यंत्रयुगाच्या प्रभावामुळे मानवी जीवनात होणारे बदल आणि वर्तन अशी कमालीची विस्तृत आणि काहीशी असीम म्हणता येईल, असे हे विज्ञान साहित्याचे अनुभवविश्व आहे.

विज्ञान साहित्यात कथा, कादंबरी, काव्य, नाटक, ललित निबंध यांचा समावेश होत असला तरीही त्यामध्ये विज्ञान कथाही अधिक प्रभावी आणि लोकप्रिय राहिली आहे. साधारणतः विज्ञान कथांमधून विज्ञान साहित्याचा विकास आणि विस्तार झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नसावी. एडगर अँलन पो, विल्यम विल्सन, एडगर फॉसेट यांच्यासारख्या प्रतिभावंत विज्ञान कथाकारांनी विज्ञान कथा अधिक विस्तारत नेली. उत्तरोत्तर त्याचा अधिक विकास होत गेला, असे असले तरी विज्ञानकथेची सुरुवात ही मेरी शिले यांनी केल्याचे मानले जाते. गॅल्व्होनीने मृत बेडकाच्या पेशीत सौम्य विद्युत प्रवाह सोडून त्यात काही काळपर्यंत जिवंतपणा आणला, हे प्रयोगाने सिद्ध केले होते. त्याचप्रमाणे 'मृत मनुष्यात जिवंतपणा आणला तर?' ही मेरीच्या कथेची मध्यवर्ती कल्पना होती. या कल्पनेतून 'फ्रॅन्केस्टाईन-उर्फ 'माडर्न प्रोमिथिस' या सुप्रसिद्ध कथेचा जन्म झाला. विज्ञान कथेची सुरुवात जरी एका लेखिकेनेच केली असली तरी पाश्चात्य विज्ञान कथा लेखनात महिला कथाकार अपवादानेच लेखन करताना दिसून येतात. १८९० च्या शतकात शार्लट पार्किन् गिलमन या लेखिकेने 'हरलँड नावाची कथा लिहिली तर अगदी अलीकडे

एकीकडे विज्ञानकथा वेगाने विस्तारत आहेत. मानवी जीवनावर त्याचा परिणाम आज आणि भविष्यात कशा स्वरूपाचा पडणार आहे याच्या अनेकविध शक्यता या कथांमधून व्यक्त होताना दिसतात. आज केलेल्या कल्पनांना आव्हान देऊन त्यांचे फलित रूप वास्तवात येण्यात खरे विज्ञानकथेचे बळ आहे. मराठी विज्ञानकथेत हे सामर्थ्य मात्र अपवादानेच आढळते. एकूणच भातीय लिखाणातच विज्ञानकथेसमोर अनेक आव्हान आहेत. 'कथा' ही संस्था गेल्या पंधरा-सोळा वर्ष भारतीय भाषांमधील निवडक, वेचक कथा इंग्रजीत भाषांतर करून प्रसिद्ध करते. त्यात विज्ञानकथा अभावानेच आढळते. शिवाय लेखिकांनी लिहिलेली विज्ञानकथा तर नाहीच नाही.

अशावेळी व्यवहारात, कर्तव्यात विलक्षण दक्ष असणारा दूरदर्शी दृष्टीकोन बाळगणाऱ्या स्त्रीने विज्ञानकथा लेखनाचे क्षेत्रदेखील काबीज करावयास हवे असे जाणीवपूर्वक वाटते. स्त्री ही मुळातच भावनाशील, प्रतिभाशील व संवेदनशील असल्याने आणि भविष्याबद्दल अधिक सजग असल्याने ती विज्ञानकथा लेखनाचे आव्हान सहज पेलू शकते असा विश्वास वाटतो. विज्ञानकथांचा स्त्रीवाचक वर्गसुद्धा वाढणे आवश्यक आहे. नव्हे ती काळाची गरज आहे.

मराठी विभाग

संत गाडगेबाबा विद्यापीठ, अमरावती

शोभायमान

प्रा. डॉ. शोभा गायकवाड

शोभायमान/Shobhaymaan
डॉ. शोभा गायकवाड/Dr. Shobha Gaikwad

प्रथमावृत्ती : सप्टेंबर २०१७
© डॉ. शोभा गायकवाड

लेखक :
डॉ. शोभा गायकवाड
राज-विला, २०, शारदा विहार कॉलनी, अमरावती
फोन - ०७२१ २५७३७२४
मोबाईल - ९०९६८२५९७९, ९४२३२७९४३२

प्रकाशिका :
सौ. नेहा त्रिभुवननाथ जोशी
द्वारा : अभिनंदन बुक डेपो
१४९५, बी, इंदुमती अपार्टमेंट,
गुलाब गल्ली, मंगळवार पेठ, कोल्हापूर - ४१६ ०१२.
फोन : (०२३१) ३२९६९०९

मुखपृष्ठ :
रमेश निकम, कोल्हापूर.

अक्षरजुळणी :
सौ. आशाली प्रदीप पांजरे, कोल्हापूर.

मुद्रणस्थळ :
महालक्ष्मी ऑफसेट प्रिंटर्स, कोल्हापूर.

मूल्य रु. : २५०/-

प्रस्तावना

शोभा गायकवाड यांचे 'शोभायमान' हे पुस्तक म्हणजे चिंतनपर ललित लेखांचा संग्रह होय. या पुस्तकातील लेख विदर्भातील नावाजलेल्या दैनिक तरुण भारत, लोकसत्ता, लोकमत, नागपूर पत्रिका, हिंदुस्तानमधून प्रकाशित झालेले आहेत. या पुस्तकातील लेखांमध्ये लालित्य आणि चिंतनशीलता यांचा सुंदर मिलाफ जाणवतो.

या पुस्तकात लेखांचे विषय विविधांगी असले तरी त्यामध्ये एक सामाईक सूत्र आहे. जीवन व्यवहार अधिक सुसंवादी करता येणे, हे ते सूत्र आहे. वर्तमान मानवी समाज दिवसागणिक असंख्य बदलांना सामोरा जात आहे. या बदलांना वेगवेगळ्या क्षेत्रांचे संदर्भ आहेत. मात्र त्या सर्वांचा परिणाम मानवी जीवनावर पर्यायाने समाज जीवनावर पडतो आहे. एखाद्या नव्या बदलाला सामोरे जाताना त्यानुरूप आपल्यात बदल करण्याचा अवकाशही या वेगवान बदलांच्या काळात उपलब्ध नाही. त्यामुळे सर्वत्र संतुष्टता, भ्रमिष्टता आणि तुटलेपणा निर्माण झाल्याचे दिसून येते. माणसामाणसात निर्माण झालेल्या विसंवादात त्यांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसून येते. यावर जगभरात अनेक संशोधने होत आहेत. विविध माध्यमांद्वारे त्यावर उपायही शोधले जात आहेत. मात्र हे काम विलक्षण गुंतागुंतीचे आहे. त्यावर एकच एक असा कौणताही उपाय परिणामकारक ठरू शकत नाही. अशावेळी साहित्यातून त्याबाबत कृतिशील भूमिका घेणे देखील अपरिहार्य ठरते. मराठी साहित्यात हे प्रयत्न सुरु आहेत. शोभा गायकवाड यांचे प्रस्तुत पुस्तक या प्रयत्नांचा विलक्षण प्रभावी असा प्रयत्न आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातील अनेक लहान-मोठे प्रसंग घेऊन वा संत-महापुरुष यांचे दाखले देऊन जीवनातील साध्या सरळ सत्यांना पटवून देण्याचे काम त्यांनी केले आहे. सर्वसामान्य व्यक्तींना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी हे लेखन केले आहे. त्यातील प्रासादिकता आणि विषय पटवून सांगण्याची शैली अतिशय विलक्षण आहे. जीवनातील अन्वयार्थाचा शोध, नात्यांमधील संवादात्मकता, स्त्रीविषयीची समाजमान्य धारणा आणि सत्य, माध्यमांनी प्रभावित जीवन, शिक्षणाचे महत्त्व; यांसारख्या समकालातील महत्त्वपूर्ण विषयांवर आधारित लेख या पुस्तकात आहेत. त्यांच्या प्रकटनांची शैली अतिशय प्रवाही आणि उत्कट आहे. वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारी आणि विचारांना

समानतेचे वळण लावणारी त्यांची लेखनशैली हे या पुस्तकाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

जीवन जगण्याची कला सर्वांना अवगत असतेच असे नाही. परिणामी जीवनातील सौंदर्याचा अनुभव प्रत्येकाच्या वाट्याला येईल, असेही नाही. करिता जीवनाला त्याच्या कलाकलाने समजून घेण्याचा प्रयत्न आजवर अनेकांनी केलेला आहे. तरी जीवनाचा अर्थ हा विषय कायम नित्यनूतन राहिलेला आहे. आयुष्य आणि जगणे या दोन लेखांमध्ये लेखिकेने जीवनाच्या सुखाचे गमक सांगितले आहे. तसेच आयुष्याचा प्रवास सुकर करण्याचा मार्गही दर्शविला आहे. या लेखांमधील जीवनाविषयीचे चिंतन हे सर्वसामान्य व्यक्तीच्या जीवनप्रसंगांना केंद्रस्थानी ठेवून केलेले आहे. 'आनंद' या लेखातून जीवनाचा सहज खजिना आपल्या दृष्टीस पडतो. सतत कसली तरी आणि कुणाविषयी तरी तक्रार करीत, रडत-कुढत आयुष्य व्यतीत करण्यापेक्षा छोट्या-छोट्या गोष्टींमधून आनंद वेचणे ही गोष्ट स्वतःसह इतरांनाही आनंदी करणारी असते. जीवनाच्या या रूपाला लेखिकेने दिलेले शब्दरूप भावपूर्ण आहे.

जीवनाचा प्रवास सुखमय आणि सुंदर होण्यासाठी चांगली माणसे देखील सोबत असणे महत्त्वाचे असते. मानवी नाती कशी निर्माण होतात, कालौघात त्यांना विविध आयाम कसे प्राप्त होतात, हा विषय तसा मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने विलक्षण विस्मयकारक आहे. मानवी नाते आणि मानवी वर्तन व्यवहार हसत-खेळत आणि रुसव्या-फुगव्यांनी वळणे घेत घेत विकसित होत असतात. त्यातील चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही बाजूंना कसे समजून घ्यावे, याविषयी भाष्य करणारे लेख या पुस्तकाचे महत्त्वाचे एक वैशिष्ट्य आहे. निरोप, भांडण कशासाठी, शाब्दिक रेशीमगाठी, आई, मैत्री, कुटुंब जीवनाचे मोल यासारखे लेख त्यादृष्टीने महत्त्वाचे आहेत.

निरोप कायम हुरहुर लावणारा असतो. तसाच तो एक प्रकारे कात टाकलेल्या सापासारखा नवचैतन्य संचारलेलाही असतो. निरोपानंतर नात्याचा एक विलक्षण सुखद आणि वेदनादायी असा एकत्र प्रवास सुरु होतो. निरोप जसा नात्यांचा असतो, तसाच तो एखाद्या वर्षाचा किंवा क्षणांचाही असतो. प्रस्तुत लेखात लेखिकेने सरत्या वर्षाला निरोप देताना व्यक्त केलेले मनातील विचार अतिशय विलोभनीय आहेत. जीवनात अनेक नाती असली आणि त्यांना प्रतिष्ठेची

असते. यामध्ये कुंकवाविषयीच्या समाजातील धारणा महत्त्वाच्या आहेत. विभा आणि नीता यांच्या कथेतून लेखिकेने केलेली त्याविषयीची मांडणी मार्मिक आहे. विधवांना कुंकवाची बंदी घालणे म्हणजे त्यांना जणू सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागणे असते. खरं म्हणजे ते असह्य असते. कुंकवाविषयी असणारे सामाजिक संकेत स्त्रियांना कमालीचे जाचक ठरतात. अशावेळी पुरुषांचा विचार केला असता त्यांना मात्र अशा कुठल्याच बंधनांना सामोरे जावे लागत नाही. विधवा आणि सधवा यांच्या जीवन संकेतावरून लेखिकेने केलेले याविषयीचे विवेचन अतिशय महत्त्वाचे आहे. कुंकवाविषयीच्या प्रचलित सामाजिक धारणांचा तर्काच्या पातळीवर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून विचार होण्याची आवश्यकता त्यांचा हा लेख वर्तवतो.

माध्यमांचा समाजजीवनावरील प्रभाव कमालीचा आहे. आजचे व्यक्तिवर्तनाचे बदलते वास्तव हे माध्यमांनी घडविलेले आहे. या माध्यमांना राजकीय अर्थकारणाची एक बाजू आहे. बाजारकेंद्री व्यवस्थेला अपेक्षित असणाऱ्या व्यक्तीचे 'ग्राहक' म्हणून सादरीकरण यात घडत असते. मानवी नाती, त्यातील आनंद हा वस्तूंच्या खरेदीने आणि पैसे उधळूनच प्राप्त करता येऊ शकतो, हेच जणू माध्यमे रात्रंदिवस मनावर बिंबवत असतात. शोभा गायकवाड यांनी याची विविध रूपे आपल्या काही लेखांमधून उलगडलेली आहेत. 'जाहिरातीतील भुलभुलैया' आणि 'टी. व्ही. मालिकांचे वेड' हे दोन लेख यादृष्टीने वाचनीय आहेत.

आज सर्वसामान्य कुटुंबामध्ये माध्यमांच्या राजकीय अर्थकारणाची बाजू उलगडणे, त्याविषयी दृष्टी विकसित करणे गरजेचे झाले आहे. हे भान देण्याचा प्रयत्न लेखिकेने या लेखांमधून केला आहे. मालिकांनी स्त्रियांचाच नव्हे तर पुरुषांच्याही जीवनाचा ठाव घेतला आहे. त्यातील नातेसंबंध आणि ताणतणाव, आपल्यास माणसांविषयी द्वेष, असूया आणि षड्यंत्र करण्याची प्रवृत्ती निर्मिती हे या मालिकांचे रूप आहे. यासंदर्भात लेखिकेने केलेली काही विधाने बघण्यासारखी आहेत. १) एखादी अन्यायग्रस्त स्त्री बदला घेण्यासाठी कोणतीही पातळी गाठू शकते. ती आपली सर्व बुद्धी, ज्ञान केवळ एखाद्या घराण्याला बरबाद करण्यासाठी वापरू शकते. असे विचार बेमालूमपणे मालिकांमार्फत जनमनावर ठसवले जातात.

२) १५ ते २० मिनिटांच्या मालिकेचा विचार स्त्रिया दिवसरात्र करत राहतात.

एकप्रकारे स्त्रियांना मालिकांचे लागलेले वेड त्यांच्या विकासासाठी घातक असून त्यांची फसवणूक करतात. करिता महिलांनी मालिकांच्या भोवत्यात न अडकता स्वतःला सावरले पाहिजे, असे आवाहन लेखिकेने आवर्जून केलेले आहे. जाहिरातींनी व्यापलेले आजचे जग जीवनाच्या सर्व प्रसंगात खरेदी-विक्रीचा आणि त्यातच आनंद शोधणाऱ्या वृत्तीचा विकास करणारे आहे. व्यक्तीचे माणूसपण गळून त्याला ग्राहक म्हणून दिलेले रूप समाजाच्या दृष्टीने विघातक आहे. त्यापासून स्वतःला आणि आपल्या सभोवताला कसे वाचवता येईल, याविषयी पर्यायी विचार लेखिकेने व्यक्त केला आहे. वस्तूंची आवश्यकता आणि त्यांची गुणवत्ता याबाबत आपण चोखंदळ होणे, हे त्यांनी आवश्यक मानलेले आहे.

सामाजिक परिवर्तनात शिक्षणाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शिक्षणाने स्त्रियांच्या जीवनात तर क्रांतिकारक भूमिका निभावली आहे. त्याचे महत्त्व ओळखून यापुढे आणखी वेगाने आणि संयतपणे विकास साधण्याकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे, असे लेखिकेने स्त्रिया आणि मुर्लींना सुचविलेले आहे.

याशिवाय वेगवेगळ्या विषयांवरील लेख या पुस्तकात समाविष्ट आहेत. लहान-लहान विषयांच्या अनुषंगाने लेखिकेने व्यक्त केलेले विचार सर्वसामान्य व्यक्तींच्या चिंतनशीलतेला अवकाश उपलब्ध करून देणारे आहेत तर अभ्यासक आणि विचारवंतांना आपले विचार प्रासादिक शैलीत कशाप्रकारे सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचावावे, याचेही सूचन या लेखांमधून होताना दिसते, हे या पुस्तकाचे अनन्यसाधारणपण आहे.

डॉ. मोना चिमोटे

अमरावती

असते. यामध्ये कुंकवाविषयीच्या समाजातील धारणा महत्त्वाच्या आहेत. विभा आणि नीता यांच्या कथेतून लेखिकेने केलेली त्याविषयीची मांडणी मार्मिक आहे. विधवांना कुंकवाची बंदी घालणे म्हणजे त्यांना जणू सामाजिक बहिष्काराला सामोरे जावे लागणे असते. खरं म्हणजे ते असह्य असते. कुंकवाविषयी असणारे सामाजिक संकेत स्त्रियांना कमालीचे जाचक ठरतात. अशावेळी पुरुषांचा विचार केला असता त्यांना मात्र अशा कुठल्याच बंधनांना सामोरे जावे लागत नाही. विधवा आणि सधवा यांच्या जीवन संकेतावरून लेखिकेने केलेले याविषयीचे विवेचन अतिशय महत्त्वाचे आहे. कुंकवाविषयीच्या प्रचलित सामाजिक धारणांचा तर्काच्या पातळीवर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून विचार होण्याची आवश्यकता त्यांचा हा लेख वर्तवतो.

माध्यमांचा समाजजीवनावरील प्रभाव कमालीचा आहे. आजचे व्यक्तिवर्तनाचे बदलते वास्तव हे माध्यमांनी घडविलेले आहे. या माध्यमांना राजकीय अर्थकारणाची एक बाजू आहे. बाजारकेंद्री व्यवस्थेला अपेक्षित असणाऱ्या व्यक्तीचे 'ग्राहक' म्हणून सादरीकरण यात घडत असते. मानवी नाती, त्यातील आनंद हा वस्तूंच्या खरेदीने आणि पैसे उधळूनच प्राप्त करता येऊ शकतो, हेच जणू माध्यमे रात्रंदिवस मनावर बिंबवत असतात. शोभा गायकवाड यांनी याची विविध रूपे आपल्या काही लेखांमधून उलगडलेली आहेत. 'जाहिरातीतील भुलभुलैया' आणि 'टी. व्ही. मालिकांचे वेड' हे दोन लेख यादृष्टीने वाचनीय आहेत.

आज सर्वसामान्य कुटुंबामध्ये माध्यमांच्या राजकीय अर्थकारणाची बाजू उलगडणे, त्याविषयी दृष्टी विकसित करणे गरजेचे झाले आहे. हे भान देण्याचा प्रयत्न लेखिकेने या लेखांमधून केला आहे. मालिकांनी स्त्रियांचाच नव्हे तर पुरुषांच्याही जीवनाचा ठाव घेतला आहे. त्यातील नातेसंबंध आणि ताणतणाव, आपल्यास माणसांविषयी द्वेष, असूया आणि षड्यंत्र करण्याची प्रवृत्ती निर्मिती हे या मालिकांचे रूप आहे. यासंदर्भात लेखिकेने केलेली काही विधाने बघण्यासारखी आहेत. १) एखादी अन्यायग्रस्त स्त्री बदला घेण्यासाठी कोणतीही पातळी गाठू शकते. ती आपली सर्व बुद्धी, ज्ञान केवळ एखाद्या घराण्याला बरबाद करण्यासाठी वापरू शकते. असे विचार बेमालूमपणे मालिकांमार्फत जनमनावर ठसवले जातात.

२) १५ ते २० मिनिटांच्या मालिकेचा विचार स्त्रिया दिवसरात्र करत राहतात.

एकप्रकारे स्त्रियांना मालिकांचे लागलेले वेड त्यांच्या विकासासाठी घातक असून त्यांची फसवणूक करतात. करिता महिलांनी मालिकांच्या भोवत्यात न अडकता स्वतःला सावरले पाहिजे, असे आवाहन लेखिकेने आवर्जून केलेले आहे. जाहिरातींनी व्यापलेले आजचे जग जीवनाच्या सर्व प्रसंगात खरेदी-विक्रीचा आणि त्यातच आनंद शोधणाऱ्या वृत्तीचा विकास करणारे आहे. व्यक्तीचे माणूसपण गळून त्याला ग्राहक म्हणून दिलेले रूप समाजाच्या दृष्टीने विघातक आहे. त्यापासून स्वतःला आणि आपल्या सभोवताला कसे वाचवता येईल, याविषयी पर्यायी विचार लेखिकेने व्यक्त केला आहे. वस्तूंची आवश्यकता आणि त्यांची गुणवत्ता याबाबत आपण चोखंदळ होणे, हे त्यांनी आवश्यक मानलेले आहे.

सामाजिक परिवर्तनात शिक्षणाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शिक्षणाने स्त्रियांच्या जीवनात तर क्रांतिकारक भूमिका निभावली आहे. त्याचे महत्त्व ओळखून यापुढे आणखी वेगाने आणि संयतपणे विकास साधण्याकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे, असे लेखिकेने स्त्रिया आणि मुर्लींना सुचविलेले आहे.

याशिवाय वेगवेगळ्या विषयांवरील लेख या पुस्तकात समाविष्ट आहेत. लहान-लहान विषयांच्या अनुषंगाने लेखिकेने व्यक्त केलेले विचार सर्वसामान्य व्यक्तींच्या चिंतनशीलतेला अवकाश उपलब्ध करून देणारे आहेत तर अभ्यासक आणि विचारवंतांना आपले विचार प्रासादिक शैलीत कशाप्रकारे सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचावावे, याचेही सूचन या लेखांमधून होताना दिसते, हे या पुस्तकाचे अनन्यसाधारणपण आहे.

डॉ. मोना चिमोटे

अमरावती

मी अशी घडले

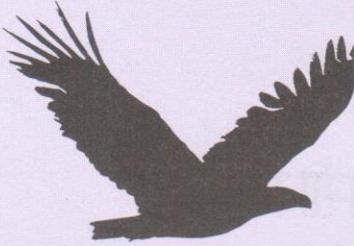
संपादन

अॅड. सौ. दीपा बियाणी सौ. अनुजा डोईफोडे

ISBN No. 978-93-84267-28-5

अभंग
प्रकाशन

मीअशी घडले

संपादन :

अॅड. सौ. दीपा बियाणी, ९९२३१५५५५६
सौ. अनुजा डोईफोडे, (०२४६२)२६०६०३

प्रथमावृत्ती :

दि. ८ नोव्हेंबर २०१७

सर्व हक्क संपादकाधीन

मुखपृष्ठ / मांडणी :

नयन बाराहाते

मुद्रितशोधन :

राजेश मुखेडकर

मुद्रक :

चरिस्मा प्रिंटर्स प्रा. लि., हैदराबाद
रामकृष्ण प्रिंटर्स, हैदराबाद

मूल्य : २०० रु.

प्रस्तावना

डॉ. मोना चिमोटे

‘अशी मी घडले’ हा संग्रह म्हणजे एक प्रकारे कर्तृत्ववान स्त्रियांची संकलित जीवनचरित्रेच होत. यातील स्त्रिया या सामान्य मध्यमवर्गीय कुटुंबातून आयुष्याचा प्रवास करताना कर्तृत्वाचे आकाश विस्तारणाऱ्या आहेत. त्यांचा काळ साधारणतः १९७५पासूनचा आहे. १९७५ या वर्षाला जागतिक पातळीवर अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या वर्षापासून युनोद्वारा स्त्रियांचे महिला दशक जाहीर करण्यात आले होते. परिणामी, जगात आणि भारतातही अनेक ठिकाणी स्त्रियांच्या चळवळी गतिमान झाल्या होत्या. स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा सुधारावा, यासाठी अनेक स्तरांवरून प्रयत्न होत होते. विविध शासकीय योजना, सामाजिक चळवळींमध्ये चर्चिते जाणारे स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियांच्या हक्कांसाठी व त्यांच्यावरील अन्यायाविरोधात निघणारे स्त्रियांचे मोर्चे, आंदोलने अशा अनेक घडामोडींनी आजतागायतचा हा काळ बहरलेला आहे. याचा परिणाम समाजातील विविध स्तरांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपांत जाणवायला लागला. याची अनेक रूपे या संग्रहातील स्त्रियांच्या आत्मकथनांमधून पुढे येतात.

स्त्रियांना शिक्षण देऊ नये; दिलेच तर त्यांनी नोकरी करू नये; नोकरी करावी, पण घरही नीट सांभाळावे; स्त्रियांविषयीच्या अशा धारणा बदलत जाणारा हा काळ होता. एकीकडे सामाजिक जीवनात स्त्रियांचा वावर वाढत होता, तर दुसरीकडे

मराठा कुटुंबातील सून झाल्या. अशा कुटुंबात एका मुलीवर थांबण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. त्यांचे हे धाडस आजच्या स्त्रियांना आदर्शवत आहे. स्त्री म्हणून समाजाकडून येणारे न्यूनगंड त्यांनी झुगारले आणि त्या यशस्वी डॉक्टर झाल्या. आपला व्यवसाय, कुटुंब आणि सामाजिक बांधिलकी यांची सुरेख वीण त्यांनी गुंफली. त्यांचे मनोगत इतर स्त्रियांना निश्चितच प्रेरणादायी आहे. स्त्रीजन्माचे मनापासून स्वागत करणारा समाज निर्माण होईपर्यंत मी जमेल ते काम करीत राहीन, हे त्यांचे अभिवचन स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी त्यांची निष्ठा दर्शविणारे आहे.

महाराष्ट्राच्या, विशेषतः मराठवाड्याच्या सामाजिक दृष्टीने या संग्रहाचे महत्त्व आहे. स्त्रियांच्या जीवनदर्जाविषयी आणि त्यांच्या सामाजिक, कौटुंबिक आणि स्वतःविषयक असणाऱ्या धारणांविषयी या संग्रहातून अभ्यास करण्यास चांगला वाव आहे. कारण, या स्त्रिया सामान्य स्त्रियांच्या तुलनेत सामाजिक स्तरावर पुढारलेल्या आहेत. त्यांच्या प्रातिनिधिक अभ्यासातून स्त्रियांचे भावविश्व आकलन करून घेण्यास मदत होईल. या संग्रहातील स्त्रियांच्या तुलनेत दैनंदिन जीवन जगणाऱ्या या परिसरातील इतर स्त्रिया कशा जगतात, त्यांच्या जगण्यातील संघर्ष काय, मूलभूत गरजा आणि सुविधांसाठी त्यांचा संघर्ष काय, त्यातून मार्ग काढून जीवन कृतार्थ आणि यशस्वी करण्यासाठी त्यांना कितपत अवकाश मिळतो, अशा अनेक प्रश्नांचा तौलनिक अभ्यासदेखील अभ्यासकांना करता येऊ शकेल. याशिवाय या पुस्तकाचे स्त्रीवादी वाचनदेखील होऊ शकेल, ज्याद्वारे अनेक नवे मुद्दे पुढे येऊ शकतील. म्हणून, प्रस्तुत संग्रह केवळ आत्मकथनपर नाही, तर त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातूनही अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

या संग्रहातील लेख हे विविध स्तरांतील स्त्रियांनी लिहिलेले आहेत. असे असले तरी सर्व लेखांमधील शैली ही अतिशय प्रासादिक आहे. अशा प्रकारचे संकलन पुढे आल्याने अनेक सामान्य लोकांना आपल्या अमर्यादित अवकाशात उत्तुंग कामगिरी करण्याची प्रेरणा निश्चितच मिळेल, अशी आशा आहे.

डॉ. मोना चिमोटे

प्राध्यापक, पदव्युत्तर मराठी विभाग
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

दूरभाष क्र.: ९४२२१५५०८८

Shri Jagadamba Vinkar Shikshan Sanstha's

ISSN : 2278-9308
Impact Factor : 3.21

Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur City

Aadhar Social Research and Development Training Institute, Amravati

Jointly Organising

One Day National Interdisciplinary Conference on

Contribution of National and International Thinkers to the Social and Literary Development of India

Saturday 21st January 2017

SOUVENIR

जागतिकीकरण : मराठी कविता आणि विचारांचा प्रभाव

डॉ. मोना चिमोटे

प्राध्यापक पदव्युत्तर मराठी विभाग संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे. तिचे मुख्य क्षेत्र जरी आर्थिक असले तरी सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रावरही त्याचे खास परिणाम पडले आहेत. मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून उत्पादन व्यवस्थेवर समाजसांस्कृतिकीची घडण होते, हे सूत्र लक्षात घेता त्याची प्रचीती आजच्या वर्तमान सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहारातून येते. जागतिकीकरणाचा साहित्य क्षेत्रावर परिणाम झाला. मराठी कवितेत यासंदर्भात महत्त्वपूर्ण लेखन झाले आहे. त्यात जागतिकीकरणाची चर्चा आहे, चिकित्सा आहे. आणि त्याने दिलेल्या वास्तवाची विभिन्न रूपे आहेत. साहित्य हे प्रबोधन करण्याची महत्त्वाची भूमिका बजावित असते. अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका होती. त्यादृष्टीने मराठी कवितेने जागतिकीकरणाचे आकलन करून घेण्यासाठी एक दृष्टी विकसित केली, हे निश्चित आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात जागतिकीकरणाकडे बघण्याचा मराठी कवितेतील विचारव्यूह शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी निवडक काही कवींच्या कवितांवर भर देण्यासत आला आहे. यामध्ये वसंत आबाजी डहाके, उत्तम कांबळे, अरूण काळे यांच्या कवितांचा समावेश केला आहे.

वसंत आबाजी डहाके

वसंत आबाजी डहाके यांचा 'चित्रलिपी' हा कवितासंग्रह प्रामुख्याने जागतिकीकरणाच्या जाणीवा व्यक्त करणारा आहे. यासंग्रहातील कविता नवउदारमतवादी काळात आणि मुक्त व्यापार धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर आलेल्या आहेत. वर्तमान परिस्थितीतील मानवी जीवनाच्या बहुविध बाजूंचे काव्यमय चित्र उभे करते. बाजारीकरणाने सर्वसामान्य माणसांच्या वाट्याला काय दिले, त्यामुळे सामान्यांच्या जगात काय बदल घडले, याचे परिणामकारक दर्शन या संग्रहातील कवितांमधून घडते. डहाके सामान्य माणसांचे वर्तमान जगणे अनुभवू शकतात. आणि त्याच कळवळ्या पोटी लिहू शकतात. कारण मानवावादावर त्यांची कविता उभी आहे. मार्क्सवादी विचारांच्या छटा त्यांच्या कवितेत आहेत. मुक्त व्यापार धोरणानंतर भारताने गॅट व इतर करारांवर स्वाक्षऱ्या करून कर्ज मिळविले, त्यातून आयात-निर्यातीचे धोरण बदलले. ते शेतकऱ्यांच्या जीवावर उठणारे आणि सामान्य जनतेला महागाईच्या खाईत ढकलणारे ठरले. डहाके म्हणतात,

निकृष्ट दर्जाचे / शिधावाटप दुकानांतून मिळणारे धान्य.

चांगल्या प्रतीचे धान्य निर्यात होते असे म्हणतात.

जनतेला विकत घ्यावे लागते निकृष्ट धान्य

तुलनेने जास्त भाव मोजून. शिवाय तेही मिळेलच याची शाश्वती राहिलेली नाही

आठ आठ तास रांगेत उभे राहूनही. (वाट, चित्रलिपी (२००६) पृ.क्र. २७)

मार्क्सवादी विचारसरणीत राज्यसंस्थेची चिकित्सा महत्त्वाची ठरते. बदलत्या वर्तमानाचे राजकीय अर्थकारण डोळ्यासमोर ठेवून घटना-प्रसंगांची उकल त्यात महत्त्वाची असते. अशावेळी डहाके करीत असलेले दिग्दर्शन सूचक आहे. त्यांची 'प्रश्न' ही कविता भौतिक प्रश्न बाजूला सारून लक्ष विचलित करण्यासाठी उभे करण्यात येणाऱ्या अस्मितादर्शी प्रश्नांची चुकीच्या दिशा सूचित करते. सरकारी सत्ता सामान्य नागरिकांचा कसा खेळ-खंडोबा करते, हे त्यातून समोर येते. त्यांची 'तुझं हे शहर' ही कविता जागतिकीकरणातून अकाली प्रौढत्व दिलेल्या शहराला नकार देते. ते आपल्याला आवडले नाही, म्हणून आपले मत मांडते. त्यांचे हे मत सामान्य जनतेच्या आक्रोशाचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे.

उत्तम कांबळे

उत्तम कांबळे यांचा 'जागतिकीकरणात माझी कविता' हा कवितासंग्रह प्रसिध्द आहे. या कवितासंग्रहातील त्यांची याच शीर्षकाची दीर्घ कविता जागतिकीकरणाविषयी महत्त्वाचे भाष्य करणारी आहे. शेतकरी आत्महत्या, बाजारीकरण,

विचारधारेचा प्रभाव आहे. त्यांनी कवितेतून घेतलेल्या भूमिका शोषित जगाच्या न्यायपूर्ण, जगणाची आणि संतुलित विकासाची अपेक्षा व्यक्त करणारी आहे.

संदर्भ:

- १) डहाके, वसंत आबाजी : चित्रलिपी, लोकवाड्य गृह, मुंबई, २००६, पृ.क्र. २७
- २) कांबळे, उत्तम (संपा.) : जागतिकीकरणात मराठी कविता, परचुरे प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २००९ पृ.क्र. ११ व १५
- ३) काळे, अरूण : ग्लोबलचं गावकूस, लोकवाडमय गृह, मुंबई, प्र.आ. पृ.क्र. २३ व ३६

- कुळवाडी अभंग
माधव जाधव
'जागल', गजानन मंदिराजवळ,
आखाडा बाळापूर,
जि. हिंगोली-४३१७०१.
भ्र. ९४२३४३९९९१

प्रकाशन क्रमांक

ISBN : 978-93-82813-89-7

- प्रकाशक
दत्ता डांगे
इसाप प्रकाशन
'कांचनब्रह्म'
१९०, सहयोगनगर
नांदेड-४३१६०५
भ्र. ९८९००९९५४१
- सर्व हक्क : शुभांगी जाधव
- मुद्रित तपासणी
राजेश मुखेडकर
- मुखपृष्ठ
सरदार जाधव
- रेखाटने
प्रमोद दिवेकर
- प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल, २०१७
(महात्मा फुले जयंती)
- अक्षरजुळणी
विजयकुमार चित्तरवाड
- मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट प्रिंटर्स
सिडको, औरंगाबाद
- किंमत : ₹ ८०

‘कुळवाडी अभंग’विषयी

माधव जाधव हे नाव मराठी साहित्यव्यवहारात पूर्वपरिचित आहे. त्यांनी कळमनुरी तालुक्यातील कवींच्या कवितांचे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे संपादन केले आहे. ते संपादन ‘कयाधुकाठ’ या नावाने प्रकाशित झाले आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची गावाच्या विकासाबाबतची जी भूमिका होती, त्या भूमिकेची मांडणी आणि, विश्लेषण करणारे ‘ग्रामविकासाचा मूलमंत्र’ हे स्वतंत्र पुस्तकही त्यांच्या नावावर आहे. ‘ग्रामविकासाचा मूलमंत्र’ या पुस्तकाची हवी तशी दखल घेतली गेली नाही, पण, हे पुस्तक नक्कीच महत्त्वाचे आहे.

त्यानंतर आता ‘कुळवाडी अभंग’ या शीर्षकाखालील त्यांची ही महत्त्वपूर्ण रचना वाचकांसमोर येत आहे. या संग्रहातील रचनेतून त्यांची साहित्यविषयक आणि, जीवनव्यवहारविषयक स्वतंत्र भूमिका अधोरेखित झाली आहे. भारतीय कृषिप्रधान व्यवस्थेविषयीचे त्यांचे स्वतंत्र चिंतन आले आहे.

कवी किंवा लेखकाचे लिहिणे म्हणजे रिकामपणाचा उद्योग नसतो. (तसा नसावाही) तर, कवी किंवा लेखकाला जे नवे काही जाणवलेले

वशा विद्मार्चि

प्राचार्य डॉ. बबनराव तायवाडे
षष्ट्यब्दीपूर्ती गौरवग्रंथ

मुख्य संपादक

डॉ. अक्षयकुमार काळे

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रमोद मुनघाटे

अरुणा सबाने

संपादक मंडळ

डॉ. प्रदीप विटाळकर

डॉ. रत्नाकर भेलकर

डॉ. मनोज तायडे

श्री. रमेश बोरकुटे

श्री. बाळ कुळकर्णी

डॉ. अनिल नितनवरे

डॉ. कोमल ठाकरे

Vasa Vidarbhacha
(Dr. Babanrao Taywade Gauragranth)

Edited by :

Dr. Akshaykumar Kale
Dr. Pramod Munghate
Aruna Sabane

वसा विदर्भाचा

(डॉ. बबनराव तायवाडे गौरवग्रंथ)

संपादक :

डॉ. अक्षयकुमार काळे
डॉ. प्रमोद मुनघाटे
अरुणा सबाने

 आकाशकाशन

ए ५०६, गणेश गौरी अपार्ट., कोतवालनगर, नागपूर-१५

भ्रमणध्वनी : ९९७००९५५६२, ९०७५०२७५१२

email : arunasabane123@gmail.com

Website : www.akanakshaprakashan.com

© त्या त्या मजकुराचे हक्क संबंधित मान्यवरांच्या अधीन

मुखपृष्ठ : विवेक रानडे

अक्षरजुळवणी, मुद्रितशोधन : भाग्यश्री बनहट्टी

प्रथमावृत्ती : १४ फेब्रुवारी, २०१७

प्रती : १०००/

मुद्रक : शक्ती डीजीटल सर्विसेस, वर्धा मार्ग, रामदासपेठ, नागपूर-१२

मूल्य : ३२५ रुपये

अनुक्रमणिका

मान्यवरांच्या मुलाखती

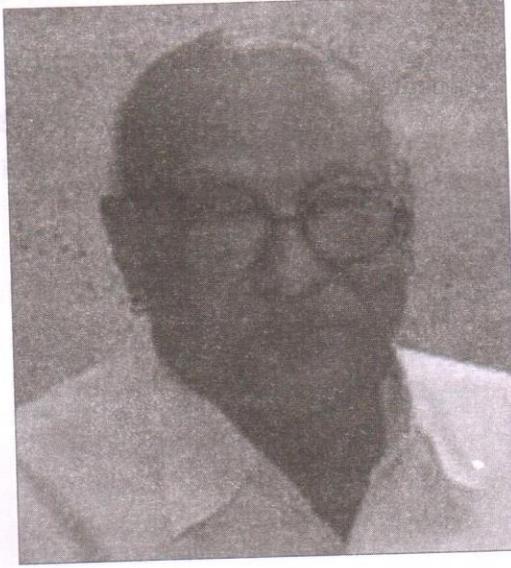
◆ प्राचार्य डॉ. हरिभाऊ केदार । बबन नाखले	१
◆ प्रा. सुरेश द्वादशीवार । प्रमोद मुनघाटे	१५
◆ प्राचार्य या. वा. वडस्कर । डॉ. रत्नाकर भेलकर	२५
◆ श्री. विलास बाबुराव मुत्तेमवार । राम घोडे	३५
◆ डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले । सुरेश भुसारी	४६
◆ उमेशबाबू चौबे । अविनाश महालक्ष्मे	५१
◆ डॉ. मधुकर वाकोडे । डॉ. प्रणव कोलते	६०
◆ डॉ. विठ्ठल भिकाजी वाघ । रावसाहेब काळे	७५
◆ यशवंत मनोहर । डॉ. तीर्थराज कापगते	८९
◆ गिरीश गांधी । डॉ. प्रदीप विटाळकर	१०६
◆ बाबाराव मुसळे । रावसाहेब काळे	११९
◆ नागेश चौधरी । मनोज मोहिते	१२७
◆ चंद्रकांत वानखडे । प्रमोद मुनघाटे	१३७
◆ डॉ. सीमा साखरे । अरुणा सबाने	१५८
◆ डॉ. रूपाताई कुलकर्णी-बोधी । मनोज मोहिते	१७३
◆ प्रभाकरराव वैद्य । अविनाश दुधे	१८७
◆ प्रा. मनोहर सप्रे । प्रमोद मुनघाटे	१९३
◆ अॅड. एकनाथ साळवे । महेश जोगी	१९८
◆ डॉ. किशोर सानप । राजेंद्र मुंढे	२०३
◆ डॉ. श्रीकांत तिडके । डॉ. गणेश मालटे	२१७
◆ प्राचार्य सदानंद बोरकर । डॉ. हेमंत खडके	२२६

मनोगते

◆ मनोहर म्हैसाळकर	२३५
◆ सीताराम तुकाराम भोतमांगे	२३६
◆ डॉ. अशोक गोमासे	२३७

विदर्भाची परंपरा नागवंशी आहे

- डॉ. मधुकर वाकोडे

वायूचे अस्तित्व जसे प्राणतत्त्व आणि स्वदेश-स्वकियांच्या रक्षणार्थ आत्मबलिदान जसे व्यक्तीचे दिव्यत्व ! तसेच प्राचीनकालीन आदिम लोकजीवनातील विराट निसर्ग घटितांच्या भयातून निर्माण झालेल्या सुष्टुदुष्ट यात्वात्मक श्रद्धासंकेताच्या, सृष्टी व्यवहाराच्या अज्ञानातून उद्भवलेल्या दैवत कल्पनांच्या, लोकव्यवहारातील मानवी-अमानवी शक्तीच्या इष्टानिष्ट परिणामाच्या अनुभवातून निर्माण झालेल्या त्या प्रगल्भ-अप्रगल्भ जाणिवांच्या आणि मनोकामना-वासनापूर्तीच्या याचनेपोटी एका विवक्षित भाषा-प्रदेश-संस्कृती परिवेष्टित लोकधर्मीय भावभावनांच्या पसाऱ्यातील लोकजीवनात कार्यरत असलेले परंपरागत तत्त्व म्हणजे लोकतत्त्व.

संवाद : डॉ. प्रणव कोलते

वाङ्मयीन आणि राजकीय अशा सर्वच क्षेत्रांत झोकून देणारी त्यांची कार्यशैली अचंबित करणारी आहे.

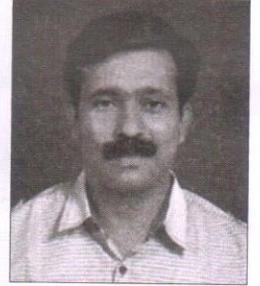
ते 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्था अमरावती' संचालित 'धनवटे नॅशनल कॉलेज'चे लोकप्रिय प्राचार्य राहिले आहेत. अतिशय लोकाभिमुख असे हे व्यक्तिमत्त्व, केवळ नागपूरचेच नव्हे, तर विदर्भातील एक अष्टपैलू असे हे व्यक्तिमत्त्व आहे.

शिक्षणमहर्षी डॉ. भाऊसाहेब देशमुखांप्रती त्यांची निष्ठा बावनकशी असल्याने, दि. १ ते ३ फेब्रुवारी २००२ या कालावधीत डॉ. भाऊसाहेब देशमुख समर्पित आयोजित केलेले 'विदर्भ साहित्य संमेलन' ही त्यांच्या प्रचंड ऊर्जेची पावतीच आहे.

संवाद : डॉ. प्रणव कोलते

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या मराठी विभागात
मराठीचे प्राध्यापक आहेत.

ISBN978-93-84021-40-5

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST, AMRAVATI'S
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI
TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI &
RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

JOINTLY ORGANISED

TWO DAY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON

THE METAMORPHOSIS OF WOMEN THROUGH EDUCATION

(Challenges Opportunities and Achievements)

8 & 9 January 2016

C
E
L
E
B
R
A
T
I
N
G

W
O
M
E
N
H
O
O
D

PROCEEDING

अ.क्र.	नांव	शिर्षक	पृष्ठ क्र.
२९.	डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	आदिवासी स्त्री व शाश्वत विकास	६२
३०.	डॉ. पंकज वानखेडे	ज्ञानतपस्विनी : दुर्गा भागवत	६४
३१.	प्रा. डॉ. पूनम अभ्यंकर	स्त्री जीवनातील स्थित्यंतरे - थेरीगाथा ते आंबेडकरी स्वकथन एक अभ्यास	६६
३२.	प्रा. राजेश मेश्राम	स्त्री शिक्षण विषयक विचार कार्याचे ऐतिहासिक अध्ययन	६९
३३.	प्रा.डॉ. माधुरी म. पाटील	'राजा शहाजी' या ऐतिहासिक कादंबरीतील स्त्री जाणीव	७१
३४.	प्रा.देवलाल एस. आठवले	नेतृत्व प्रशासन व स्त्रिया विशेष संदर्भ : इंदिरा गांधी	७२
३५.	डॉ.गिरीश खारकर	समाजातील सर्व स्तरावर होत असलेले स्त्रियांचे मानसिक व शारीरिक शोषण	७४
३६.	कु.वैशाली रत्नाकर कराळे	साहित्यातील स्त्री	७५
३७.	प्रा. सारिका एन. दांडगे (बोदडे)	स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य	७७
३८.	डॉ. मोना चिमोटे	निवडक कवयित्री : निवडक कविता	७८
३९.	प्रा. भगवान पांडुरंग फाळके	तीन हिंदी चित्रपट : लिंगभाव परिप्रेक्ष्यातून	८३
४०.	प्रा. अर्चना अ. पडगिलवार	महिला विकासात मिडियाची भूमिका	८७
४१.	कु. भाग्यश्री वसंतराव रवाळे/ कु.दिपीकी विनोदराव भुसारी	वाढत्या उद्योग प्रेरणेचा स्त्रीचा नवा अवतार	९०
४२.	प्रा. सौ. अनिता एन.सोनूले	महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे स्वावलंबन	९१
४३.	प्रा. रजनी भिमराव गेडाम	पाली साहित्यातील थेरी गाथेतील स्त्री प्रतिमा	९३
४४.	डॉ. जयमाला एल. रामटेके	शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण	९७
४५.	डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	विभावरी शिरूरकरांच्या साहित्यातील स्त्री मुक्तीच्या पाऊलखुणा	९९
४६.	प्रा. वसंत राठोड	भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रियांसाठी असलेल्या महत्वाच्या तरतुदी	१०१
४७.	डॉ. सुशिला धाबे	राष्ट्रसंताच्या दृष्टीतील स्त्री म्हणजे राष्ट्रशक्ती व स्वतंत्र महिला	१०३

- उद्योग व्यवसायासाठी सहज उपलब्ध असणाऱ्या साधन संपत्तीचा उपयोग करणे आवश्यक आहे.
- स्वतःचा उद्योग सुरु करणे आवश्यक आहे.
- स्वतःचा उद्योग सुरु करणे व्यवहार्य वाटत नसल्यास सुरुवातीत महिला गटाची स्थापना करून त्यानुसार उद्योगास सुरुवात करावी.
- उद्योजक म्हणून आपण समाजात मानाचे स्थान मिळवू शकतो हा विश्वास स्वतःमध्ये रुजवणे.

संदर्भ :-

- १) डॉ. वेणू सुनंदा, डॉ. मेहरे, रजत गृहव्यवस्थापन आणि आंतरिक सजावट सप्टे. २००४ पृष्ठ क्र. १४४
- २) भोईटे - पवार सारिका, उद्योजक मासिक मार्च २००८ पृष्ठ क्र. ११ ते १४
- ३) दैनिक लोकमत ६ नोव्हेंबर २००९
- ४) योजना मासिक नोव्हेंबर २००९
- ५) लोकराज्य जुलै २००९

‘निवडक कवयित्री : निवडक कविता’

- डॉ. मोना चिमोटे

सहयोगी प्राध्यापक

पदव्युत्तर मराठी विभाग

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

सारांश :

१९७५ नंतरची कविता ही अस्तित्वभानाने भारलेली दिसून येते. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांवर लादलेले परावलंबी जीवन आणि त्यातून तिच्यातील माणूसपणाची होणारी घुसमट यांचे निर्भिड शब्दरूप घेवून या काळात काव्याभिव्यक्ती झाल्याचे दिसते. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या समान अधिकाराने वावरताना स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या अनुभवांचे प्रकटीकरण या कवितेतून झाले आहे. प्रस्तुत लेखात त्यादृष्टीने प्रभा गणोरकर, प्रज्ञा लोखंडे, कविता महाजन, मलिका अमर शेख, नीरजा या कवयित्रींच्या प्रत्येकी एका कवितेविषयी एक आकलन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१९७५ नंतरच्या काळात कवयित्रींचे काव्यलेखन अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. अस्तित्वभानाने भारलेली ही कविता दिसून येते. पारंपरिक चळणातून मुक्त होऊन आपली स्वतंत्र वाट चोखाळणारी ही जाणीवयुक्त कविता असल्याचे दिसते. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने स्त्रियांवर लादलेले परावलंबी जीवन आणि त्यातून तिच्यातील माणूसपणाची होणारी घुसमट यांचे निर्भिड शब्दरूप घेवून या काळात काव्याभिव्यक्ती झाल्याचे दिसते. प्रभा गणोरकर, अनुराधा पाटील, अश्विनी धोंगडे, मलिका अमर शेख, रजनी परुळेकर, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे, कविता महाजन, सिसिलिया कार्वालो, हिरा बनसोडे, उषाकिरण आत्राम यांसारखी अनेक महत्त्वपूर्ण नावे याकाळात काव्यलेखन करताना दिसून येतात. या कवितांमधून स्त्रियांच्या अस्तित्वाचा शोध घेतल्याचे जाणवते. शिवाय धर्म, संस्कृती, इतिहास यांचे पुर्नमूल्यांकनही केल्याचे दिसते. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या समान अधिकाराने वावरताना स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या अनुभवांचे प्रकटीकरण या कवितेतून झाले आहे. स्त्री-पुरुष नात्यांचे भावबंध, भाव-संघर्ष उलगडणारी, काहीशी अव्यक्ताला व्यक्त करू पाहणारी आशयगर्भ अशी ही कविता आहे.

प्रस्तुत लेखात प्रभा गणोरकर, प्रज्ञा लोखंडे, कविता महाजन, मलिका अमर शेख, नीरजा या कवयित्रींच्या प्रत्येकी एका कवितेविषयी एक आकलन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या निवडक कविता स्त्रियांच्या जीवनाविषयी आशयसंपन्न अभिव्यक्ती करतात. तिच्या भावविश्वाच्या तळाशी जाऊन तिच्यातील माणूसपणाचा वेध घेतात.

१) प्रभा गणोरकर : ‘जाण्याआधी’

प्रभा गणोरकर यांचे ‘व्यतीत’ आणि ‘विवर्त’ हे दोन कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. दैनंदिन अनुभवाच्या अगदी साध्या साध्या वाटणाऱ्या परंतु व्यक्तीचे जीवन व्यापून उरणाऱ्या गोष्टींचे प्रतिमांकन विलक्षण नि आशयघन पध्दतीने त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाले आहे. अस्तित्वाविषयी काहीएक विधान त्यांची कविता करित जाते. पारंपरिक स्त्रीचे अभिव्यक्त होऊ पाहणारे स्वतंत्र मन त्यांच्या कवितेतून जाणवत राहते. त्यांची ‘जाण्याआधी’ ही कविता ‘विवर्त’ या कवितासंग्रहातील आहे. या कवितेतून लग्न होऊन सासरी जाणाऱ्या नवविवाहितेच्या भावनाकल्लोळांचे उत्कट दर्शन घडविले आहे. संस्कृतीच्या एकारलेपणातून स्त्रीचे जीवन उपरे झाल्याची खंत त्यांची कविता व्यक्त करते. लग्न होताक्षणी आपले पूर्वायुष्य नजरेआड करून पुन्हा दुसरीकडे आपली पाळंमुळं तिला रूजवावी लागतात. आई-वडिलांच्या

माझ्या मनात चाललेल्या, / स्फोटांच्या मालिकेचा आवाज / की जाणूनबुजून घेत आहे ती सोंग / निवांत असण्याचं?
 ('फक्त तू जागी हो...', जागतिकरणात मराठी कविता, पृ.क्र.८२)

विदारक वास्तवात स्त्रीच्या निवांत असण्याविषयी कवयित्री विविध शक्यता व्यक्त करतात. तसेच तिला आपल्या स्त्रीत्वाच्या होणाऱ्या अवमानाची जाणीव करून देतात. कोणत्याही नैसर्गिक आपत्तीशिवाय सरणावर जाणाऱ्या माणसाला मरण देणाऱ्या अमानुष नवव्यवस्थेचा बेगडी चेहरा कवयित्री ओळीओळीतून सुचित करतात. त्याचे अनेकविध संदर्भ देऊन स्त्रीच्या अस्तित्वाविषयी निर्माण झालेल्या प्रश्नांभोवती त्या लक्ष केंद्रित करतात. आपल्याला जाणवणाऱ्या या नव्या व्यवस्थेच्या दाहक जाणिवा इतर स्त्रियांना जाणवतात का? त्या जाणवत नसतील तर त्या तिला जाणवून घ्याव्यात याकरिता कवयित्री म्हणतात,

'बाई \$\$\$ नको करूस एवढं लहान

तुझ्या भोवतीचं जग / की दिसणार नाही त्यातून

पुरुषांचं सनातन सत्ताकारण / जागी होऊन ऐक ग्लोबलायझेशनचा गलबला

तुझ्या शोषणाचे नवे नवे मार्ग / शोधताहेत ते आता

तुलाच मॉडेल करून नव्या जगाचं / कधी नाचवतात विवस्त्र देह

पोर्नोग्राफीच्या तबकडीवर; / तर कधी समजवतात, भगरच्चा वस्त्रालंकारांनी

बनवून कुलवधू / तुझ्यासाठीच तयार केलेल्या मालिकेत

तुला बनवलं जातयं आत्यंतिक क्रूर / आणि पेटवून युध्द बायकाबायकांत

ते निवांत सोडत राहतात धूर / पेटलेल्या बायकांच्या सूरनळीतून

बाई, अंतयात्रा निघाली आहे आपल्या भविष्याची, / त्यात सामील करण्याआधी तुलाही / जागी हो तू.'

('फक्त तू जागी हो...', जागतिकीकरणात मराठी कविता, पृ.क्र. ८६)

पारंपरिक पुरुषी सत्ताकारणाने स्त्रीचे माणूसपण डावलून तिला गुलाम घडविले. नव्या व्यवस्थेत तिला भोगाचे आणि हिंसेचे कारण ठरवून तिला सदोष ठरविल्या गेले. अशा वेळी स्त्रीने अज्ञानाच्या निद्रेतून जागे होऊन या विकृतीकरणाला विरोध करण्याचे कवयित्री तिला आवाहन करतात.

आपल्या हातातून चांगूलपणाच्या आशांच्या सर्व शक्यता सुटत चालल्या आहेत, प्रत्येकजण विलग राहून असाच आतल्या आत तूटत जाणार असल्याचे चित्र सर्वत्र दिसू लागले आहे. या भीषण काळात सामुहिक उठावाची गरज व्यक्त करून नव्या लढाईचे नेतृत्व स्त्रीने हाती घ्यावे, अशी अपेक्षा कवयित्री करतात. कारण स्त्रीजवळ नव समान सुंदर जग घडविण्याची सृजनशीलता आहे. हे सूचित करताना कवयित्री म्हणतात,

'माझ्या हातातला आशेचा दोर / काटला गेलाय केव्हाच

तूच हातात घे आता / हा अवाढव्य पृथ्वीचा गोलगरगरीत पतंग

त्यावर काढ चित्र बाईचा माणूस असण्याची / माणसाच्या माणूपणाची;

हरवत चाललेल्या माणसांना शोधून / उतरव नव्या रंगात, ; / दाखव तुझ्या सर्जनाची किमया;'

('फक्त तू जागी हो...', जागतिकीकरणात मराठी कविता, पृ.क्र. ८७)

हा पृथ्वीचा ग्लोब स्त्रीच्या भोवती गोल फिरेल अशी आशा कवयित्री व्यक्त करतात. स्त्रीच्या समताधिष्ठित सत्तेची अपेक्षा करून कवयित्री माणूसपणाचे मंगलगान अपेक्षितात.

अशा प्रकारे प्रभा गणोरकर यांची 'जाण्याआधी' कविता महाजन यांची 'अखेरपर्यंत', मलिका अमर शेख यांची 'मी एक स्त्री आहे... !' प्रज्ञा लोखंडे यांची 'खिदळणाऱ्या पोरी' आणि नीरजा यांची 'फक्त तू जागी हो...' या निवडक कवयित्रींच्या निवडक कवितांमधून स्त्रीच्या जीवनाला घेऊन असणाऱ्या दुःखांचे अनेकविध संदर्भ व्यक्त होतात. हे दुःख स्वाभाविक नाही तर तिच्यावर लादण्यात आलेल्या अमानुष जगण्यातून ते निर्माण झाले आहे. तिच्यातील हरवलेलं माणूसपण आणि तिचा घडवला गेलेला स्वभाव यांच्यातील विविध स्तर या कवितांमधून अधोरेखित केले गेले आहेत. तिच्या उत्कट, स्वाभाविक उर्मीचा करण्यात आलेला विपर्यास याची दखल ह्या कविता घेतात. स्त्री कुठलीही असो, तिच्या हजार शकला होत जातात. याची विदारकता ह्या कविता व्यक्त करतात. जन्मघरापासूनच जन्मभर पोरकेपणाची भळभळती जखम घेऊन स्त्रिया उपन्यास होऊन सर्वत्र आतबाहेर भिरभिरत राहतात. याचे एक आंतरिक सूत्र या कवितांमधून व्यक्त होते. 'खिदळणाऱ्या पोरी' मधील निरागस मुलगी, 'जाण्याआधी' मधील नवविवाहिता, 'अखेरपर्यंत' मधील जगण्यातील दाहक, अनुभवांनी भेदलेली स्त्री, 'मी एक स्त्री...!' मधील स्वत्वाचे भान आलेली समूह मनाची स्त्री तसेच 'फक्त तू जागी हो...' मधील आत्मभान आलेली नि अन्यायाच्या विरुद्ध संपूर्ण स्त्री जातीला लढण्याचे आवाहन करणारी, स्त्रीच्या समताधिष्ठित राज्याच्या पुर्नस्थापनेची विजिगीषा बाळगणारी स्त्री, असे ते सूत्र होय. असा हा स्त्री कवितेचा थक्क करणारा समृद्ध आविष्कार या निवडक कवितांद्वारा अधोरेखित केलेला एक अल्पसा प्रयत्न !

आ.ह.साळुंखे
स्त्रीविषयक चिंतन

:: संपादक ::
प्रा.डॉ.प्रशांत गायकवाड
प्रा.भगवान फाळके

आ.ह.साळुंखे
स्त्रीविषयक चिंतन

संपादक : प्रा.डॉ.प्रशांत गायकवाड, प्रा.भगवान फाळके

A. H. SALUNKHE
Streevishayak Chintan

EDITORS : Pro. Dr. Prashant Gaikwad, Pro. Bhagwan Phalke

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २०१६

ISBN-978-93-84091-48-4

सर्व हक्क : राकेश आण्णासाहेब साळुंखे

प्रकाशक : राकेश आ. साळुंखे B.E.

लोकायत, १३ यशवंतनगर,

गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२

दूरध्वनी : (०२१६२) २५०७२५/२५२७८८

मुद्रक : प्रिंट ओम ऑफसेट

२६९ ब/२, दौलतनगर, सातारा.

दूरध्वनी (०२१६२) २३४०४९/२३२०८२

संगणक : टाईप इनोव्हेटर्स

१९५, सदाशिव पेठ, मोती चौक, सातारा

दूरध्वनी (०२१६२) २३४३७२

मुखपृष्ठ : सचिन खरात, सोलापूर

मूळ मूल्य : रुपये ४००/-

सवलत मूल्य : माननीय कमलाताई विचारे यांनी केलेल्या आर्थिक
साहाय्यामुळे या आवृत्तीचे सवलतीचे मूल्य रुपये २००/-

४ स्त्रीविषयक विचारांची समीक्षा

प्रा.डॉ.माधव पुटवाड

भारतीय समाजात गेल्या कित्येक वर्षांपासून केवळ 'स्त्री' म्हणून स्त्रियांचे कमालीचे शोषण केले गेले आहे. त्यांच्या वाट्याला अपमानित जीवन आणले आहे. त्यासाठी जाणीवपूर्वक धर्मविचारांची मांडणी केली आहे. 'ईश्वराने सांगितलेला धर्म असे सांगतो' अशा स्वरूपाचे एक चित्र उभे केले आहे. आणि मग या अशा षड्यंत्राला बळी पडलेल्या स्त्रियांना त्यांचे शोषणही 'धार्मिक' वाटत आले. त्यांच्या शोषणातही त्यांनी 'आपण आपल्या धर्माचे पालन करत आहोत, पुण्य संपादन करत आहोत,' ही मानसिकता जपली. डॉ. आ. ह. साळुंखेंनी या सगळ्या स्वार्थमूलक षड्यंत्राचा विवेकी आणि मानवतावादी भूमिकेतून शोध घेतला आहे.

खरे तर माणसाच्या जगण्यासाठी जगातल्या कोणत्याच धर्माची गरज नाही; पण सामान्यतः भारतीय समाज धर्म वगळून जगतच नाही. भारतीय समाजाच्या सगळ्या व्यवहाराची आणि प्रश्नांची कारणे धर्मव्यवस्थेत सापडतात. कालच्या भारतीय समाजाविषयी बोलताना तर आपण धर्मव्यवस्था वगळून बोलूच शकत नाही. येथील समाजव्यवस्थेचे, माणसांच्या जीवनव्यवहाराचे, त्यांच्या जीवनप्रेरणांचे विश्लेषण म्हणजे पर्यायाने येथील धर्मव्यवस्थेचे विश्लेषण असते, ही वस्तुस्थिती आहे.

डॉ. साळुंखेंच्या विवेकी भूमिकेची समीक्षा करणाऱ्या या लेखाची मांडणी पुढीलप्रमाणे केली आहे. १ डॉ. साळुंखे यांनी केलेली प्राचीन साहित्यातील स्त्रीविषयक विचारांची समीक्षा २ डॉ. साळुंखे यांची स्त्रीमुक्तीची भूमिका ३ समारोप.

डॉ. साळुंखे यांनी केलेली प्राचीन साहित्यातील स्त्रीविषयक विचारांची समीक्षा

डॉ. साळुंखे यांची भूमिका सर्व प्रकारच्या शोषणाला विरोध करणारी आहे. वर्ण, जात, लिंग, वर्ग अशा कोणत्याही घटकांच्या आधाराने माणसांनी माणसांचे शोषण करू नये, तर प्रत्येकाने इतरांच्या स्वातंत्र्याचा, भावनांचा आणि विचारांचा आदर करावा, ही त्यांची निःसंदिग्ध भूमिका आहे. तसेच, त्यांचे सर्व लेखन त्यांच्या वैचारिक भूमिकेशी सुसंगत आहे.

येथील स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीशी त्या पुस्तकाचा संबंध जोडता येणार नाही. तसे करणे म्हणजे या पुस्तकाच्या निर्मितीपूर्वीपासूनची येथली स्त्रीमुक्तिविषयक विचारांची आणि कार्याची मोठी परंपरा नाकारणे ठरते आणि ती गोष्ट योग्य नाही. वस्तुस्थितीला धरून नाही. येथे ज्या स्त्रिया प्रत्यक्ष स्त्रीमुक्ती चळवळीत कार्य करत आहेत, त्या स्त्रिया आणि इतर कार्यकर्ते व विचारवंतही फुले दांपत्य आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा आदर्श मानतात. तेव्हा, अभ्यासकांनी निदान याचे तरी भान ठेवले पाहिजे.

येथील स्त्रियांच्या शोषणाची कारणे हिंदू संस्कृतीत दडलेली आहेत, ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन अनेकांनी येथील हिंदू संस्कृतीची आणि त्या संस्कृतीचे वाहक असणाऱ्या धर्मग्रंथांची समीक्षा केली आहे. अनेक विचारवंतांनी आपल्या लेखनातून आणि भाषणांतून स्त्रीमुक्तीचे विचार मांडले आहेत. तसे कार्यही केले आहे. डॉ. साळुंखे त्या विचारवंतांपैकी एक आहेत.

डॉ. साळुंखे यांनी राम आणि कृष्ण यांना आदर्श मानले आहे. शिवधर्माचा पुरस्कार केला आहे. त्यांनी मांडलेल्या अशा काही बाबी मला मान्य आहेतच, असे नाही. पण याचा अर्थ त्यांची बहुजनांच्या हिताविषयीची तळमळ फसवी आहे, असे मी मानत नाही. त्यांच्या हेतूवर, त्यांच्या प्रांजळ व्यक्तिमत्त्वावर, त्यांच्या आकलनावर, सखोल अभ्यासावर, वस्तुनिष्ठ मांडणीवर आणि विवेकी भूमिकेवर शंका घेणे कृतघ्नपणाचे ठरेल.

डॉ. साळुंखे अविरतपणे लिहीत आहेत. भाषणे देत आहेत. येथील बहुजनांनी, शोषित-पीडितांनी, स्त्रियांनी आपल्या जीवनाचा, आपल्यावर लादलेल्या व्यवस्थांचा आणि आपल्या सांस्कृतिक-सामाजिक इतिहासाचा नीट अभ्यास करावा, आपला खरा इतिहास समजून घ्यावा, सध्याचा काळ आणि या काळातले प्रश्न समजून घ्यावेत, वैज्ञानिक संशोधनाचा आधार घेऊन आपल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावीत, अशी कालसंगत भूमिका अत्यंत तळमळीने मांडत आहेत. त्यांची ही तळमळ केवळ लेखक होण्याच्या प्रेरणेतून आलेली नाही, तर या तळमळीचे नाते संत तुकारामांच्या 'बुडता हे जन न देखवे डोळां । येतो कळवळा ह्यणउनी ॥' या अंतःस्थ हेतूशी जवळचे आहे. तेव्हा येथील बहुजनांनी, शोषित-पीडितांनी, स्त्रियांनी त्यांची ही भूमिका नीट समजून घेणे आणि विवेकी होणे आवश्यक आहे. त्यातच आपले हित आहे.

■ ■ ■

आकलन

माधव
पुटवाड

आकलन / माधव पुटवाड
Akalan / Madhav Putwad
ISBN : 978-81-909762-8-2

प्रकाशक
अर्चना माधवराव जाधव
बळीवंश प्रकाशन,
बळीवंश, नृसिंह पॅलेसच्या मागे,
नरहर नगर, नांदेड ४३१ ६०५
भ्र. ०९४२२८७४३३६

मुद्रिततपासणी
राजेश मुखेडकर

मुखपृष्ठ
सरदार जाधव

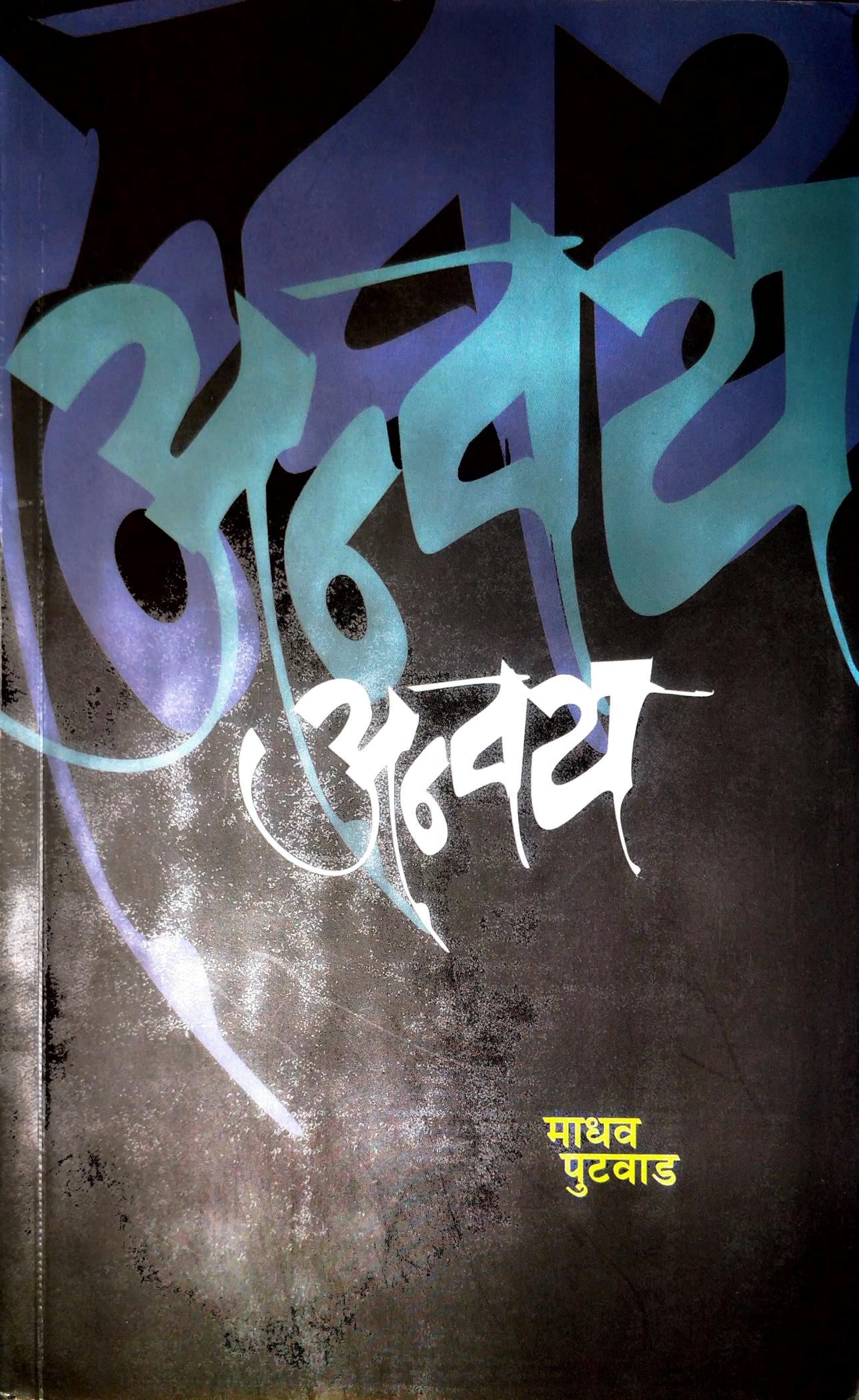
सर्वाधिकार : © लेखकाधीन

अक्षरजुळणी
विजयकुमार चितरवाड

प्रथमावृत्ती
जून २०१६

मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट, औरंगाबाद

मूल्य २५० रुपये

अव्यय

माधव
पुटवाड

◆ अन्वय
Anvay

माधव पुटवाड
Madhav Putwad

◆ © लेखकाधीन

◆ प्रकाशक

बळीवंश प्रकाशन

‘बळीवंश’, नृसिंह पॅलेसच्या मागे,

नरहरनगर, नांदेड.भ्र. ०९४२२८७४३३६

e-mail : akshargatha@gmail.com

◆ मुखपृष्ठ
सरदार जाधव

◆ अक्षरमांडणी
विजयकुमार चित्तरवाड

◆ मुद्रित तपासणी
राजेश मुखेडकर

◆ आवृत्ती : पहिली
१ नोव्हेंबर, २०१६

◆ मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट प्रिंटर्स
औरंगाबाद.

मूल्य : रु.३००/-

गाव आणि शिवाय

माधव पुटवाड

♦ गाव आणि शिवार
Gav Aani Shivar

माधव पुटवाड
Madhav Putwad

♦ © लेखकाधीन

♦ प्रकाशक

बळीवंश प्रकाशन

‘बळीवंश’, नृसिंह पॅलेसच्या मागे,
नरहरनगर, नांदेड.भ्र. ०९४२२८७४३३६
e-mail : akshargatha@gmail.com

♦ मुखपृष्ठ व अक्षरमांडणी
विजयकुमार चित्तरवाड

♦ मुद्रित तपासणी
राजेश मुखेडकर

♦ आवृत्ती : पहिली
१ नोव्हेंबर, २०१६

♦ मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट प्रिंटर्स
औरंगाबाद.

मूल्य : रु. ३००/-